

εξάντας

exantas

Eine griechisch-deutsche
Kulturzeitschrift

Τεύχος // Heft #38

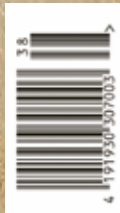
Τιμή // Preis 7.00€

Δεκέμβριος // Dezember 2023

**Συζήτηση του Εξάντα με τον δημοσιογράφο Γιώργο Παππά //
Exantas im Gespräch mit dem Journalisten Giorgos Pappas**

**Συνάψεις - Για μια πολυφωνική ευρωπαϊκή κουλτούρα μνήμης,
ανοιχτή στους ορίζοντες του μέλλοντος // Verbindungen -
Für eine vielstimmige, zukunfts offene europäische Erinnerungskultur**

**Ένα νέο βραβείο για ελληνογερμανικές μεταφράσεις //
Ein neuer griechisch - deutscher Übersetzerpreis**

MEDUSA
RESTAURANT

SEIT 1982 IM HERZEN FRIEDENAU

GRIECHISCH-MEDITERRANE KÜCHE

RÄUME FÜR FESTLICHKEITEN JEDER ART

KINDERFREUNDLICH

GROSSE SOMMERTERRASSE

PERELSPLATZ 10
12159 - BERLIN

TELEFON: 030 - 851 65 89
E-MAIL: INFO@RESTAURANT-MEDUSA.DE

MO-SA: 17-23 UHR
SONNTAG: 16-22 UHR

?

Καλή Ανάγνωση!

Η Σύνταξη

?

Wir wünschen Ihnen eine anregende Lektüre!

Die Redaktion

info

Αγαπητοί αναγνώστες, αγαπητές αναγνώστριες,

το επόμενο τεύχος του περιοδικού είναι ήδη στα σκαριά. Για ιδέες, κείμενα, προτάσεις περιεχομένου ή συνεργασίας στη μετάφραση και επιμέλεια κειμένων, μπορείτε να επικοινωνήσετε μαζί μας στην παρακάτω ηλεκτρονική διεύθυνση: redaktion@exantas.de

Μπορείτε να αποστείλετε τα κείμενα ή τις προτάσεις σας ως τις 15 Απριλίου 2024.

Φιλικά
Εκ της Σύνταξης

Liebe LeserInnen und FreundInnen,

das nächste Heft von Exantas ist schon in Arbeit. Fall Sie Ideen, Texte, inhaltliche Vorschläge haben oder sich eine Kooperation im Bereich Übersetzung und Lektorat von Texten vorstellen könnten, kontaktieren Sie uns gerne unter der folgenden E-Mail Adresse: redaktion@exantas.de

Redaktionsschluss: 15. April 2024

Beste Grüße
Die Redaktion

Παρά την ενδελεχή έρευνά μας δε στάθηκε δυνατό να ταυτοποιήσουμε τους κατόχους των πνευματικών δικαιωμάτων για όλες τις εικόνες που δημοσιεύουμε στο παρόν τεύχος. Παρακαλούμε για οποιοδήποτε θέμα να επικοινωνήσετε μαζί μας.

Trotz sorgfältiger Recherche konnten nicht alle Rechteinhaber der im Heft verwendeten Abbildungen ausfindig gemacht werden. Bitte setzen Sie sich ggf. mit uns in Verbindung.

Γράμμα από την εθνική οδό // Brief von der Autobahn – Georgios Laios.....06

ΑΝΘΡΩΠΟΙ // MENSCHEN

Ο βιολόγος Thomas Schultze-Westrum - Εμπνευστής του εθνικού θαλάσσιου πάρκου Αλοννήσου-Βορείων Σποράδων // Der Biologe Thomas Schultze-Westrum - Gründungsvater des Nationalen Meeresparks Alonissos-Nördliche Sporaden – Giannis Vlaikos..... 10

Wilhelm Wildt - ένας γιατρός από τη Βαυαρία στο νησί του Αλέξανδρου Παπαδιαμάντη // Wilhelm Wildt - ein bayerischer Arzt auf der Insel von Alexandros Papadiamantis – Andrea Schellinger..... 15

Αποχαιρετισμός στον Κώστα Μπαλάνο // Abschiedsworte für Kostas Balanos – Georgios Vrazitulis.....21

Σπύρος Σημίτης (1943-2023) – Ο Νέστορας της Νομικής Πληροφορικής // Spiros Simitis (1943-2023) – Nestor des Datenschutzes – Lilian Mitrou.....31

ΣΥΖΗΤΗΣΕΙΣ / GESPRÄCHE

Συζήτηση του Εξάντα με τον δημοσιογράφο Γιώργο Παππά // Exantas im Gespräch mit dem Journalisten Giorgos Pappas 34

ΚΟΙΝΩΝΙΑ // GESELLSCHAFT

Έλληνες και Ελληνίδες στη Γερμανία και τα γηρατεία // Griechen und Griechinnen in Deutschland und das Älterwerden – Fred Karl.....46

ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ / KULTUR

Συνάψεις - Για μια πολυφωνική ευρωπαϊκή κουλτούρα μνήμης, ανοιχτή στους ορίζοντες του μέλλοντος // Verbindungen - Für eine vielstimmige, zukunftssoffene europäische Erinnerungskultur – Carola Lentz..... 52

ΙΣΤΟΡΙΑ / GESCHICHTE

Καρούα 1943 - Ολοκαύτωμα και καταναγκαστική εργασία στην Ελλάδα - Η διερεύνηση ενός ναζιστικού εγκλήματος // Karya 1943 - Holocaust und Zwangsarbeit in Griechenland - Die Aufklärung eines NS-Verbrechens – Iason Chandrinos.....62

Ο χρόνος τρέχει...Μια επίσκεψη στη Βάσω Σταματίου, τελευταία Ελληνίδα επιζήσασα του στρατοπέδου συγκέντρωσης γυναικών Ράβενσμπρουκ // Die Zeit drängt... Ein Besuch bei Vasso Stamatiou, der letzten überlebenden Griechin des Frauenkonzentrationslagers Ravensbrück – Eleni Winckel-Moraitou 70

ΤΕΧΝΗ / KUNST

Η εικαστικός Καλλιρρόη Ιωαννίδου συζητά με τον Γιώργο Λάιο // Die Künstlerin Kallirroi Ioannidou im Gespräch mit Giorgos Laios 74

ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ / LITERATUR

Όλες οι γάτες είναι όμορφες // Alle Katzen sind hübsch – Elson Zguri82

Lost in Translation - Αλλαγή φύλου μέσω μετάφρασης // Lost in Translation – Geschlechtsumwandlung durch Übersetzung – Ulf-Dieter Klemm..... 86

Ένα νέο βραβείο για ελληνογερμανικές μεταφράσεις // Ein neuer griechisch-deutscher Übersetzerpreis – Birgit Hildebrand 92

BIBLIA / BÜCHER 96

Συνεργάτες // Mitwirkende 104

Impressum..... 108

Γράμμα από την εθνική οδό

Γιώργος Λάιος

6:38 π.μ. Θεσσαλονίκη. Αναχώρηση.

Ένα αμάξι φορτωμένο. Όχι σαν τα παλιά τα χρόνια, όχι όμως και τόσο πολύ διαφορετικά, απλά με την μεγαλύτερη άνεση που φέρνουν οι σύγχρονοι τρόποι μαζί τους. Στο βάθος του ορίζοντα το σκοτάδι αρχίζει κάπως να σπάει. Καθώς φτάνουμε στους Ευζώνους το φως του πρωινού έχει αγγίξει τα πάντα. Στον συνοριακό σταθμό, νοτισμένη απ' το ροζ της αυγής, κυματίζει η ελληνική σημαία. Δεν έχουν περάσει πάνω από 20 μέρες που ο κ. Γεραπετρίτης, Υπουργός Εξωτερικών της Ελλάδας, διέταξε να κατέβει μια άλλη ροζ σημαία από τον τοίχο του Γενικού Προξενείου της Ελλάδας στη Νέα Υόρκη. Η Γεωργία Λαλέ, εικαστικός της ομογένειας, έφτιαξε τη σημαία με σεντόνια γυναικών από διάφορες περιοχές της Ελλάδας με αφορμή το ζήτημα των ολοένα αυξανόμενων γυναικοκτονιών στην χώρα. Ο εκπρόσωπος τύπου της Ελληνικής Κυβέρνησης τόνισε, ότι «υπάρχουν όμως και πράγματα που είναι πάνω από όλα, είναι ιερά και πάνω από την Τέχνη». Τέτοιες σκέψεις στα σύνορα, όταν είσαι έτοιμος να αφήσεις την ελληνική επικράτεια, ανεβάζουν κάπως τη διάθεση να πατήσεις το γκάζι.

12:10 μ.μ. Σερβία.

Το πέρασμα από τη Σερβία είναι ένα ατέλειωτο ισιάδι. Το τοπίο που μοιάζει να επαναλαμβάνεται διαρκώς επί ώρες σε βυθίζει σε μια σχεδόν υπαρξιακή κρίση. Μια στο τόσο κάποια στάση για τα αναγκαία κι ύστερα επιστροφή στη μονοτονία του δρόμου.

Brief von der Autobahn

Giorgos Laios

6.38 Uhr Thessaloniki. Abfahrt

Ein vollgepacktes Auto. Nicht wie früher, aber auch nicht allzu unterschiedlich, lediglich bequemer, wie es die heutigen Umstände halt mit sich bringen. Am fernen Horizont beginnt die Dunkelheit sich zu lichten. Als wir die Grenze bei Evzoni erreichen, hat das Morgenlicht bereits alles berührt. Am Grenzposten flattert, vom Morgenrot bestrahlt, die griechische Fahne. Es ist nicht einmal zwanzig Tage her, dass der griechische Außenminister, H. Gerapetritis, angeordnet hat, eine andere rosafarbene Fahne von der Wand des griechischen Generalkonsulats in New York zu entfernen. Georgia Lale, eine griechischstämmige Künstlerin, hat die Fahne aus Laken von Frauen aus verschiedenen Gegenden Griechenlands hergestellt. Anlass waren die ständig zunehmenden Femizide in Griechenland. Der griechische Regierungssprecher betonte, dass „es jedoch Dinge gibt, die über allem stehen, sie sind heilig und der Kunst übergeordnet“. Wenn man dabei ist Griechenland hinter sich zu lassen, steigern solche Gedanken irgendwie der Drang, aufs Gas zu treten.

12.10 Uhr, Serbien

Die Fahrt durch Serbien geht über eine endlose grade Strecke. Die Landschaft, die so aussieht, als wiederhole sie sich stundenlang, versetzt einen fast in eine existentielle Krise. Ab und zu ein Stopp für das Notwendige und dann wieder zurück in die Monotonie der Straße. Wie ist die Reise plötzlich so lasch geworden? Fast kommt

Πώς έγινε το ταξίδι ξαφνικά τόσο άτονο; Σχεδόν χάθηκε η αίσθηση του προορισμού. Ίσως αυτό συνέβη και στον ΣΥΡΙΖΑ, σκέφτομαι. Διότι πώς αλλιώς κατάφερε ένα κόμμα να πάρει το πάθος που γεννά ο στόχος της «κοινωνικής αλλαγής», να το σιγάσει και έπειτα να αξιοποιήσει όλη την ενέργεια που έχει απομείνει για να τροφοδοτήσει μια κομματική γραφειοκρατία, όπως την ξέρουμε από όλα τα υπόλοιπα αστικά κόμματα, βαρετή και γαντζωμένη στα κοινοβουλευτικά έδρανα; Κατά έναν ειρωνικό τρόπο, οι πολιτικές του, ενώ σταθεροποιούσαν την οικονομία, τον απομάκρυναν ολοένα και περισσότερο από τις συνθήκες που τον κατέστησαν αναγκαίο. Κι έτσι σιγά σιγά βρέθηκε σ' έναν κόσμο που δεν καταλάβαινε. Το αργότερο όταν οι λέξεις αρχίζουν να αποκτούν πολλαπλές σημασίες, πρέπει κανείς να αρχίσει να υποψιάζεται ότι υπάρχει μια ανάγκη να ξαναγνωρίσει τον κόσμο και τις συνθήκες. Ο ΣΥΡΙΖΑ έπεσε θύμα του ελιτισμού του κι έκανε ακριβώς το αντίθετο. Έχτισε την αυλή των 6+6 γύρω απ' τον ηγέτη του και κατέρρευσε μέσα σ' έναν ορυμαγδό μηχανοραφίας. Μπορεί κανείς να ακολουθεί πιστά ένα πρόσωπο ή ένα όραμα, ποτέ και τα δυο μαζί. Κι έτσι, όταν ήρθε η στιγμή, το ένα πρόσωπο αντικατέστησε το άλλο. Με τον Στέφανο Κασσελάκη ο ΣΥΡΙΖΑ, ένα κόμμα της πάλαι ποτέ ανανεωτικής αριστεράς, απέκτησε CEO. Ο νέος Πρόεδρος, ξένος προς την «κουλτούρα» του χώρου, χωρίς πολιτική εκπαίδευση και με λίγο σεβασμό στους εσωκομματικούς θεσμούς ακολούθησε γρήγορα μια τακτική εξολόθρευσης της εσωκομματικής αντιπολίτευσης. Όσοι έχασαν θυμίστηκαν την ανάγκη εκδημοκρατισμού του κόμματος, την επιστροφή στην αριστερή πολιτική και στην αριστερή βάση τους. Έτσι με την πρώτη ευκαιρία αποχώρησαν κι έφτιαξαν χωρίς τη συμπερίληψη καμιάς βάσης, χωρίς καν συνέδριο, ένα κόμμα στου οποίου την ηγεσία διόρισαν τους εαυτούς τους. Αυθόρμητα μου έρχεται στο μυαλό η πάλαι ποτέ ενωμένη Γιουγκοσλαβία και ο μακρύς δρόμος που απλώνεται μπροστά μου...

16:20 μ.μ. Κροατία.

Έξω απ' το Ζάγκρεμπ η κίνηση πυκνώνει. Με δυσκολία πιάνουμε το όριο ταχύτητας, ενώ η δεξιά λωρίδα μοιάζει να κινείται ταχύτερα απ' την αριστερή. Μπροστά μας ένα πούλμαν της Δυναμό Ζάγκρεμπ βγάει φλας και παίρνει την έξοδο για την πόλη. Θυμάμαι την εποχή που το σκάγαμε από το σχολείο για να πάμε στο γήπεδο να δούμε μπάλα. Η πρώτη επαφή με τον αθλητισμό είχε μια αγνότητα. Στα ματς του τοπικού πρωταθλήματος, ωστόσο, το ξύλο και οι βωμολοχίες ήταν στην ημερήσια διάταξη. Ήθελε μεγάλες αντιστάσεις για να μην υποκύψει κανείς στη γοητεία του όχλου. Παρά το ότι πέρασαν κάποιες δεκαετίες από τότε, η κατάσταση δεν έχει αλλάξει δραματικά. Είναι απορίας άξιο το πως κατάφερε ένα κομμάτι αυτοκινήτων να φτάσει τον περασμένο Αύγουστο από το Ζάγκρεμπ στην Αθήνα, ξεφορτώνοντας μερικές εκατοντάδες χούλιγκανς έξω από τη γήπεδο της ΑΕΚ, όπου σ' ένα τρομερό μακελειό δολοφονήθηκε ένας νεαρός Έλληνας φιλάθλος. Η Ελληνική Αστυνομία, που αγνοούσε επιδεικτικά επί δυο μέρες όλες τις πληροφορίες που λάμβανε για την κάθοδο των κροατών χούλιγκανς, οι οποίοι πέρασαν με 20 αυτοκίνητα και 4 βαν τόσο τα ελληνικά σύνορα όσο και τους μισούς σταθμούς διοδίων της χώρας, περισυνέλεξε από την περιφέρεια του γηπέδου σπασμένα μπουκάλια, αυτοσχέδια ρόπαλα με καρφιά, πέτρες και σουγιάδες. Αν προσθέσουμε σ' αυτό τα «στημένα»

einem das Gefühl für das Reiseziel abhanden. Vielleicht, geht es mir durch den Kopf, ist das auch mit SYRIZA passiert. Denn wie kann es sonst sein, dass eine Partei es schafft, die Leidenschaft, die das Ziel des „sozialen Wandels“ erzeugt, abzubremsen und danach all ihre verbliebene Energie einzusetzen, um eine Parteibürokratie am Leben zu erhalten, wie wir sie von den übrigen bürgerlichen Parteien kennen, schwerfällig und an den Parlamentssitzen klebend? SYRIZAs Politik hat zwar die Wirtschaft stabilisiert, die Partei aber ironischerweise ständig weiter von den Umständen entfernt, die sie notwendig gemacht hatten. Und so befand sie sich allmählich in einer Welt, die sie nicht verstand. Spätestens wenn die Worte anfangen vielfältige Bedeutungen zu bekommen, muss man sich fragen, ob es notwendig ist, die Welt und die Umstände neu zu begreifen. SYRIZA wurde zum Opfer seines Elitismus und hat das genaue Gegenteil getan. Sie schuf einen Hofstaat¹ rund um ihren Vorsitzenden und ist in einem Tumult von Intrigen zusammengebrochen. Man kann einer Person oder einer Vision loyal folgen, niemals aber beiden zugleich. Und so hat zum gegebenen Zeitpunkt eine Person die andere ersetzt. Mit Stefanos Kasselakis hat SYRIZA, einst eine Partei der reformerischen Linken, einen CEO bekommen. Der neue Vorsitzende, unvertraut mit der „Kultur“ des Lagers, ohne politische Bildung und mit geringem Respekt gegenüber den innerparteilichen Gepflogenheiten, schlug rasch eine Taktik zur Vernichtung der innerparteilichen Opposition ein. Die Unterlegenen erinnerten sich an die Notwendigkeit, die Parteistrukturen zu demokratisieren, an die Rückkehr zu einer linken Politik und zu ihrer linken Basis. Und so sind sie bei der ersten Gelegenheit ausgetreten und haben, ohne irgendeine Basis einzubeziehen, ohne einen Gründungskongress eine neue Partei gegründet, an deren Spitze sie sich selbst ernannten. Spontan fällt mir das einst vereinte Jugoslawien ein und die weite Strecke, die sich vor mir ausdehnt...

16.20 Uhr, Kroatien

Außerhalb von Zagreb nimmt der Verkehr zu. Nur mühsam können wir die erlaubte Höchstgeschwindigkeit erreichen. Der rechte Fahrstreifen scheint sich schneller zu bewegen als der linke. Vor uns blinkt ein Bus von Dynamo Zagreb und nimmt die Ausfahrt zur Stadt. Ich erinnere mich an die Zeit, als wir die Schule schwänzten, um ins Stadium zu gehen und Fußball zu schauen. Der erste Kontakt mit dem Sport hatte etwas Unschuldiges. Bei den Spielen der lokalen Meisterschaft waren Schlägereien und Pöbeleien jedoch an der Tagesordnung. Es bedurfte großer Anstrengung, um nicht der Verlockung der Masse zu verfallen. Obwohl seitdem einige Jahrzehnte ins Land gegangen sind, hat sich die Situation nicht dramatisch verändert. Man kann sich wirklich fragen, wie es im letzten August einem Autokorso gelungen ist, ungehindert von Zagreb bis nach Athen zu fahren, um dort Hunderte von Randalierern vor dem AEK-Stadium auszuspucken, wo in einer schrecklichen Schlägerei ein junger griechischer Fußballfan umgebracht wurde. Die griechische Polizei, die zwei Tage lang demonstrativ alle Informationen ignorierte, die sie über die Fahrt der kroatischen Randalierer erhielt, die mit 20 Autos und vier Transportern über die griechische Grenze und durch die Hälfte aller Straßenzollstationen des Landes fuhren, sammelte im Umfeld des Stadions zerbrochene Flaschen, improvisierte Keulen mit

πρωταθλήματα, την ατιμωρησία, τις κατά καιρούς δωροδοκίες διαιτητών και ποδοσφαιριστών, την λεγόμενη «παράγκα» καθώς και την εμπλοκή μεγάλων οικονομικών παραγόντων της χώρας με τον αθλητισμό και τη χειραγώγηση πολιτικών μέσω της εκλογικής επιρροής των οργανωμένων οπαδών – χαρακτηριστική η περίπτωση του Πειραιά, όπου εδώ και μια δεκαετία εκλέγεται Δήμαρχος της πόλης ο αντιπρόεδρος του Ολυμπιακού, καταλήγουσε σε ένα εκρηκτικό μείγμα διαφθοράς. Το ότι εδώ και δεκαετίες ψηφίζονται διαρκώς νέοι κανονισμοί και λαμβάνονται νέα μέτρα για την αντιμετώπιση όλων αυτών των φαινομένων μου θυμίζει τον οδηγό που έχω μπροστά μου: έχει βγάλει φλας πριν από όλες τις εξόδους της «εθνικής» προς το Ζάγκρεμπ χωρίς να έχει στρίψει σε καμία. Ευλόγως αναρωτιέμαι αν τελικά θέλει να πάει στην πόλη ή όχι...

07:00 πμ. Μπλεντ, Σλοβενία.

Υπάρχει κάτι γοητευτικό στη διανυκτέρευση που κάνει κανείς στο μέσο μιας διαδρομής. Δεν ξέρω αν είναι ο εμβόλιμος χαρακτήρας ή η ψευδαίσθηση της αναψυχής. Ίσως είναι απλά η καθυστέρηση της επιστροφής που της δίνει αυτό το χαρακτήρα, μια μικρή ελπίδα ότι δεν τέλειωσαν ακόμη οι διακοπές. Άλλοι προτιμούν να κάνουν τέτοιες διαδρομές «μια κι έξω». Εγώ όμως έχω την ευκαιρία να περιπλανηθώ στο βουνό. Από ψηλά βλέπω κι άλλα βουνά, δασικές εκτάσεις και διάσπαρτους οικισμούς σε μια περίεργη αρμονία. Παρά την αστική επεμβατικότητα υπάρχει μια αίσθηση ενός κάπως μεγαλύτερου σεβασμού στο φυσικό τοπίο. Στο μυαλό μου το τοπίο που έχω μπροστά μου τρεμοπαίζει σε διαρκή εναλλαγή με τις εικόνες στη Θράκη μετά τις πυρκαγιές του περασμένου Σεπτεμβρίου. Τί βλέπει κάποιος που ίσως αυτή την ώρα στέκεται σ' ένα αντίστοιχο μέρος πάνω απ' τον κάμπο του Έβρου; Μια μαύρη και γυμνωμένη έκταση ως εκεί που πιάνει το μάτι του. Η φωτιά που έκαψε επί 17 μέρες, έκαψε σχεδόν όλο το πράσινο του νομού. Οι πολίτες θα ρίξουν το φταιξιμο στους πολιτικούς, η αντιπολίτευση θα το ρίξει στην κυβέρνηση και η κυβέρνηση στον καιρό. Δεν ήταν φυσικά καθόλου ευνοϊκές οι καιρικές συνθήκες. Αλλά αυτός ακριβώς είναι ο ρόλος της «πρόνοιας» και της «κρατικής μηχανής», να μπορεί να ανταπεξέρχεται στις προκλήσεις όταν οι συνθήκες δεν είναι ευνοϊκές. Να μαθαίνει από τα λάθη ή τις παραλείψεις του παρελθόντος και να αυξάνει την αποδοτικότητά του. Αντί γι' αυτό, ζούμε στη λούπα μιας διαρκούς επανάληψης: κάθε καταστροφική πυρκαγιά ακολουθείται από την ανακοίνωση νέων μέτρων και αποζημιώσεων, την αντικατάσταση κάποιων αξιωματικών της πυροσβεστικής και την αυστηροποίηση των ποινών για εμπρησμό. Δεν ανοίγει ποτέ μια μεγαλύτερη συζήτηση για την προστασία του δάσους ή την οικιστική κουλτούρα. Προσπαθώ να μην σκέφτομαι πώς μια τέτοια νοοτροπία θα έρθει αντιμέτωπη με τις συνέπειες της κλιματικής κρίσης. Η ανεπανόληπτη «καταβύθιση» του Βόλου και μεγάλου μέρους του θεσσαλικού κάμπου έδωσε μια εικόνα αυτού που έπεται. Ο Δήμαρχος της πόλης που έχει κατηγορηθεί επανειλημμένα για συμμετοχή σε κυκλώματα «στημένων» αγώνων και είναι συγχρόνως πρόεδρος της ποδοσφαιρικής ομάδας της πόλης, επιβλέποντας τις εργασίες αποκατάστασης των δημοτικών συνεργείων γροθοκόπησε έναν από τους

Nägeln, Steine und Taschenmesser ein. Wenn wir dazu die „arrangierten“ Meisterschaften nehmen, die Strafflosigkeit, die zeitweiligen Bestechungen von Schiedsrichtern und Spielern, den sogenannten Sumpf sowie die Verbindungen zwischen großen Wirtschaftsfaktoren des Landes und dem Sport und die Manipulierung von Politikern durch den Einfluss organisierter Fanclubs auf die Wahlen – bezeichnend ist der Fall von Piraeus, wo seit zehn Jahren der Vizepräsident des Olympiakos zum Bürgermeister gewählt wird – dann stoßen wir auf ein explosives Gemisch von Korruption. Dass seit Jahrzehnten ständig neue Regeln beschlossen und Maßnahmen ergriffen werden, um mit diesen Phänomenen fertigzuwerden, erinnert mich an den Fahrer vor mir, der den Blinker vor sämtlichen Ausfahrten nach Zagreb betätigt hat, ohne irgendeine zu nehmen. Zurecht frage ich mich, ob er in die Stadt fahren will oder nicht ...

07.00 Uhr Bled, Slowenien

Übernachtung auf halber Strecke hat etwas Faszinierendes. Ich weiß nicht, ob es an dem intermittierendem Charakter liegt oder an der Illusion der Erholung. Vielleicht liegt es einfach an der Verzögerung der Rückkehr, eine kleine Hoffnung, dass die Ferien noch nicht vorbei sind. Andere ziehen solche Strecken lieber in einem Zug durch. Ich jedoch habe die Gelegenheit, über einen Berg zu schweifen. Von oben sehe ich weitere Berge, Waldgebiete und verstreute Siedlungen in einer seltsamen Harmonie. Trotz der urbanen Intervention hat man das Gefühl eines größeren Respekts vor der natürlichen Landschaft. Die Landschaft vor mir spielt in meinem Gehirn ständig hin und her mit den Bildern von Thrakien nach den Bränden vom letzten September. Was sieht jemand, der vielleicht zur selben Zeit an einer entsprechenden Stelle über der thrakischen Ebene steht? Eine schwarze und nackte Fläche, soweit das Auge reicht. Das Feuer, das siebzehn Tage lang brannte, hat fast alles Grün im Regierungsbezirk ausgelöscht. Die Bürger werden die Verantwortung bei den Politikern abladen, die Opposition bei der Regierung und die Regierung beim Wetter. Die Wetterbedingungen waren in der Tat nicht günstig. Aber das genau ist die Rolle von „Vorsorge“ und der „staatlichen Mittel“, nämlich gewappnet für Herausforderungen zu sein, wenn die Umstände nicht günstig sind. Von den Fehlern oder Versäumnissen der Vergangenheit zu lernen und seine Effizienz zu steigern. Stattdessen leben wir in der Schleife einer ständigen Wiederholung: auf jeden katastrophalen Brand folgt die Ankündigung neuer Maßnahmen und von Entschädigungen, vom Austausch irgendwelcher Feuerwehroffiziere und von der Strafverschärfung für Brandstiftung. Niemals erfolgt eine breitere Diskussion über den Schutz des Waldes oder die Siedlungskultur. Ich versuche nicht daran zu denken, wie eine solche Mentalität mit den Folgen der Klimakrise umgehen wird. Die präzedenzlose Überschwemmung von Volos und des größten Teils der Thessalischen Ebene hat ein Bild von dem vermittelt, was folgen wird. Achilles Beos, der Bürgermeister der Stadt, ist wiederholt wegen Beteiligung an „abgekarteten“ Spielen angeklagt worden und ist gleichzeitig Präsident der städtischen Fußballmannschaft. Bei der Inspektion von Sanierungsarbeiten städtischer Bautrupps

κατοίκους ενώ επιτέθηκε φραστικά σε πολλούς άλλους. Οι πλημμύρες χαρακτηρίστηκαν «θεομηνία», η αυτοκριτική και οι προβληματισμοί έμειναν στην άκρη και σχεδόν έναν μήνα αργότερα Ο Αχιλλέας Μπέος, με την υποστήριξη της Νέας Δημοκρατίας, κέρδισε ξανά με πανηγυρικό τρόπο τις δημοτικές εκλογές από την πρώτη κιόλας Κυριακή.

13:10 μμ. Αυστρία.

Στην Αυστρία, με ένα τούνελ στο Καραβάνγκεν κι ένα στο Τάουερν, ο δρόμος περνάει μέσα από δυο μεγάλα βουνά. Το μικροκλίμα στις διαφορετικές μεριές των βουνών είναι τόσο διαφορετικό που η βροχή πριν το τούνελ δίνει τη θέση της σε λιακάδα ή χιονοθύελλα με την έξοδο. Με άλλα λόγια, είσαι σε μια πορεία μιας κατευθύνσεως χωρίς αυτό που θα συναντήσεις στην άλλη πλευρά να εξαρτάται κατά οποιοδήποτε τρόπο από σένα – αρκεί φυσικά να πατάς το γκάζι τόσο όσο επιτρέπεται. Αν κατά τύχη υπήρχε εδώ μια κρυμμένη αλληγορία θα ήταν φυσικά πολιτική. Μετά από πολλά χρόνια μνημονίων η ελληνική οικονομία φαίνεται να ανακάμπτει τα τελευταία χρόνια. Με βάση στοιχεία του ΔΝΤ η ανεργία που το 2014 ήταν στο 26,5% έπεσε το 2019 στο 17,3% και το 2023 στο 10,8%, ενώ οι προγνώσεις για το μέλλον είναι ακόμη θετικότερες. Το ίδιο θετικά είναι και τα νούμερα της ανάπτυξης, που από -0,5% το 2016, ανέβηκε στο 1,9% το 2019 για να φτάσει σήμερα στο 2,4% και να είναι από τους υψηλότερους ρυθμούς ανάπτυξης στην Ευρώπη. Μετά την έξοδο από το μακρύ μνημονιακό τούνελ ο κόσμος δεν είναι αυτός που ήταν κατά την είσοδό μας σ' αυτό. Έτσι, παρά την έλευση νέων επενδύσεων στη χώρα και την αύξηση της απασχόλησης, η μισθολογική ένδεια, οι κακές εργασιακές σχέσεις και ο τεράστιος πληθωρισμός συνεχίζουν να αποτρέπουν την αναδιανομή των κερδών στην κοινωνία και εν πολλοίς να δημιουργούν κοινωνικές συνθήκες πίεσης που, όπως στην υπόλοιπη Ευρώπη, έτσι και στη χώρα μας οδηγούν πολλούς συμπολίτες μας σε πολιτικές λύσεις εκτός του «δημοκρατικού τόξου». Καθώς φτάνουμε στις όχθες του Ινν γύρω απ' το Σάλτσμπουργκ, τέτοιες σκέψεις γίνονται όλο και πιο επικίνδυνες.

23:00 μμ. Δρέσδη.

Στη Γερμανία η αούτομπαν δεν έχει μεγάλο ενδιαφέρον. Μετά τη Βαυαρία το τοπίο ησυχάζει, τα βουνά κατεβαίνουν σε λόφους μέχρι την Λειψία κι από κει ισιώνουν μέχρι το Βερολίνο σε μια ατέλειωτη πεδιάδα. Εδώ τα πράγματα είναι λιγότερο εντυπωσιακά και περισσότερο πρακτικά. Τα πάθη ηρεμούν κι αυτά. Είναι η καθημερινότητα που τα διαβρώνει ανεπαίσθητα με τη ρουτίνα της, όπως το κύμα τα βράχια σ' εκείνη τη θάλασσα που και την αποστρεφόμεστε και την έχουμε ανάγκη.

hat er einen Bewohner tätlich angegriffen und viele andere verbal angegriffen. Die Überschwemmungen wurden als „Naturkatastrophe“ bezeichnet, Selbstkritik und Fragestellungen zur Seite geschoben, und einen Monat später gewann Achilles Beos mit Unterstützung der Nea Dimokratia bereits im ersten Durchgang erneut triumphal die Kommunalwahlen.

13.10 Uhr Österreich

In Österreich verläuft die Strecke durch den Karawanken- und den Tauerntunnel und somit durch zwei große Gebirge. Das Mikroklima an den verschiedenen Hängen der Berge ist so unterschiedlich, dass der Regen vor Tunneleinfahrt bei der Ausfahrt in Sonnenschein oder Schneesturm übergehen kann. Mit anderen Worten man ist auf einem Weg, ohne dass das, was man auf der anderen Seite antrifft, in irgendeiner Weise von einem abhängt – es reicht, aufs Gas zu treten, so weit erlaubt. Wenn es hier zufällig eine verborgene Allegorie gäbe, wäre sie sicher politischer Natur. Nach vielen Jahren der Memoranden scheint die griechische Wirtschaft sich in den letzten Jahren zu erholen. Auf der Basis von Daten des IWF betrug die Arbeitslosigkeit 2014 26,5 %, fiel 2019 auf 17,3% und 2023 auf 10,8%, während die Prognosen für die Zukunft noch positiver ausfallen. Ebenso positiv sind die Zahlen des Wachstums, das von -0,5% im Jahre 2016 auf 1,9 % in 2019 stieg und heute bei 2,4 % liegt, eine der höchsten Wachstumsraten in Europa. Nach der Ausfahrt aus dem langen Memoranden Tunnel ist die Welt nicht mehr dieselbe wie bei der Einfahrt. Trotz des Zuflusses neuer Investitionen nach Griechenland und der Zunahme der Beschäftigung verhindern die niedrigen Löhne, die schlechten Arbeitsbeziehungen und die enorme Inflation weiterhin die Verteilung der Gewinne in der Gesellschaft und schaffen größtenteils weiterhin gesellschaftlichen Druck, der wie im übrigen Europa viele Mitbürger zu politischen Lösungen außerhalb „des demokratischen Spektrums“ führt. Während wir das Ufer des Inns bei Salzburg erreichen, werden solche Gedanken immer gefährlicher.

23.00 Uhr, Dresden

Die Autobahn in Deutschland ist nicht mehr so interessant. Nach Bayern beruhigt sich die Landschaft, die Berge werden bis Leipzig zu Hügeln und flachen sich danach bis Berlin ab zu einer endlosen Ebene. Hier sind die Dinge weniger eindrucksvoll und praktischer. Auch die Emotionen beruhigen sich. Auch die Leidenschaften beruhigen sich. Die Alltäglichkeit mit ihrer Routine durchdringt sie unmerklich wie die Wellen die Felsen in jenem Meer, das wir ebenso brauchen wie wir uns von ihm abwenden.

AUS DEM GRIECHISCHEN VON ULF-DIETER KLEMM

1. Die sogenannte Gruppe der 6 + 6, zunächst um den früheren Vorsitzenden Tzipras, sammelte sich nach dessen Rücktritt vom Amt des Parteivorsitzenden um die ehemalige Arbeitsministerin Efi Achtsioglou, die in der parteiinternen Wahl um den Vorsitz gegen Stefanos Kasselakis unterlag. Sie verließ zusammen mit elf Abgeordneten die Partei und gründete eine neue Fraktion mit Namen Neue Linke (Νέα Αριστερά).

Ο Thomas Westrum στο σπίτι του στη Θάσο // Thomas Westrum in seinem Haus auf Thassos - Foto Gianni Vlaikos

Ο βιολόγος Thomas Schultze-Westrum - Εμπνευστής του εθνικού θαλάσσιου πάρκου Αλοννήσου-Βορείων Σποράδων

Γιάννης Βλάικος

Ο Thomas Georg Hans Schultze-Westrum γεννήθηκε στις 5 Απριλίου 1937 στο Βερολίνο της Γερμανίας από γονείς που εργαζόνταν και οι δυο στο θέατρο. Η μητέρα του, Edith Schultze-Westrum, ήταν ηθοποιός και ο πατέρας του, Paul Verhoeven, ήταν επίσης ηθοποιός και σκηνοθέτης στο Κρατικό Θέατρο Μονάχου. Η μητέρα του μετακόμισε στο Μόναχο όταν ο Thomas ήταν μόλις δύο ετών. Για λόγους ασφαλείας, όταν ο Thomas ήταν έξι ετών, στο απόγειο του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, η μητέρα του τον μετέφερε σε ένα παραδοσιακό αγρόκτημα στην ανατολική Βαυαρία κοντά στα σημερινά σύνορα με την Αυστρία. Εκεί στη φάρμα ξεκίνησαν τα ενδιαφέροντά του τόσο για την άγρια ζωή όσο και για τον αγροτικό τρόπο ζωής.

Ο Thomas ήταν ένα παιδί πολύ ώριμο για την ηλικία του. Ενώ ήταν ακόμα στο δημοτικό σχολείο, αλληλογραφούσε με δύο ζωολόγους, τον Dr. Herman Kahmann, ειδικό στα μικρά θηλαστικά και τον Dr. Philipp Lehrs, έναν ερπετολόγο.

Der Biologe Thomas Schultze-Westrum - Gründungsvater des Nationalen Meeresparks Alonissos-Nördliche Sporaden

Giannis Vlaikos

Thomas Georg Hans Schultze-Westrum ist am 5. April 1937 in Berlin geboren, seine Eltern arbeiteten beide im Theater. Seine Mutter, Edith Schultze-Westrum, war Schauspielerin und sein Vater, Paul Verhoeven, war sowohl Schauspieler als auch Regisseur am Nationaltheater München. Seine Mutter zog nach München, als Thomas gerade zwei Jahre alt war. Auf dem Höhepunkt des Zweiten Weltkriegs brachte ihn seine Mutter, als er sechs Jahre alt war, aus Sicherheitsgründen auf einen traditionellen Bauernhof in Ostbayern in der Nähe der heutigen Grenze zu Österreich. Auf dem Bauernhof entdeckte Thomas sein Interesse sowohl an der Natur als auch am landwirtschaftlichen Lebensstil.

Thomas war ein sehr reifes Kind für sein Alter. Noch während er in die Grundschule ging, stand er bereits in Briefwechsel mit zwei Zoologen, Dr. Herman Kahmann, Spezialist auf dem Gebiet der kleinen Säugetiere, und Dr. Philipp Lehrs, einem Herpetologen. Bereits im Alter von elf Jahren wurde er Mitglied des *Bundes Naturschutz in Bayern e.V.*¹

Μέχρι τα έντεκα του χρόνια είχε γίνει μέλος του *Bund Naturschutz in Bayern e.V.* (Σύλλογος Προστασίας της Φύσης στην Βαυαρία).¹

Το 1957 ο Thomas εγγράφεται με υποτροφία στο Πανεπιστήμιο του Μονάχου, όπου σπουδάζει βιολογία. Τελειώνοντας τις σπουδές και το διδακτορικό του, ταξιδεύει ως ερευνητής στην Ασία, την Αφρική, τη Λατινική Αμερική και σε άλλα μέρη, ενώ αποκτά πλούσια εμπειρία και γνώσεις πάνω σε αρχέγονους πολιτισμούς και ανεξερεύνητες περιοχές. Αυτή η εργώδης κινητικότητα του διήρκεσε πάνω από μια εικοσαετία. Στο διάστημα αυτό, ήρθε πολλές φορές στην Ελλάδα και στην Αλόνησο, όπου γνωριστήκαμε και συνάψαμε μία στενή φιλική σχέση λόγω των κοινών μας ενδιαφερόντων.

Η προσφορά του στην προστασία του περιβάλλοντος και της πολιτιστικής κληρονομιάς της Ελλάδας

Το 1957 ο Thomas ταξιδεύει στις Βόρειες Σποράδες για να μελετήσει τα ερπετά. Στην Αλόνησο γνωρίζεται με έναν συνομήλικό του ψαρά, τον Γιάννη Φλωρούς, ο οποίος τον μεταφέρει με το καϊκάκι του (6 μέτρα) σ' ένα νησί, Τα Γιούρα. Τον αφήνει εκεί για τέσσερις μήνες παρέα με τους υπεύθυνους για τη φύλαξη των αγριοκάτσικων του παραπλήσιου είδους, *αίγαγρος της Κρήτης*.

Από τις έρευνες που διεξήγαγε, συγκέντρωσε πλούσιο υλικό, αφού μελέτησε σπάνια ερπετά, τον αίγαγρο και το ενδημικό λουλούδι *Fritillaria Sporadum*. Τον αμέσως επόμενο χρόνο συνεχίζει τις έρευνές του στις Βόρειες Σποράδες. Τρία χρόνια αργότερα, το 1961, μελετά τα άγρια κατσίκια στα νησιά των Αγίων Θεοδώρων και των Αγίων Πάντων στην περιοχή της Κρήτης, καθώς και στο φαράγγι της Σαμαριάς, ενώ οι έρευνες του εκτείνονται και στην Αντίμηλο και τις Βόρειες Σποράδες, ιδιαίτερα στο νησί Πιπέρι.

Ο Thomas προσπαθεί να κινητοποιήσει τις αρμόδιες ελληνικές Αρχές και Υπηρεσίες ώστε να παρθούν δραστικά μέτρα για την ανάδειξη της μοναδικής –κατά τον ίδιο– φυσικής και πολιτισμικής ομορφιάς της ελληνικής γης, με σκοπό την προφύλαξη και τη διάσωση αυτού του φυσικού πλούτου, όπως τον έχει ήδη καταγράψει η κάμερά του. Πίστευε ότι αυτό ήταν εφικτό, όπως η αναστήλωση των πόλεων που καταστράφηκαν και ισοπεδώθηκαν κατά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο. Ως εκ τούτου, είχε συχνές και αλληπάλληλες συναντήσεις με αξιωματούχους και πολιτικούς παράγοντες των Υπουργείων στην Αθήνα και όχι μόνο. Θεωρούσε ότι, όπως και στη Γερμανία, μπορούσε να “συνεννοηθεί” και με τις ντόπιες πολιτικές αρχές! Έκανε προτάσεις για την προστασία του *αγριμιού*(=αγριοκάτσικο της Κρήτης) και ήταν υπέρ τη δημιουργίας του Εθνικού Δρυμού Σαμαριάς στην Κρήτη. Το 1969 κάνει προτάσεις για τη συντήρηση του παλιού χωριού

1957 schrieb sich Thomas, unterstützt von einem Stipendium, an der Ludwig-Maximilian-Universität München ein, wo er Biologie studierte. Nach Abschluss seines Studiums sowie seiner Promotion reiste er als Forscher nach Asien, Afrika und Lateinamerika sowie an andere Orte und erwarb reiche Erfahrungen und Kenntnisse über alte Kulturen und unerforschte Gebiete. Diese arbeitsreiche Mobilität dauerte über zwanzig Jahre. In diesem Zeitraum kam er öfter nach Griechenland und nach Alonissos, wo wir uns kennenlernten und aufgrund unserer gemeinsamen Interessen eine enge Freundschaft aufbauten.

Sein Beitrag zum Umweltschutz und zum Erhalt des Kulturerbes in Griechenland

1957 reist Thomas zu den Nördlichen Sporaden, um die Reptilien zu untersuchen. Auf Alonissos lernte er einen gleichaltrigen Fischer namens Giannis Florous kennen, der ihn mit seinem sechs Meter langen Fischkutter zur Insel Gioura, brachte. Er setzte ihn für vier Monate bei den Hütern der Wildziegen ab, die der Art *capra aegagrus cretica* ähneln.

Bei seinen Erkundungen sammelte er reichlich Informationen: Er untersuchte seltene Reptilien, die Wildziegen sowie die endemische Blume *Fritillaria Sporadum*. Im nächsten Jahr setzte er dort seine Untersuchungen fort. Drei Jahre später, 1961, untersuchte er die Wildziegen auf den Inseln Agioi Theodoroi und Agioi Pantes bei Kreta sowie in der Samaria-Schlucht und auch auf Antimilos und den Nördlichen Sporaden, besonders auf der Insel Piperi.

Thomas versuchte die zuständigen griechischen Behörden zu mobilisieren, damit drastische Maßnahmen ergriffen werden, um die – seiner Meinung nach – einzigartige natürliche und kulturelle Schönheit der griechischen Landschaft zu dokumentieren und diesen natürlichen Reichtum, den er bereits mit seiner Kamera festgehalten hatte, zu bewahren und zu schützen. Er glaubte, dass dies ebenso möglich sei wie der Wiederaufbau der im Zweiten Weltkrieg zerstörten Städte. Folglich traf er sich wiederholt mit Amtsträgern und Vertretern der Ministerien in Athen wie auch in anderen Städten. Er nahm an, dass er – wie in Deutschland – mit den lokalen politischen Behörden zurechtkommen könnte! Er machte Vorschläge zum Schutz der kretischen Wildziege (*capra aegagrus cretica*) und er befürwortete die Schaffung des Samaria-Nationalparks auf Kreta. 1969 erarbeitete er Vorschläge zur Erhaltung des alten Dorfes von Samaria und zur Erweiterung und besserem Schutz des Samaria- Nationalparks.

In den Jahren 1973-1974 untersuchte Thomas die traditionelle ländliche Architektur auf Thassos und im Pilion-Gebirge. Er erarbeitete eine ausführliche Fotodokumentation, die er der Regierung präsentierte, damit sie sich um die Bewahrung

Ο Thomas Westrum και ο Γιάννης Βλάικος επί το έργον // Thomas Westrum und Gianni Vlaikos bei der Arbeit - Foto Gianni Vlaikos

της Σαμαριάς και στοχεύει στη διεύρυνση και καλύτερη προστασία του Εθνικού Δρυμού της Σαμαριάς.

Κατά τα χρόνια 1973-1974 ο Thomas ερευνά την παραδοσιακή αγροτική αρχιτεκτονική στη Θάσο και στο Πήλιο. Κάνει εκτεταμένη φωτογραφική τεκμηρίωση, την οποία και παρουσιάζει στην Κυβέρνηση, ώστε να μεριμνήσει για τη διατήρηση της αρχιτεκτονικής των παλαιών χωριών. Ένα από τα χωριά που καταγράφηκαν, η Βυζίτσα Πηλίου, επιλέχθηκε αργότερα από τον ΕΟΤ ως πρότυπο για προγράμματα αγροτικού τουρισμού σε αναστυλωμένα ιδιωτικά σπίτια.

Το 1976 κάνει πρόταση στο ZDF (Δεύτερο Γερμανικό Κανάλι), να τον χρηματοδοτήσει για ένα ντοκυμαντέρ για τη φύση της Ελλάδας. «*Γέλασαν*», λέει, όταν τους το είπα και μου απάντησαν: «*Καλά, εκεί κάτω, ξέρουμε είναι ένας ξερότοπος. Μόνο αρχαία έχει εκεί σπαρμένα παντού*». «*Κάνετε λάθος*», τους απάντησα. «*Η Ελλάδα έχει την πιο πλούσια φύση στον κόσμο*». Και συνεχίζει να μου διηγείται: «*Πριν φύγω για το ταξίδι διάβασα σε ένα βιβλίο του 1953, μιας Ολλανδής καθηγήτριας Πανεπιστήμιου, ότι „στη Μεσόγειο υπήρχε κάποτε ένα θαλάσσιο θηλαστικό, που το αναφέρει και ο Όμηρος στην Οδύσσεια, αλλά αν υπάρχει ακόμα, ίσως βρίσκεται σε κάποια νησιά που ονομάζονται Κουφονήσια“*». Και ξεκινάει το ταξίδι την άνοιξη του 1976.

Πρώτος σταθμός η Αλόνησος:

Με τον φίλο του, Γιάννη Φλωρούς φεύγουν για το νησί, τα Γιούρα, όπου κινηματογραφεί τους αίγαγρους, τη φύση και το σπάνιο αγριολούλοδο *fritillaria sporadum*. Τελειώνοντας την κινηματογράφιση λέει στον φίλο του Γιάννη ότι θα πήγαινε μετά στα Κουφονήσια να δει αν υπάρχουν εκεί φώκιες.

der Architektur der alten Dörfer kümmert. Eines der dokumentierten Dörfer, Visitsa im Pilion, wurde später von der Griechischen Nationalen Tourismusorganisation als Modell für Programme des Agrotourismus in restaurierten Privathäusern ausgewählt.

1976 schlug er dem ZDF vor, die Produktion eines Dokumentarfilms über die Natur Griechenlands zu finanzieren. „Die haben nur gelacht“, sagt er, „als ich ihnen das erzählt habe und gemeint: Wir wissen doch, dass das Land da unten trocken ist. Da gibt es nur Altertümer, die überall herumliegen“. „Sie irren sich“ habe ich geantwortet. „Griechenland verfügt über die reichste Natur auf der ganzen Welt“. Weiter erzählte er: „Vor meiner Abreise habe ich in einem Buch einer holländischen Professorin aus dem Jahr 1953 gelesen, dass es im Mittelmeer damals ein Meeressäugetier gegeben habe, das auch von Homer in der Odyssee erwähnt wird, und dass sich dies, falls es noch existiere, eventuell auf gewissen Inseln namens Koufonisia befinde“. Und im Frühling 1976 trat er seine Reise an.

Der erste Stopp war Alonissos

Mit seinem Freund Gianni Florous fuhr er auf die Insel Gioura, wo er die Natur, die Wildziegen und die seltene Wildblume *Fritillaria Sporadum* filmte. Danach erzählte Thomas seinem Freund Gianni, dass er zu den Koufonissia fahren wolle, um zu sehen, ob es dort Robben gäbe. „Was“ rief Gianni aus, „zu den Koufonissia? Die Robben fressen hier unsere Fische und werden uns auch noch auffressen. Gegenüber auf Piperi sind ihre Höhlen, und die sind voll!“ Gianni setzte Thomas und den Kameramann auf Piperi ab. Nach sieben Stunden Wartezeit sahen sie die erste Robbe. Die Kameras liefen heiß, und drei Tage lang filmten sie ununterbrochen die Robben. Thomas' Fähigkeiten und Erfahrungen in Kombination mit den Robben, die Spaß an den Filmarbeiten zu haben schienen, führten zu einem noch nie dagewesenen Ergebnis. **Es war das erste Mal, dass die Mittelmeer-Mönchsrobbe (*Monachus monachus*) gefilmt wurde!** Der Film wurde am 15. April 1977 durch das ZDF ausgestrahlt, und die Zuschauerquoten schnellten in die Höhe. Sofort kauften zehn EU-Länder seinen Film, während Griechenland dafür zehn Jahre brauchte! Es war das erste Ökoporträt Griechenlands, das für das ZDF gefilmt wurde: *Naturparadies Griechenland*²

In einem siebenseitigen Brief an den Exekutivsekretär des Nationalen Rates für die Naturplanung und Umwelt in Athen, Herr Geroulanos, vom 6. Oktober 1976 schlug er die Schaffung des *Nationalen Meeresparks Alonissos-Nördliche Sporaden* vor. In einem zweiten Brief vom Dezember 1976 legte er einen Bericht über die vorliegende Situation vor, machte weitere Vorschläge und legte eine Karte vor, auf der die Zonen A und B des Meeresparks abgebildet wurden (wie sie später akzeptiert wurden).

«Τί;» αναφωνεί ο Γιάννης, «στα Κουφονήσια; Εδώ μας τρώνε τα ψάρια και θα φάνε και μας. Στο Πιπέρι απέναντι είναι οι σπηλιές τους και είναι γεμάτες!»

Ο Γιάννης παίρνει τον Thomas και τον οπερατέρ και τους αφήνει στο νησί, Πιπέρι. Ύστερα από αναμονή επτά ωρών αντικρίζουν την πρώτη φώκια. Οι κάμερες παίρνουν «φωτιά» και επί τρεις ημέρες δεν σταμάτησαν να κινηματογραφούν. Η δεξιοτεχνία και οι εμπειρίες του Thomas, μαζί με τις φώκιες που έμοιαζαν να διασκεδάζουν με τη φωτογράφησή τους κάνοντας παιχνίδια στον φακό, έφεραν ένα πρωτοφανές αποτέλεσμα. **Ήταν η πρώτη φορά που κινηματογραφήθηκε η φώκια *Monachus monachus*.** Το φιλμ προβλήθηκε στο ZDF στις 15 Αυγούστου 1977 και η τηλεθέαση εκτοξεύτηκε στα ύψη. Αμέσως, 10 ευρωπαϊκές χώρες αγόρασαν την ταινία του, ενώ η Ελλάδα το έκανε ύστερα από 10 χρόνια! Ήταν το πρώτο οικο-πορτραίτο της Ελλάδας που γυρίστηκε για το ZDF: *Naturparadies Griechenland (Η Ελλάδα παράδεισος της φύσης)*.²

Στις 6 Οκτωβρίου 1976 με μια επτασέλιδη επιστολή του στον Εκτελεστικό Γραμματέα του Εθνικού Συμβουλίου για τον Φυσικό Σχεδιασμό και το Περιβάλλον, κ. Γερουλάνο, πρότεινε τη δημιουργία του *Θαλάσσιου Πάρκου Αλοννήσου Βορείων Σποράδων*. Σε δεύτερο γράμμα του, τον Δεκέμβριο του 1976 υπέβαλε μία έκθεση της υπάρχουσας κατάστασης, έκανε περαιτέρω προτάσεις και παρουσίασε έναν χάρτη με τις ζώνες Α και Β του Θαλάσσιου Πάρκου (όπως έγιναν αργότερα αποδεκτές).

Ακολούθησαν συναντήσεις με τον πρόεδρο του Αλιευτικού Συνεταιρισμού, Παύλο Δροσάκη, με τον πρόεδρο της οικολογικής και πολιτιστικής κίνησης Αλοννήσου Γιάννη Βλάικο, καθώς και με τον Αντιπρόεδρο της Οικολογικής Κίνησης, Πάκη Αθανασίου.

Τις δραστηριότητες του Thomas για την προστασία της φύσης στην Ελλάδα υποστήριξαν ενεργά και η Νίκη Γουλανδρή από το «Ίδρυμα Γουλανδρή», ο Βύρων Αντύπας από την «Φύση», ο κ. Γερουλάνος, οι ψαράδες της Αλοννήσου καθώς και πολλές αθηναϊκές εφημερίδες και περιοδικά, που του έδωσαν βήμα να προβάλλει τις θέσεις του για την ίδρυση του Θαλάσσιου Πάρκου Αλοννήσου Βορείων Σποράδων.

Μία επίσης επίπονη δοκιμασία, στην οποία υποβλήθηκε ο Thomas σε συνεργασία με τον Πρόεδρο του Αλιευτικού Συνεταιρισμού, Παύλο Δροσάκη, αφορούσε την απαγόρευση αλιείας των γρι-γρι στην περιοχή που είχε οριοθετήσει για την δημιουργία του θαλάσσιου πάρκου. Τα γρι-γρι νύχτας χρησιμοποιούν ένα τεράστιο δίχτυ μεγάλου φάρδους και μήκους, με το οποίο περικυκλώνουν μια περιοχή, στην οποία με λάμπες ισχυρού φωτισμού «ξεγελούν» τα ψάρια, τα οποία συγκεντρώνονται κάτω από το φως και παγιδεύονται κατά χιλιάδες. Πήρε καιρό να ευοδώσει ο αγώνας τους, καθώς η

Ο Thomas Westrum στο στοιχείο του // Thomas Westrum in seinem Element - Foto Gianni Vlaikos

Es folgten Treffen mit dem Vorsitzenden der Fischereigenossenschaft, Herrn Pavlos Drossakis, mit dem Vorsitzenden des Umwelt- und Kulturvereins von Alonissos Gianni Vlaikos sowie mit dessen Stellvertreter, Herrn Pakis Athanassiou.

Thomas' Aktivitäten zum Naturschutz in Griechenland wurden von Niki Goulandri von der "Goulandris-Stiftung", von Byron Antipas von der "Hellenischen Gesellschaft für den Naturschutz", Herrn Geroulanos, von den Fischern von Alonissos sowie von vielen Athener Zeitungen und Zeitschriften aktiv unterstützt, die ihm die Chance boten, seinen Standpunkt bezüglich der Schaffung des *Meeresparks Alonissos-Nördliche Sporaden* zu vertreten.

Zusammen mit dem Vorsitzenden der Fischereigenossenschaft, Herrn Pavlos Drossakis, musste Thomas eine weitere mühsame Herausforderung bestehen: das Verbot der Ringwadenfischerei in dem Gebiet, in dem der Meerespark eingerichtet wurde. Ringwaden sind Fanggeräte, die mit einem riesigen Netz von großer Breite und Länge ein Gebiet einkreisen, wo starke Lampen die Fische täuschen. So sammeln sich tausende Fische unter dem Licht und werden gefangen. Es dauerte lange, bis dieser Kampf erfolgreich zu Ende geführt wurde, zumal der griechische Staatsapparat nur gemächlich arbeitet. Jedoch wurde auch das schließlich vollbracht!

Zur Förderung des Meeresparks brachte Thomas Abgeordnete des Europäischen Parlaments, Beamte der Europäischen Union, Führungskräfte europäischer Organisationen und andere ausländische Besucher nach Alonissos. Obwohl die bedeutendste Errungenschaft von Thomas Schultze-Westrum die Gründung und die Entwicklung des „*Nationalen Meeresparks Alonissos-Nördliche Sporaden*“ war, hörte er

ελληνική κρατική μηχανή δουλεύει πολύ αργά, ωστόσο, και αυτό το καταφέρανε τελικά!

Ο Thomas, για την ανάδειξη του θαλάσσιου πάρκου, έφερε στην Αλοννήσο ευρωβουλευτές, παράγοντες της Ευρωπαϊκής Ένωσης, στελέχη ευρωπαϊκών οργανισμών και άλλους ξένους επισκέπτες. Αν και το κορυφαίο επίτευγμα του Thomas Schultze-Westrum ήταν η δημιουργία και η εξέλιξη του *Εθνικού Θαλάσσιου Πάρκου Αλοννήσου-Βορείων Σποράδων*, ο ίδιος δεν έπαψε να ασχολείται με την ελληνική φύση και τον ελληνικό πολιτισμό, καταγράφοντας ό,τι υπέπιπτε στην αντίληψή του στο site: *Eco-Communication. net*.

Τη δεκαετία του 1970 πούλησε το σπίτι, που είχε αγοράσει σε ένα χωριό της Αλοννήσου, εγκαταλελειμμένο από τον σεισμό του 1966, και μετακόμισε στη Θάσο. Εκεί, αγόρασε πάλι ένα σπίτι στο εγκαταλελειμμένο κατά το ήμισυ χωριό Καζαβίτι, στο οποίο και έζησε την υπόλοιπη ζωή του.

Ο φιλέλληνας Γερμανός, Thomas Schultze-Westrum, ο άνθρωπος που λάτρεψε την ελληνική φύση και έκανε την Ελλάδα δεύτερη πατρίδα του, ο φίλος και πνευματικός μου πατέρας, έφυγε από τη ζωή στο χωριό του, στο Καζαβίτι της Θάσου, στις 7 Ιανουαρίου 2022 σε ηλικία 85 ετών. Η τέφρα του θάφτηκε, όπως ήταν η επιθυμία του, κάτω από έναν υπεραιώνιο πλατάνο στο Καζαβίτι, όπου συγκεντρώθηκαν όλοι οι φίλοι του από τη Γερμανία και την Ελλάδα –λαός ολόκληρος– και του είπαν το τελευταίο αντίο. Θα τον θυμόμαστε για πάντα, για τον ανθρωπισμό του, την αγάπη του για την Ελλάδα και την προσφορά του στην προστασία της άγριας φύσης της Ελλάδας.

nicht auf, sich mit der griechischen Natur und Kultur zu befassen, indem er, was ihm auffiel, auf der Webseite: *Eco-Communication. net* festhielt.

In den 1970er Jahren verkaufte er das Haus, das er in einem nach dem Erdbeben 1966 verlassenen Dorf auf Alonissos gekauft hatte, und zog nach Thassos um. Dort kaufte er erneut ein Haus im halbverlassenen Dorf Kasaviti, wo er sein restliches Leben verbrachte.

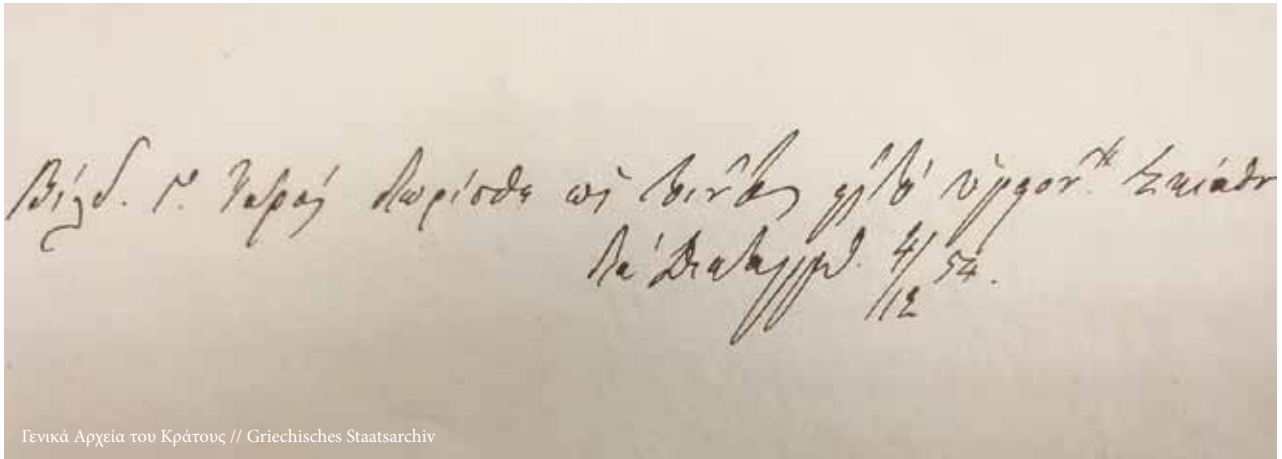
Der deutsche Philhellene Thomas Schultze-Westrum, mein Freund und geistiger Vater, der die griechische Natur liebte und Griechenland zu seiner zweiten Heimat gemacht hatte, entschlief am 7. Januar 2022 im Alter von 85 Jahren in seinem Dorf Kasaviti auf Thassos. Seine Asche wurde dort seinem Wunsch gemäß unter einer uralten Platane beigesetzt, wo all seine Freunde aus Deutschland sowie Griechenland – eine Menschenmenge - sich versammelten, um von ihm Abschied zu nehmen.

Sein humanitäres Engagement, seine Liebe zu Griechenland und sein Beitrag zum Schutz der griechischen Natur werden uns immer in Erinnerung bleiben.

AUS DEM GRIECHISCHEN VON ULF-DIETER KLEMM

1. Το αρχαιότερο μέλος του Συνδέσμου για το Περιβάλλον και την Προστασία της Φύσης στην Γερμανία (*Bund für Umwelt und Naturschutz Deutschland e.V.*)
2. Το φιλμ με τίτλο, *Η Ακτή της Φώκιας*, είναι αναρτημένο στο YouTube.

1. Später war er das älteste Mitglied des *Bundes für Umwelt und Naturschutz Deutschland e.V.*
2. Der Film mit dem griechischen Titel „*Η Ακτή της Φώκιας* (Die Küste der Robben)“ ist auf YouTube zu sehen.

Γενικά Αρχεία του Κράτους // Griechisches Staatsarchiv

Wilhelm Wildt

Ένας γιατρός από τη Βαυαρία στο νησί του Αλέξανδρου Παπαδιαμάντη

Andrea Schellinger

Ανατρέχοντας στον πέμπτο τόμο των Απάντων του Αλέξανδρου Παπαδιαμάντη, θα εκπλαγείτε ανακαλύπτοντας ανάμεσα στις εννέα νεκρολογίες που δημοσιεύονται εκεί το όνομα ενός Βαυαρού ιατρού που πέρασε το μεγαλύτερο μέρος της ζωής του στο νησί των Σποράδων, τη Σκιάθο. Το γεγονός ότι ο συγγραφέας, που ονομάζεται συχνά «ο άγιος των ελληνικών γραμμάτων», μνημονεύει τον ιατρό, κάνει εντύπωση, δεδομένου ότι τα υπόλοιπα από αυτά τα τρυφερά, στοργικά και γεμάτα σεβασμού κείμενα, που διαβάζονται στα γραπτά μοιρολόγια, αναφέρονται σε κοντινά πρόσωπα του Παπαδιαμάντη, όπως τον πατέρα του, τον ξάδερφο ή κάποιους μεμονωμένους ανθρώπους από το νησί που εκτιμούσε ιδιαίτερα.

Πώς ξεχώριζε, λοιπόν, ο Wilhelm Anton Wildt; Τι έκανε ο εν λόγω ιατρός, ένας ξένος μετανάστης, προκειμένου να βρει μια θέση στην ελληνική λογοτεχνική ιστορία; Πώς βρέθηκε στις Σποράδες; Ας διαβάσουμε πρώτα την ίδια τη νεκρολογία:

«Είχε κατέλθει εις την Ελλάδα κατά τους χρόνους εκείνου του Όθωνος, του μουσοτραφούς Βασιλέως. Από του 1846 είχαν αποκατασταθή εις Σκιάθον, και ήτο ζηλευτός ιατρός εις την μικράν πολίχνην, ο αγαθός Βαυαρός, ο φιλόανθρωπος επιστήμων, όστις εκηδεύετο χθές τὸ ἀπόγευμα εις τὸν Ναὸν τοῦ Ἁγίου Διονυσίου τῶν Δυτικῶν.

Wilhelm Wildt

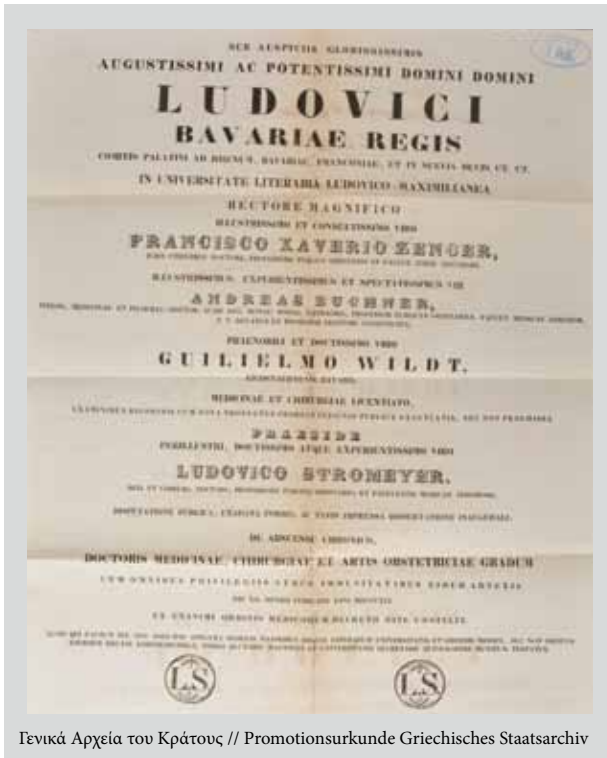
Ein bayerischer Arzt auf der Insel von Alexandros Papadiamantis

Andrea Schellinger

Schlägt man den 5. Band der Gesammelten Werke von Alexandros Papadiamantis auf, entdeckt man unter den neun dort publizierten Nachrufen erstaunt auch den Namen eines bayerischen Arztes, der die größte Zeit seines Lebens auf der Sporadeninsel Skiathos verbracht hat. Dass der in Griechenland als literarischer Säulenheiliger erachtete Autor seiner gedenkt, ist umso beachtlicher, als die fast zärtlichen, liebe- und respektvollen Texte, die sich wie niedergeschriebene Klagelieder lesen, sonst Menschen gelten, die Papadiamantis nahestanden, so etwa der Vater, der Cousin oder einzelne, von ihm hochgeschätzte Personen von der Insel.

Wodurch zeichnete sich Wilhelm Anton Wildt also aus? Was tat dieser Mediziner, ein eingewanderter Fremder, um in die griechische Literaturgeschichte einzugehen? Wie ist er überhaupt auf die Sporaden gekommen? Lesen wir zunächst einmal den Nachruf selbst:

Nach Griechenland war er zur Zeit des musisch geprägten Königs Otto gekommen und hatte sich ab 1846 auf Skiathos niedergelassen. Im Städtchen war der gutmütige Bayer und menschenfreundliche Wissenschaftler ein ausgezeichneter Arzt. Gestern Nachmittag wurde in der Athener Agios-Dionysios-Kirche der Lateiner die Totenmesse für ihn gelesen.

Γενικά Αρχεία του Κράτους // Promotionsurkunde Griechisches Staatsarchiv

Οί κατά καιρούς ύπουργοί τών Έσωτερικών τόν ένθυμοούντο, και τόν άνεκάλουν από τήν άπόκεντρον νήσον, και τόν έπεμπον όπως διευθύνη τας καθάρσεις εις Δήλον, όποτε ήτο άνάγκη, έπειδή είχε πείραν πολλήν, και θάρρος και εύσυνειδησίαν. Έως προχθές άκόμη ήτο θαλερός πρεσβύτες άκμαίος, ώραία φυσιολογία και ζωηρά. Η φυσική εύθυμία του, ή διαχυτικότης του, ήτο τερπνόν θέαμα και έντρύφημα μεταδοτικόν. Χθές ύπέκυψεν εις τό μοιραίον τέλος, και έκοιμήθη τόν ύπνον τόν άφυκτον. Ωραιόν τό λείψανον του νεκρού, όπως ήτο ώραίον τό ήθος του ζώντος.

Δέν έλάτρευσε τόν Μамωνάν, ούδ' ύπερέβη τόν όρκον του έπιστήμονος. Δέν μετήλθε τήν θείαν τέχνην του Ασκληπιου επί χρηματισμῶ, ή «φάτιος ήμέρω». Έάν έδικαιοῦτο να λάβη 50 από ένα πτωχόν άσθενή, έλάμβανε 15. Έάν έδικαιοῦτο να λάβη 15 έλάμβανε 5. Έάν ό άσθενής ήτο πολύ πτωχός, τότε έδιδεν άντι να λαμβάνη. Τοιοῦτος ύπήρξεν ό έναρέτος έπιστήμων, ό αγαθός Γερμανός, ό Γουλιέλμος Βίλδ.

Άς είναι άφθιτος ή μνήμη του μετ' έγκωμίων.» (1899)¹

Ποια ήταν κατά τις πρώτες δεκαετίες μετά την ίδρυση του Ελληνικού κράτους η κατάσταση στο ελληνικό σύστημα υγείας, στο οποίο προφανώς ο Wilhelm Wildt μπόρεσε να προσαρμοστεί; Επί Οθωμανικής Διοίκησης επικρατούσε πλήρης ασυδοσία, τουτέστιν ο καθένας είτε φρόντιζε μόνος του για τον εαυτό του είτε εξαρτιόταν από τους λεγόμενους «κομπογιαννίτες» ιατρούς. Ωστόσο, η προσωρινή κυβέρνηση έδειξε ενδιαφέρον για τη δημόσια υγεία ήδη από το 1821, ενώ διάφορα νομοθετικά σχέδια δεν μπόρεσαν να υλοποιηθούν

Gelegentlich erinnerten die wechselnden Innenminister sich seiner, holten ihn von der entlegenen Insel und schickten ihn, wann immer Bedarf bestand, nach Delos zur Leitung von Entseuchungsmaßnahmen, denn er war erfahren, beherzt und gewissenhaft. Noch jüngst war er ein vitaler und rüstiger Greis, eine angenehme, lebhaftige Erscheinung. Seine natürliche Heiterkeit und Überschwänglichkeit: sie waren vergnüglich anzusehen und übertrugen sich herzerfrischend. Gestern hat sein letztes Stündlein geschlagen, und nun liegt er in dem Schlaf, dem niemand ausweichen kann. So schön wie die sterbliche Hülle war auch seine Haltung zu Lebzeiten.

Weder huldigte er dem Mammon noch brach er je seinen Berufseid. Die göttliche Kunst des Asklepios übte er nicht des Gewinns wegen aus, oder weil ihm nach Ansehen verlangte. War er berechtigt, 15 zu nehmen, nahm er 5. Wenn der Patient sehr arm war, gab er, statt zu nehmen. So jemand war er, der vortreffliche Wissenschaftler und gutmütige Deutsche Wilhelm Wild.

Möge die Erinnerung an ihn unvergänglich und voller Lob sein. (1899)¹

Wie sah es überhaupt in den ersten Jahrzehnten nach der Staatsgründung im griechischen Gesundheitswesen aus, in das sich Wilhelm Wildt offenbar einfädeln konnte? Herrschte unter osmanischer Verwaltung völlige Kurierfreiheit - einfacher gesagt: jeder war auf sich selbst gestellt oder auf Medikaster angewiesen -, zeigte schon die provisorische Regierung ab 1821 Interesse an der öffentlichen Gesundheitsversorgung. Verschiedene Gesetzesvorhaben konnten jedoch wegen anhaltender Kriegswirren nicht realisiert werden. Mit Otto bzw. der Regentschaft begann die „ad-hoc-Medikalisierung“ des Landes. Prägende Kraft für diese Entwicklung war der königliche Leibarzt Karl Wibmer, von 1834 bis 1839 Vorsitzender des Medizinalkomitees und Leiter der Medizinalabteilung im Innenministerium. Dort bemühten er und seine meist deutschen Mitstreiter sich, eine hierarchische Sanitätsadministration nach bayerischem Muster aufzubauen (Kreisarzt, Bezirksarzt, Impfarzt). Nicht zu übersehen ist, dass diese Gliederung des Medizinaldienstes sich an die öffentliche Verwaltung des Königreichs anlehnte (Nomarch, Eparch). Der große Mangel an approbierten Ärzten und deren miserable Bezahlung standen dem Vorhaben jedoch im Weg, so dass als Interimslösung sogar die Approbation für „Empiriker“ (medizinisch nicht ausgebildete Laienheiler) eingeführt wurde, ähnlich den Anfang des 19. Jahrhunderts kurzfristig betriebenen bayerischen „Landarztschulen“. Staatliche Maßnahmen betrafen neben ambulanter Therapie und stationärer Versorgung vor allem die Krankheitsprävention mittels einer „Medizinal-Polizey“, der die Einhaltung von Vorschriften etwa zur Syphilisprophylaxe und der bald obligatorischen Pockenimpfung anvertraut war

λόγω της αλληπάλληλης πολεμικής αναταραχής. Η "ad hoc ιατροκοποίηση" της χώρας ξεκίνησε από τον Όθωνα και την αντιβασιλεία. Ο βασιλικός ιατρός Karl Wibmer, πρόεδρος του «Ιατροσυνεδρίου» και επικεφαλής του Ιατρικού Τμήματος του Υπουργείου Εσωτερικών από το 1834 έως το 1839, αποτέλεσε την κινητήρια δύναμη πίσω από αυτή την εξέλιξη. Εκείνος και οι συνάδελφοί του -οι περισσότεροι ήταν Γερμανοί- προσπάθησαν να καθιερώσουν μια ιεραρχική ιατρική διοίκηση βασισμένη στο Βαυαρικό πρότυπο (επαρχιακός και νομαρχιακός ιατρός, εμβολιαστής). Δεν θα πρέπει να παραβλέπεται το γεγονός ότι η εν λόγω διάρθρωση των ιατρικών υπηρεσιών βασιζόταν στη δομή της δημόσιας διοίκησης του Βασιλείου της Ελλάδος (Νομοί, Επαρχίες). Ωστόσο, η μεγάλη έλλειψη ιατρών με άδεια ασκήσεως του επαγγέλματος, καθώς και οι άθλιες αμοιβές τους στάθηκαν εμπόδιο, με αποτέλεσμα να καθιερωθεί ως ενδιάμεση λύση ακόμη και η άδεια ασκήσεως της ιατρικής για τους «εμπειρικούς ιατρούς», δηλαδή τους ανειδίκευτους θεραπευτές χωρίς ιατρική εκπαίδευση. Αυτό θυμίζει τις βαυαρικές «αγροτικές ιατρικές σχολές» που λειτούργησαν για μικρό χρονικό διάστημα στις αρχές του 19ου αιώνα. Εκτός από την εξωνοσοκομειακή θεραπεία και την ενδονοσοκομειακή περίθαλψη, τα κρατικά μέτρα αφορούσαν κυρίως την πρόληψη ασθενειών μέσω μιας «Υγειονομικής Αστυνομίας», στην οποία ανατέθηκε η επιβολή κανονισμών, όπως η πρόφυλαξη από τη σύφιλη και ο εμβολιασμός κατά της ευλογιάς πού λίγο μετά έγινε υποχρεωτικός – όχι όμως προς τέρψη των Ελλήνων που αντιπαθούσαν τον κρατικό εξαναγκασμό. «Ομάδες εξαλείψεως επιδημιών» αποστέλλονταν στις επαρχίες, συνήθως μετά από επιδημίες ελονοσίας ή χολέρας. Κάπως έτσι φαίνεται να έχει πορευτεί και ο Wildt, ο οποίος γεννήθηκε στο Άιχστετ της Βαυαρίας. Αρχικά υπηρετούσε ως στρατιωτικός γιατρός στο Βαυαρικό Επικουρικό Σώμα του Όθωνα και αργότερα στις ελληνικές ένοπλες δυνάμεις, πριν τελικά εγκατασταθεί στη Σκιάθο κατά τέλη του 1854.

Τί είχε προηγηθεί; Μετά την αναγόρευσή του σε "Doctor Medicinae, Chirurgiae et Artis Obstetriciae" από το Πανεπιστήμιο Ludwig Maximilian του Μονάχου στις 12 Φεβρουαρίου 1841 με την πραγματεία «Περί χρόνιου αποστήματος», ο Wildt υπέβαλε το 1842 την παραίτησή του από το ελληνικό στράτευμα, καθώς αυτός ήταν ο μόνος τρόπος για να του δοθεί η ευκαιρία να πάει στην Αταλάντη ως ιατρός. Έλαβε υποστήριξη από τον Έλληνα Υπουργό Εσωτερικών, ο οποίος λόγω μιας επιδημίας ελονοσίας στην περιοχή αναζητούσε επιδημιολόγο. Είχε ήδη κυκλοφορήσει η φήμη ότι ο Wildt είχε σχετική εμπειρία.

Η χολέρα εμφανίστηκε για πρώτη φορά στο Βασίλειο της Ελλάδας το 1848, και συγκεκριμένα στη Σκιάθο. Τη σχετική διάγνωση έκανε ο Wildt, ο οποίος εργαζόταν πλέον εκεί ως ιατρός της каранτίνας του λιμανιού. Είναι αξιοσημείωτο ότι αμέσως θεσπίστηκαν αυστηρά μέτρα και παροχές βοήθειας, που ανακοινώθηκαν ευρύτατα, για την πρόληψη

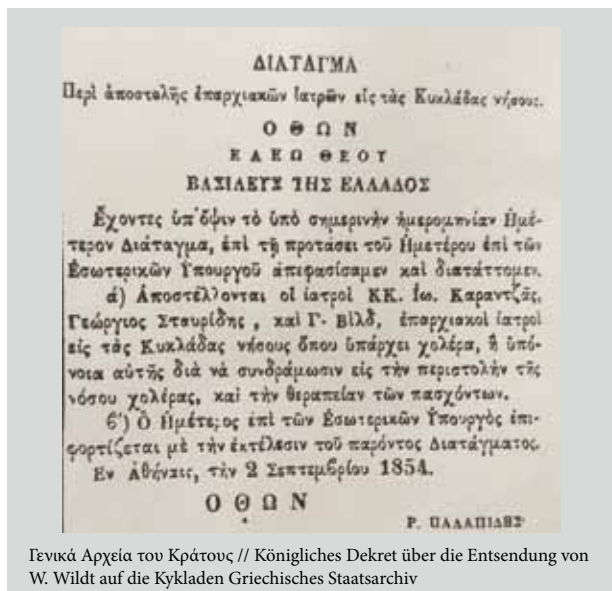

Η είσοδος της του ακατοίκητου πλέον τμήματος της οικίας του Wilhelm Wildt στην Σκιάθο // Eingang zum derzeit unbewohnten Teil von Wilhelm Wildts Haus in Skiathos © Andrea Schellinger

- nicht zur Freude der Griechen, denen obrigkeitlicher Zwang widerstrebte. „Seuchenlöschkommandos“ wurden, meist nach Malaria- oder Choleraausbrüchen, in die Provinz geschickt. Hier darf man das biographische Nadelöhr vermuten, durch das der im bayerischen Eichstätt geborene Wildt schlüpfte, zunächst als Militärarzt des bayerischen Hilfskorps Ottos und später der griechischen Streitkräfte, um sich Ende 1854 endgültig auf Skiathos einzurichten.

Zur Vorgeschichte: Nach der Ernennung durch die Münchner Ludwig-Maximilians-Universität zum „Doctoris Medicinae, Chirurgiae et Artis Obstetriciae“ am 12.2.1841 mit einer Abhandlung „Über den chronischen Abscess“ reichte Wildt 1842 sein Entlassungsgesuch von der Truppe ein, denn nur so eröffnete sich die Möglichkeit, als Arzt nach Atalanti zu gehen. Unterstützt wurde er dabei vom griechischen Innenminister, der wegen einer Malaria-Epidemie in jener Gegend nach einem Epidemiologen suchte. Es hatte sich bereits herumgesprochen, dass Wildt über einschlägige Erfahrungen verfügte.

Als 1848 die Cholera erstmals ins Königreich Griechenland eingeschleppt wurde, und zwar auf Skiathos, war es Wildt, inzwischen dort als Arzt der Hafenuarantäne tätig, der die

Γενικά Αρχεία του Κράτους // Königliches Dekret über die Entsendung von W. Wildt auf die Kykladen Griechisches Staatsarchiv

της εξάπλωσης της νόσου. Ο Παπαδιαμάντης κάνει λόγο για το γεγονός στο διήγημά του «Βαρδιάνος στα σπόρκα». Μια τριμελής ομάδα ιατρών, μέλος της οποίας ήταν ο Wildt, κατάφερε πράγματι να απομονώσει το νησί. Υπό αυτές τις συνθήκες, οι ιατροί θεωρούνταν «ανωτέρα αρχή»², όπως ακριβώς και ο ιατρός Wilhelm Wundt (!) που δούλευε στο νοσοκομείο χολέρας στο νησάκι Τσουγκριάς κοντά στη Σκιάθο. Η μορφή του κυριαρχεί στο δεύτερο μέρος του δημοφιλούς στην Ελλάδα διηγήματος, το οποίο μάλιστα διασκευάστηκε σε ταινία.

Το 1852, ο Wildt ήταν δημοτικός ιατρός στη μικρή πόλη του νησιού. Στις αρχές του 1854, στάλθηκε στην Ολυμπία ως επαρχιακός ιατρός. Την ίδια χρονιά, όταν η επιδημία της χολέρας εξαπλώνεται πολύ περισσότερο και με βαρύτερες συνέπειες στην Ελλάδα, μετατίθεται λόγω της εμπειρίας του στις Κυκλάδες (Ιος). Στη συνέχεια, συμμετείχε ως βοηθός ιατρός στην καταπολέμηση της χολέρας στην Αθήνα. Έπειτα, σε συμφωνία με τον Wildt, ο δήμαρχος της Σκιάθου ζήτησε να επαναπροσληφθεί ως ιατρός της καραντίνας. Φαίνεται μετά από αυτό ότι εγκαταστάθηκε πλέον μόνιμα στο νησί των Σποράδων, αν και μια αναφορά τόσο στη νεκρολογία του Παπαδιαμάντη όσο και στο μυθιστόρημα «Η φόνισσα» αφήνει να εννοηθεί ότι το Υπουργείο Εσωτερικών τον καλούσε, όταν παρουσιαζόταν η ανάγκη, να υπηρέτησει ως επικεφαλής των δομών καραντίνας στη Δήλο, ή, πιο συγκεκριμένα, στο γειτονικό νησί της Ρήνειας, όπου υπάρχουν ακόμη τα ερείπια του λοιμοκαθατηρίου. Παρένθεση: Δεκαετίες αργότερα, ο Κωνσταντίνος Καβάφης στο πρώτο του ταξίδι στην Ελλάδα σταμάτησε εκεί για προληπτικούς λόγους για δύο ημέρες πριν του επιτραπεί η είσοδος στο λιμάνι του Πειραιά.

«Ο μόνος ιατρός, όστις υπήρχεν από χρόνων εις το χωρίον, ο φιλόανθρωπος Βαυαρός Β.»³

Diagnose stellte. Bemerkenswert, dass umgehend strenge und engmaschig kommunizierte Maßnahmen und Hilfeleistungen eingeleitet wurden, um eine Ausbreitung zu verhindern. Papadiamantis berichtet davon in seiner Erzählung „Wärter an verseuchtem Ort“. Einem ärztlichen Triumvirat, dem auch Wildt angehörte, gelang tatsächlich die Abschirmung der Insel. Ärzte galten unter solchen Umständen als „höchste Instanz“⁴²; als solche operiert auch der Arzt Wilhelm Wundt (!) im Choleralazarett des Inselchens Tsougrias bei Skiathos und prägt damit wesentlich den zweiten Teil der erwähnten, in Griechenland vielgelesenen und sogar verfilmten Erzählung.

1852 finden wir Wildt als Amtsarzt im Inselstädtchen. Anfang 1854 schickt man ihn als Bezirksarzt nach Olympia. Im gleichen Jahr, als die Cholera weit flächendeckender und folgenreicher in Griechenland eindringt, wird er seiner Erfahrung halber auf die Kykladen (Ios) versetzt; anschließend wirkt er als Hilfsarzt bei der Athener Cholerebekämpfung mit. Dann beantragt der Bürgermeister von Skiathos im Einvernehmen mit Wildt dessen Wiedereinstellung als Quarantänearzt. Auf der Sporadeninsel scheint er nun endgültig seine Zelte aufgeschlagen zu haben, wenn auch eine Bemerkung in Papadiamantis' Nachruf sowie im Roman „Die Mörderin“ darauf verweist, dass Wildt je nach Bedarf vom Innenministerium zur Leitung der Quarantänestation auf Delos entsandt wurde; genauer gesagt: auf die direkt benachbarte Insel Rineia, wo sich noch heute bauliche Überreste des Lazarett finden. Nebenbemerkung: Genau dort machte Jahrzehnte später Konstantinos Kavafis auf seiner ersten Reise nach Griechenland aus präventiven Gründen zwei Tage Tag Station, bevor er in den Hafen von Piräus einlaufen durfte.

Auf Skiathos muss „der aus Bayern stammende W., ein Mann der guten Werke, der einzige Arzt, den es seit vielen Jahren im Dorf gab“⁴³, gewesen sein. Aus der Erwähnung in insgesamt sechs Erzählungen von Papadiamantis wird ersichtlich, dass Wildt ex officio Kenntnis von allen möglichen Geschehnissen in der Gemeinschaft erhielt und an ihnen teilnahm. So etwa angesichts des seelischen Zusammenbruchs einer jungen, von ihrer Mutter verfluchten Frau, der schließlich zu ihrem Tod führen sollte:

„Zwei Tage später sagte der örtliche Doktor, der aus Bayern stammende Wilhelm Wild, zu seinem großen Bedauern könne er nichts sagen, außer dass Gott oder die Natur sich als hilfreich erweisen mögen. Er empfahl, auch andere Ärzte zu befragen. Man holte von den Dörfern gegenüber zwei Ärzte mit zwei Booten her. Und alle drei berieten, wurden sich aber nicht einig und wussten keinen Rat, wie diese Krankheit zu bezeichnen sei.“⁴⁴

πρέπει να ήταν ο Wildt. Από τις σχετικές αναφορές σε έξι συνολικά διηγήματα του Παπαδιαμάντη, γίνεται σαφές ότι ο Wildt λόγω της ιδιότητάς του λάμβανε γνώση για κάθε είδους συμβάντα στην κοινωνία, αν δεν συμμετείχε κιόλας σ' αυτά. Για παράδειγμα, η ψυχική κατάρρευση μιας νεαρής γυναίκας, την οποία είχε καταραστεί η ίδια της η μητέρα, αποτέλεσε τελικά την κύρια αιτία του θανάτου της:

«Μετά δύο ημέρας, ό έγχώριος ιατρός, ό έκ Βαυαρίας Γουλιέλμος Βίλδ, είπε μετά βαθείας λύπης ότι δέν δύναται ν' άποφανθῆ, ειμή άν βοήθησι ό Θεός και ή φύσις. Υπέδειξεν ότι καλόν θα ήτο νά καλέσωσι και άλλους ιατρούς. Έστειλαν δύο βάρκες εις τά χωρία τά άντικρινά, κ' έφεραν δύο άλλους ιατρούς. Και οι τρεις έν συμβουλιώ διεφώνησαν, κ' εύρίσκοντο εις άπορίαν πώς νά χαρακτηρίσωσι τήν νόσον.»⁴

Δεν μπορεί κανείς να κατηγορήσει τον Wildt, τον στρατιωτικό ιατρό και επιδημιολόγο, για το ότι σήκωνε τα χέρια μπροστά σε τέτοια ψυχογενή συμπτώματα.

Τις χειρουργικές επεμβάσεις, αντιθέτως, δεν τις απέφυγε:

«- Ά! αυτό πρώτη φορά είναι. άνθρωπο νά τρώη άλλο άνθρωπο! Ούτω πως εξέφραζε μετά γέλωτος τήν έκπληξίν του ό άγαθός Βαυαρός Γουλιέλμος Βίλδ, ό έξασκήσας επί πενήντα έτη σωστά τó ιατρικόν έπάγγελμα εις Σ... , όταν έν δειλινόν έκλήθη νά έπισκεφθῆ χάσκουσας και αίμάσσουσας πληγήν έπάνω εις τó δεξιόν όφρύδιον μιās καλής οικοκυράς, τής άρετής Καβούλαινας. Ό ιατρός εξέητασε τó τραύμα, τó έκαθάρισε καλώς διά τού χειρουργικού ψαλιδίου, είτα τó έρραψε λίαν έπιτηδείως. Ήτο προφανώς από δαγκωματιάν άνθρώπου, και μάάλιστα γυναικός.»⁵

Ο σαρκασμός του ιατρού οφείλεται ίσως στο γεγονός ότι είχε πέσει στην αντίληψή του η διαρκής διαμάχη μεταξύ των δύο θείων για τη νύφη του ανιψιού.

Ως συμπαθής και σεβαστός συμπολίτης από το εξωτερικό, ο Wildt βρίσκει γενικά μία θέση στη μικρή πόλη του νησιού, ακόμα και στο καφενείο:

«Ό γερο-Βίλδ, ό Βαυαρός ιατρός, έπαιζε διαρκώς πικέτο με τόν καπετάν Δημητράκην τόν Ματαρώναν (...) Ό Ματαρώνας έκέρδιζε δέκα ή δώδεκα λουκούμια τήν ήμέραν, έπίσης δέν έπλήρωνε ποτέ καφέ. Ό Βίλδ ουδέποτε επί ζωής του έκέρδιζε.»⁶

Το 1863, υπέβαλε αίτηση για την απόλυσή του από τη δημόσια υπηρεσία και έκτοτε διατηρούσε ιδιωτικό ιατρείο. Μεταξύ 1887 και 1891, παρουσιάζεται μάάλιστα ως μέλος του δωδεκαμελούς δημοτικού συμβουλίου της Σκιάθου.⁷ Η οικογένειά του, από την άλλη πλευρά, αναφέρεται μόνο παρεμπιπτόντως. Ο Παπαδιαμάντης κάνει λόγο για την ύπαρξη μιας ανιψιάς και το τραγικό της τέλος:

«Μεταξύ τών καλεσμένων (ενός γάμου, Α.Σ.) ήτο και ό ιατρός τού χωρίου μας, ό άλχημόνητος Βαυαρός Γουλιέλμος Βίλδ, καλός, άνοιχτόκαρδος, είρων, με τó τσιμπούκι του, και θανμάσιος διά συναναστροφήν. Μαζί του ήτον κ' ή άνεψιά του,

Man kann Wildt, dem Militär- und Seuchenarzt, nicht verübeln, dass er vor psychogener Symptomatik seine medizinischen Waffen streckte. Vor chirurgischen Eingriffen scheute er allerdings nicht zurück:

„Ach, das gibt 's doch nicht, dass ein Mensch einen anderen verspeist! ' So auflachend äußerte der gutmütige Bayer Wilhelm Wild, der auf Skiathos seit fünfzig Jahren den Arztberuf ohne Fehl und Tadel ausübte, seine Überraschung, als er eines Abends geholt wurde, um sich die offene, blutende Wunde über der rechten Braue der redlichen Hausfrau Areti Kavoulaina anzusehen. Der Arzt untersuchte die Verletzung, säuberte sie gründlich mit seiner Lanzette und vernähte sie anschließend fein säuberlich. Sie stammte eindeutig von einem menschlichen Biss, wohl von weiblichen Zähnen;“⁵

Des Arztes Sarkasmus geht vielleicht darauf zurück, dass ihm der Dauerstreit zweier Tanten über die Braut des Neffen nicht verborgen geblieben ist.

Als wohlgelittener und respektierter Mitbürger aus dem Ausland findet Wildt seinen Platz im Inselstädtchen, nicht zuletzt im Kafeneion:

„Der alte Wild, ein bayerischer Arzt, spielte ununterbrochen Piquet mit Käpt'n Dimitrakis Mataronas (...) Der gewann am Tag zehn oder zwölf Lokumhappen und zahlte dabei nie für den Kaffee. Wild gewann sein Lebtag lang kein einziges Mal.“⁶

1863 beantragt er seine Entlassung aus dem Staatsdienst und betreibt fortan eine Privatpraxis. Zwischen 1887 und 1891 wird er sogar als Mitglied des zwölfköpfigen Gemeinderats von Skiathos aufgeführt. Von seiner Familie ist dagegen nur beiläufig die Rede. Bei Papadiamantis erfährt man von der Existenz einer Nichte und ihrem tragischen Ende:

„Unter den Gästen (einer Hochzeit, A.S.) befand sich auch der Dorfarzt, der unvergessene Bayer Wilhelm Wild, ein braver, freimütiger, immer zum Spötteln aufgelegter Mensch mit seiner Pfeife, eine herrliche Gesellschaft. Begleitet war er von seiner Nichte Katerina Hümmel. Selbst kinderlos, hatte er sie adoptiert. Seit zwei Jahren ging sie im Athener Arsakeion-Internat zur Schule. Bleich, arglos und gutherzig, war sie ein rechtes Sweetheart. Die Arme, wer hätte erwartet, dass sie drei Jahre später auf tragische Weise umkommen sollte, durch eigene Hand, noch bevor sie zwanzig war?“⁸

Auch eine zweite Nichte namens Babette wird erwähnt, die dann einen in Deutschland studierten Philologen heiratet. Sie war es, die das von Wildt im Städtchen Skiathos erbaute Haus übernommen hat, das heute noch steht. Berichten des Künstlers Nikos Akrivos aus Skiathos zufolge wurde es im 2.

ἡ Κατερίνα Χιωμμελ, τὴν ὁποῖαν ὡς ἄκληρος εἶχεν υἰοθετήσῃ. Ἦρχετο ἀπὸ τὸ Ἀρσάκειον, ὅπου εἶχεν ἀρχίσει νὰ μαθητεύῃ ὡς ἐσωτερικὴ ἀπὸ δύο ἐτῶν, καὶ ἦτον χλωμὴ, ἀπλοϊκὴ, καὶ «γλυκόκαρδη», σουήτχαρτ. Ἦ φτωχὴ, ποῖος τὸ ἤλπιζεν ὅτι ἔμελλε μετὰ τρία ἔτη νὰ λάβῃ τραγικὸν θάνατον, ἀπὸ τὰς ἰδίας τῆς χεῖρας, πρὶν γίνῃ ἀκόμῃ εἴκοσιν ἐτῶν;»⁸

Γίνεται ἐπίσης λόγος γιὰ μιὰ δευτέρη ἀνιψιά ὀνόματι Βαβέτα, ἡ ὁποία στὴ συνέχεια παντρεύεται ἕναν φιλόλογο ποὺ εἶχε σπουδάσει στὴ Γερμανία.⁹ Αὐτὴ ἦταν ποὺ ἀνέλαβε τὸ σπίτι ποὺ ἔχτισε ὁ Wildt στὴ μικρὴ πόλῃ τῆς Σκιάθου, τὸ ὁποῖο ὑπάρχει ἀκόμῃ καὶ σήμερα. Σύμφωνα με ἀναφορὲς τοῦ καλλιτέχνη Νίκου Ακριβοῦ ἀπὸ τὴ Σκιάθο, καταστράφηκε κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ Β' Παγκοσμίου Πολέμου, καταλήφθηκε ἀπὸ πολιτικούς πρόσφυγες καὶ στὴ συνέχεια πούληθηκε στὴ γιαιὰ τοῦ, μιὰ Ἑλληνίδα ἀπὸ τὴ Μικρὰ Ἀσία. Ὁ γιος τῆς το πούλησε ἀργότερα σὲ δύο μέρη. Σήμερα, τὸ ἕνα μισὸ τοῦ σπιτιοῦ εἶναι ἐγκαταλελειμμένο, ἐνῶ τὸ ἄλλο κατοικεῖται. Ἐνα ἀπλὸ κτίριο ἐξωτερικὰ, ὅπου ὠστόσο στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ τα κρυστάλλινα πόμολα ἔκαναν ἐντύπωση στὸν μικρὸ Νίκο. Ὁ Ακριβὸς ἀναφέρει ὅτι μόλις τὸ 1955 μιὰ πυρκαγιά κατέστρεψε ὁλόκληρη τὴ βιβλιοθήκη τοῦ Wildt ποὺ εἶχε παραμείνει στὸ σπίτι.

Οφείλω εὐχαριστίες στα Γενικά Αρχεῖα τοῦ Κράτους γιὰ τὴν πρόσβαση σὲ ἀρχεῖα κὺ βιβλικά υλικά καὶ τὴ διάθεση φωτογραφικοῦ υλικοῦ.

Weltkrieg zerstört, daraufhin von politischen Flüchtlingen besetzt und anschließend an seine Großmutter verkauft, eine Griechin aus Kleinasien. Deren Sohn veräußerte es später zweigeteilt. Heute ist die eine Haushälfte verlassen, die andere bewohnt. Von außen ein einfacher Bau, hinterließen die Türgriffe aus Kristall in den Innenräumen dem Kind Nikos einen bleibenden Eindruck. Erst 1955, so berichtet Akrivos, habe ein Brand die gesamte, bislang im Haus verbliebene Bibliothek Wildts zerstört.

Dank gebührt dem Griechischen Staatsarchiv dafür, mir Zugang zu Archivalia gewährt und Bildmaterial zur Verfügung gestellt zu haben.

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ ΑΠΟ ΤΑ ΓΕΡΜΑΝΙΚΑ ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΚΥΡΙΑΚΑΝΤΩΝΑΚΗΣ

Βιβλιογραφία

Θανάσης Μπαρλαγιάννης, *Η Υγειονομική Συγκρότηση του Ελληνικού Κράτους (1833-1845)*, Αθήνα: Εστία 2018.
Marion Maria Ruisinger, *Das griechische Gesundheitswesen unter König Otto*, *Philhellenische Studien* vol. 5, Frankfurt a.M.: Peter Lang, 1997.

1. Ἀπαντα τ. 5, 341. Οἱ παραπομπὲς στα ἐπιμέρους κείμενα τοῦ Α.Π. ἀναφέρονται στὴ σχολαστικότητα ἐπιμελημένη καὶ πληρέστερη ἐκδοσὴ τῶν πέντε τόμων τῶν Ἀπάντων τοῦ Ν. Δ. Τριανταφυλλοπούλου, ποὺ κυκλοφόρησαν ἀπὸ τὴν ἐκδόσει Δόμος, Αθήνα. Εἶναι τῶρα διαθέσιμοι καὶ στὸ διαδίκτιο: <https://www.papadiamantis.net/aleksandros-papadiamantis/ekdoseis>. Ἡ ἀναφορὰ στα ἀρχεῖα ἐγγράφα στὸ Wildt ὡς Wild, παραλείποντας τὸ «t», μεταγράφηκε στα ἐλληνικά σὲ «Βιλδ», χρῆση, ποὺ βλέπουμε καὶ στὴν νεκρολογία τοῦ Παπαδιαμάντη.
2. Ἀπαντα τ.2, 590.
3. Ἀπαντα τ.3, Ἡ φόνισσα, 456.
4. Ἀπαντα τ.5, Θάνατος κόρης, 189.
5. Ἀπαντα τ.4, Ὁ Πεντάρφανος 57.
6. Ἀπαντα τ. 4, Ἡ Καλλικατζούνα, 542.
7. Πιάνης Ν. Πρεβεζάνος, *Αὐτοδιοικητικὲς μνήμες. Σκιάθος 1835-1964*, 43.
8. Ἀπαντα τ. 4, Ὁι Κανταραῖοι, 406.
9. Ἰωάννης Φραγκοῦλας, *Σκιάθικα* τ.2, 283.

Literatur

Thanassis Barlagiannis, *I Ygeionomiki Sygkrotisi tou Ellinikou Kratous (1833-1845)*, Athen: Hestia 2018.
Marion Maria Ruisinger, *Das griechischen Gesundheitswesen unter König Otto*, *Philhellenische Studien* Bd. 5, Frankfurt a.M.: Peter Lang, 1997.

1. A. Papadiamantis, *Gesammelte Werke (GW)* Bd. 5, 341. Alle nicht auf Deutsch vorliegenden Verweise beziehen sich auf die philologisch sorgfältig betreute Werkausgabe von Nikos D. Triantafyllopoulos im Athener Domos-Verlag, die inzwischen auch online zugänglich ist: <https://www.papadiamantis.net/aleksandros-papadiamantis/ekdoseis>. Die bisher unübersetzten Ausschnitte aus den Erzählungen bzw. der Nachruf sind von der Autorin des Beitrags eigens ins Deutsche übertragen worden.
Die griechische Transkription des Nachnamens, die auch Papadiamantis übernommen hat, lässt das „t“ außer Acht und belässt ein „δ“, was natürlich zu einer anderen Aussprache als im Deutschen führt.
2. A. Papadiamantis, *Wunschtraum in den Wellen*, übersetzt von A. Schellinger, Berlin: Elfenbein 2022, 67.
3. A. Papadiamantis, *Die Mörderin*, Berlin: Elfenbein 2015, 64.
4. *Tod eines Mädchens*, GW Bd. 5, 189.
5. Vollwaise, GW Bd. 4, 57.
6. *Der Schwarzhalstaucher*, GW Bd. 4, 542.
7. Giannis N. Prevezanos, *Αὐτοδιοικητικὲς μνήμες. Σκιάθος 1835-1964* (Aus der Geschichte der Gemeindeverwaltung Skiathos), 43.
8. *Streitsüchtige Sippe*, in: GW Bd. 4, 406.
9. Ioannis Frangkoulas, *Skiathitika* Bd. 2, 283.

Αποχαιρετισμός στον Κώστα Μπαλάνο

*Εις μνήμην του Κώστα Μπαλάνου, ιδρυτικού μέλους του Συλλόγου Εξάντας, και για πολλά χρόνια μέλους του διοικητικού συμβουλίου και της συντακτικής επιτροπής του περιοδικού.**

Γιώργιος Βραζιτούλης

*Αν θέλεις να λέγεσαι άνθρωπος
δεν θα πάψεις ούτε στιγμή ν' αγωνίζεσαι
για την ειρήνη και για το δίκιο.
Θα βγεις στους δρόμους, θα φωνάξεις
τα χείλη σου θα ματώσουν απ' τις φωνές
Το πρόσωπό σου θα ματώσει απ' τις σφαίρες
μα δε θα κάνεις ούτε βήμα πίσω.
Κάθε κραυγή σου θα 'ναι μια πετριά
στα τζάμια των πολεμοκάπηλων.
Κάθε χειρονομία σου θα 'ναι
για να γκρεμίζει την αδικία...*

Abschiedsworte für Kostas Balanos

*In Gedenken an Kostas Balanos, Gründungsmitglied von Exantas e.V., und langjähriges Mitglied des Vorstands sowie der Redaktion unserer Zeitschrift.**

Georgios Vrazitulis

*Wenn du Mensch genannt werden willst,
wirst Du keinen Moment aufhören zu kämpfen
für den Frieden und die Gerechtigkeit.
Du wirst auf die Straße gehen, wirst protestieren,
Deine Lippen werden vom Schreien bluten,
Dein Gesicht wird von den Kugeln bluten,
Aber du wirst keinen Schritt zurückweichen.
Jeder deiner Schreie wird ein Steinwurf sein
In die Glasscheiben der Kriegstreiber.
Jede deiner Gebärden wird dazu dienen,
die Ungerechtigkeit niederzureißen...*

Οι παραπάνω στίχοι του Τάσου Λειβαδίτη μού ήρθαν αυθόρμητα στον νου όταν κάθισα να γράψω μερικά λόγια αποχαιρετισμού για τον Κώστα Μπαλάνο, τον αγαπητό φίλο και συνοδοιπόρο. Γνώρισα τον Κώστα πριν 20 περίπου χρόνια εδώ στο Βερολίνο ως συνταξιούχο, παλαιάμαχο μιας πολυτάραχης, ακάματης πολιτικής ζωής και από τη πρώτη στιγμή με κυρίευσαν θαυμασμός και δέος, για τον ιδανικό συνδυασμό αγωνιστικότητας και σοφίας, νηφαλιότητας και κοφτερής αναλυτικής πολιτικής σκέψης.

Αργότερα κι αφού γνωριστήκαμε καλύτερα και μου άνοιξε την καρδιά του με ατέλειωτες αφηγήσεις από τη ζωή του, μπόρεσα να καταλάβω, πώς σφυρηλατήθηκαν όλες αυτές οι αρετές του χαρακτήρα του.

Ο Κώστας Μπαλάνος γεννήθηκε τον Μάιο του 1928 στο χωριό Ανθηρό (πρώην Μπουκοβίτσα) της Καρδίτσας. Ήταν το πέμπτο από τα επτά παιδιά της οικογένειας. Οι γονείς του είχαν υπάρξει και οι ίδιοι μετανάστες στο πρώτο μεγάλο κύμα μετανάστευσης στην Αμερική, στις αρχές του περασμένου αιώνα, και είχαν επιστρέψει μετά στα πατρία εδάφη.

Τα παιδικά του χρόνια τα πέρασε στο Μουζάκι της Καρδίτσας, σε ένα αγρόκτημα κάπως απομονωμένο, 3 χιλιόμετρα μακριά από τον κυρίως οικισμό της θεσσαλικής κωμόπολης. Ίσως αυτή η γεωγραφική απόσταση να συνέβαλε αργότερα στην ικανότητά του να παρατηρεί τα πράγματα και την ίδια τη ζωή από κάποια απόσταση, μη ζώντας άμεσα μέσα στη καθημερινότητα μιας κοινότητας αλλά κυρίως με τα αδέρφια του μέσα στη Φύση. Ο καθημερινός πολύωρος μόχθος να πηγαίνει στο σχολείο με τα πόδια, πρέπει να αποτέλεσε από νωρίς μέσα του μία συνειδητοποίηση ότι για τη μόρφωση χρειάζονται κόποι και θυσίες.

Στη τρυφερή παιδική ηλικία, ο μικρός Κώστας είχε βιώσει όλες τις πολιτικές καταστάσεις, ταραχώδεις και μη, που σηματοδότησαν την Ιστορία της χώρας μας. Μέσα στην αθώα του ψυχή είχαν χαραχτεί βαθιά, ανεξίτηλες μνήμες από ιστορικά πρόσωπα και γεγονότα, που θα τον συνόδευαν σε όλη του τη ζωή.

Η δικτατορία του Μεταξά του επέβαλε – όπως ανεξαιρέτως σε όλους τους μαθητές και νέους της εποχής – τη συμμετοχή στην ΕΟΝ, με τα εθνικιστικά της τραγούδια και φασιστικά σύμβολα. Σε εκείνα τα χρόνια ακούει για πρώτη φορά για εξορίες και συλλήψεις ανθρώπων που δεν του έδιναν καθόλου την εντύπωση κάποιου κακούργου ή γενικά παράνομου.

Με αφορμή τον Ελληνοϊταλικό πόλεμο του '40 τον συνεπαίρνει ο γενικότερος ενθουσιασμός της νίκης, όπως

Die obigen Verse von Tassos Livaditis kamen mir spontan in den Sinn, als ich mich hinsetzte, um ein paar Abschiedsworte für Kostas Balanos zu schreiben, meinen lieben Freund und Wegbegleiter. Ich habe Kostas vor etwa 20 Jahren hier in Berlin kennengelernt schon im Ruhestand, als altgedienten Veteran eines turbulenten und rastlosen politischen Lebens, und vom ersten Moment an war ich überwältigt von Bewunderung und Ehrfurcht für die ideale Verbindung von Kampfgeist und Weisheit, Nüchternheit und messerscharfem analytischen politischen Denken.

Später, als wir uns besser kennengelernt hatten und er mir sein Herz ausschüttete mit endlosen Geschichten aus seinem Leben, konnte ich verstehen, wie all diese Tugenden seines Charakters geschmiedet worden sind.

Kostas Balanos wurde im Mai 1928 im Dorf Anthiro (früher Bukovitsa) der Region Karditsa geboren. Er war das fünfte von sieben Kindern der Familie. Seine Eltern gehörten selbst zu den Arbeitsmigranten der ersten großen Einwanderungswelle nach Amerika zu Beginn des letzten Jahrhunderts und sind später in ihre Heimat zurückgekehrt.

Er verbrachte seine Kindheit in Mouzaki in der Region von Karditsa, auf einem etwas abgelegenen Bauernhof, drei Kilometer von der Hauptsiedlung der thessalischen Kleinstadt entfernt. Vielleicht hat diese geografische Entfernung später zu seiner Fähigkeit beigetragen, die Dinge und das Leben selbst aus einer gewissen Distanz zu betrachten, weil er nicht direkt am Alltagsleben einer örtlichen Gemeinschaft teilhatte, sondern hauptsächlich gemeinsam mit seinen Geschwistern mitten in der Natur lebte. Der tägliche mühevollen und langwierige Weg zu Fuß zum Besuch der Schule muss ihm schon früh klar gemacht haben, dass für die Bildung Anstrengungen und Opfer nötig sind.

Schon im zarten Kindesalter hatte der kleine Kostas alle politischen Zustände, stürmische und nicht stürmische, miterlebt, die die Geschichte unseres Landes geprägt haben. In seine unschuldige Seele hatten sich bleibende Erinnerungen an historische Persönlichkeiten und Ereignisse tief eingegraben, die ihn sein ganzes Leben lang begleiten sollten.

Die Diktatur von Metaxas zwang ihn – wie ausnahmslos alle Schüler und Jugendlichen jener Zeit – zur Teilnahme an der ΕΟΝ¹ mit ihren nationalistischen Liedern und faschistischen Symbolen. In diesen Jahren erfährt er zum ersten Mal von Verbannungen und Verhaftungen von Menschen, die für ihn überhaupt nicht den Eindruck von Kriminellen oder irgendwie Illegalen erweckten.

Im italienisch-griechischen Krieg von 1940 lässt er sich von

και ο επακόλουθος φόβος μετά την κατάρρευση του μετώπου και την έλευση των Γερμανών, με τα θηριώδη στρατιωτικά οχήματά τους από το Μουζάκι. Η κατάσταση του φόβου επιδεινώθηκε με την έναρξη της Κατοχής, όταν οι Ιταλοί, ως κατοχική δύναμη στη Θεσσαλία, έκαναν εφόδους και ελέγχους σε σπίτια αναζητώντας κρυμμένα όπλα και τρομοκρατώντας συχνά τον πληθυσμό της περιοχής.

Το φούντωμα της ΕΑΜικής αντίστασης στη συνέχεια έδωσε μια ανάσα αυτοπεποίθησης και κυρίως ελπίδα στον κόσμο για ένα καλύτερο αύριο. Αυτό το μαζικό κίνημα παρέσυρε σαν κύμα, πρώτα τον μεγάλο του αδερφό, τον Φάνη, ο οποίος κατατάχτηκε στον ΕΛΑΣ, για να γίνει αργότερα διοικητής της Υποδειγματικής Διμοιρίας της ΕΠΟΝ, στο Γενικό Στρατηγείο.

Ο Κώστας, 15χρονο παλικαράκι εκείνη την εποχή, δεν μπορούσε να μείνει αμέτοχος στον αγώνα. Ως ΕΠΟΝίτης γύριζε με την ντουντούκα στα χωριά για να μεταφέρει τα νέα των Συμμάχων από το Κάιρο για την έκβαση του πολέμου ή κουβαλούσε τρόφιμα στους αντάρτες στο βουνό. Με τα ίδια του τα μάτια θα δει καταστροφές, την πυρπόληση του ίδιου τους του σπιτιού, που ήταν τότε στο Μουζάκι σημείο αναφοράς στην τοπική Αντίσταση, θα δει μάχες με πολλούς νεκρούς και όλη γενικά τη σκληρότητα και τις θυσίες του ένοπλου αγώνα.

«Έζησα την Αντίσταση σαν μια από τις πιο ηρωικές πράξεις του ελληνικού λαού στην Ιστορία του», μου είχε αφηγηθεί κάποια στιγμή.

Λόγω της γεωγραφικής θέσης της γενέτειράς του, θα έχει την τύχη να δει από κοντά, αρκετές φορές, τον ίδιο τον Άρη Βελουχιώτη, τον Στέφανο Σαράφη και πολλές άλλες

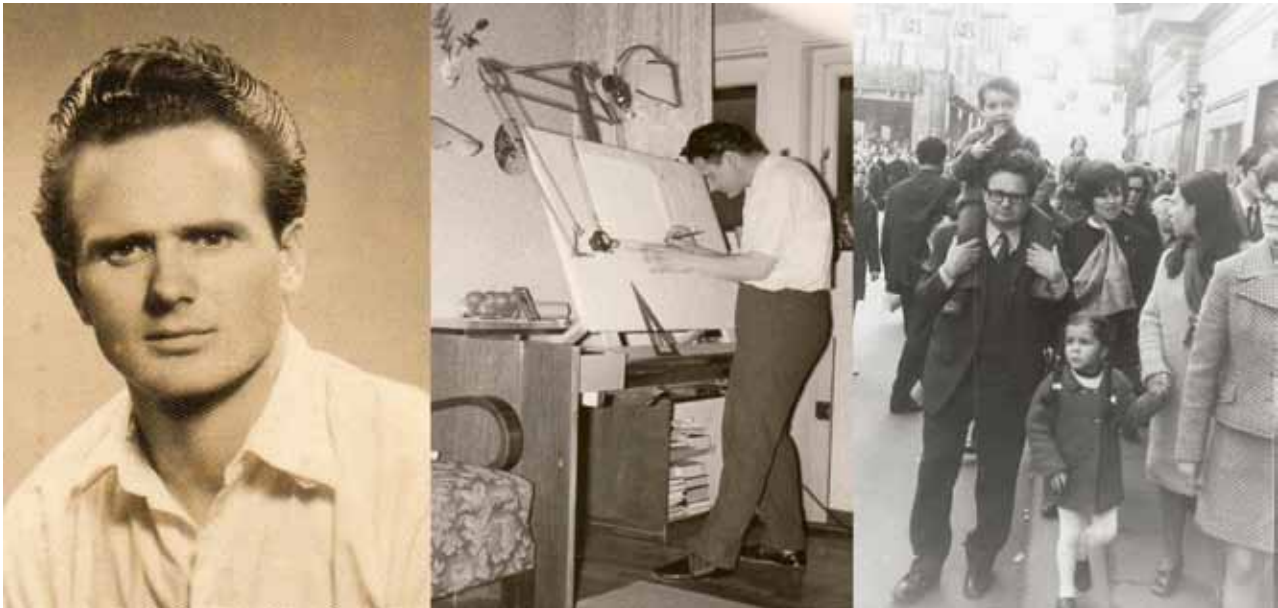
der allgemeinen Siegesbegeisterung mitreißen, aber auch von der darauffolgenden Angst nach dem Zusammenbruch der Front und der Ankunft der Deutschen mit ihren brutalen Militärfahrzeugen in Mouzaki. Der Zustand der Angst verschlimmerte sich mit Beginn der Besetzung, als die Italiener als Besatzungsmacht in Thessalien Razzien und Kontrollen in Häusern machten, um sie nach versteckten Waffen zu durchsuchen und dabei häufig die örtliche Bevölkerung terrorisierten.

Das anschließende Aufblenden des EAM²-Widerstands gab einen Hauch von Selbstvertrauen und vor allem Hoffnung in der Bevölkerung auf eine bessere Zukunft. Diese Massenbewegung riss zunächst seinen älteren Bruder Fanis wie eine Welle mit sich, der sich dem ELAS³ anschloss und später Kommandeur einer Eliteeinheit von EPON⁴ wurde.

Kostas, in dieser Zeit ein 15-jähriger Bursche, konnte sich diesem Kampf nicht entziehen. Als EPONit zog er mit dem Sprachrohr über die Dörfer, um die Nachrichten der Verbündeten aus Kairo über den Ausgang des Krieges zu überbringen, oder er brachte Lebensmittel zu den Partisanen in die Berge. Und so wird er mit seinen eigenen Augen Katastrophen sehen, das Niederbrennen ihres eigenen Hauses, das damals in Mouzaki ein Bezugspunkt für den örtlichen Widerstand war, er wird Kämpfe mit vielen Toten und all die Grausamkeiten und die Opfer des bewaffneten Kampfes sehen.

„Ich habe den Widerstand als eine der heroischsten Taten des griechischen Volkes in seiner Geschichte erlebt“, hatte er mir einmal erzählt.

Aufgrund der geografischen Lage seines Geburtsortes sollte er die Gelegenheit haben, Aris Velouchiotis, Stefanos Sarafis

σπουδαίες προσωπικότητες του ΕΑΜ και του ΕΛΑΣ.

Ο Άρης ήταν για τον Κώστα η προσωποποίηση της Αντίστασης. Η αμεσότητα και η λαϊκότητα του αρχικαπετάνιου, μαζί με ολόκληρο τον θρύλο που είχε δημιουργήσει με την αναρτακική του δράση, είχαν γοητεύσει τη νεανική του ψυχή. Για αυτό και το σοκ ήταν τεράστιο, όταν αργότερα πληροφορήθηκε το τραγικό τέλος του. Μαθητής στην 5η Γυμνασίου πήγε από το Μουζάκι στα Τρίκαλα για να δει το κρεμασμένο κεφάλι, που είχε εκτεθεί στην κεντρική πλατεία για τρομοκράτηση του πληθυσμού. Αυτό το φρικιαστικό γεγονός μου το διηγούνταν κάθε φορά με βουρκωμένα μάτια, παρότι είχαν περάσει πάνω από 60 χρόνια από τότε.

Κάποια άλλη στιγμή μου είχε πει: «*Ακόμη και η συμπεριφορά του ΚΚΕ απέναντι στον Άρη – εννοούσε την αποκλήρυσή του το 1945 – ήταν απάνθρωπη. Κι αυτό ήταν μία ακόμη αιτία που ποτέ δεν προσχώρησα σ'αυτό.*»

Η περίοδος μετά την απελευθέρωση και μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του '50 είναι επίσης καθοριστική στη βιογραφία του Κώστα. Μετά τη μεγαλειώδη περίοδο της Αντίστασης ακολούθησε, με την εγκατάσταση του παλιού δεξιού κράτους και τη δράση παρακρατικών οργανώσεων το μαρτύριο των διώξεων κάθε αριστερού ή δημοκράτη, που υπακούοντας στη συνείδησή του, είχε εναντιωθεί στον κατακτητή μέσα από τις γραμμές του ΕΑΜ.

Έτσι και ολόκληρη η οικογένεια Μπαλάνου στιγματίστηκε τότε ως «*εχθρός του Έθνους*». Μοχθηροί συγχωριανοί διέβαλαν τα πρόσωπα της οικογένειας στις επίσημες αρχές Ασφαλείας, σαν κοινούς κακούργους, μόνο και μόνο

und viele andere große Persönlichkeiten von EAM und ELAS oft genug aus der Nähe zu erleben.

Aris war für Kostas die Personifizierung des Widerstands. Die Direktheit und Volksnähe des Obersten Kommandanten (von ELAS) zusammen mit der gesamten Legende, die er durch seine Partisanenaktionen geschaffen hatte, bezauberte Kostas junge Seele. Deshalb war auch der Schock gewaltig, als später sein tragisches Ende bekanntgegeben wurde. Als Schüler der 5. Klasse des Gymnasiums (11. Schuljahr) reiste er von Mouzaki nach Trikala, um den aufgehängten Kopf zu sehen, der auf der zentralen Platia zur Schau gestellt wurde, um die Bevölkerung zu schockieren. Dieses schauerhafte Ereignis erzählte er mir jedes Mal mit Tränen in den Augen, obwohl seitdem mehr als 60 Jahre vergangen waren.

Ein anderes Mal hat er mir gesagt: „*Auch das Verhalten der KKE gegenüber Aris – er meinte dessen Ausschluss im Jahr 1945 – war unmenschlich. Das war noch ein Grund, warum ich dieser Partei nie beigetreten bin.*“

Die Zeit nach der Befreiung und bis Anfang der 50er Jahre ist auch bestimmend für die weitere Biografie von Kostas. Nach der heroischen Zeit des Widerstands folgte mit der Wiedererrichtung des alten rechten Staates und den Aktivitäten paramilitärischer Organisationen das Martyrium der Verfolgungen jedes Linken oder Demokraten, der seinem Gewissen gehorchend sich in den Reihen der EAM der Besatzungsmacht widersetzt hatte.

So wurde auch die gesamte Balanos-Familie als „*Feind der Nation*“ stigmatisiert. Bösertige Dorfbewohner verleumdeten die Mitglieder der Familie gegenüber den staatlichen Sicherheitsbehörden als gewöhnliche Kriminelle, nur weil sie

επειδή ήταν μέλη του ΕΑΜ και του ΕΛΑΣ ή όπως ο νεαρός Κώστας, της ΕΠΟΝ.

Κάποια μέρα ο πατέρας του (ένας πρᾶος βενιζελικός) κι ο μεγάλος αδερφός εξορίζονται ξαφνικά, για έναν ολόκληρο χρόνο, στο Τρίκερι της Μαγνησίας κι ο Κώστας ανέλαβε τότε υποχρεωτικά το ρόλο του προστάτη της οικογένειας. Ο Εμφύλιος με τις μάχες πάνω στα βουνά είχε επιδεινώσει ακόμη περισσότερο το κλίμα τρομοκρατίας, φόβου και αβεβαιότητας. Έτσι, τον Οκτώβρη του 1948 ο Κώστας βρέθηκε κρατούμενος μαζί με τον μικρότερο αδερφό του και δεκάδες άλλους συγχωριανούς του, στις στρατιωτικές φυλακές Τρικάλων, αφού προηγουμένως είχαν συλληφθεί αυθαίρετα, με την κατηγορία της δήθεν συνεργασίας με τους αντάρτες του ΔΣΕ. Έξι ολόκληρους μήνες έζησε έγκλειστος ο Κώστας μέσα στην αβεβαιότητα, αν δηλαδή το Στρατοδικείο που θα εκδικάζε την υπόθεσή του, θα τον απάλλαζε από τις κατηγορίες ή αν θα τον καταδίκαιε εις θάνατον.

Τελικά, τον Μάιο του 1949, χάρη στην τυχαία συμμετοχή στη σύνθεση του Στρατοδικείου κατά την ημέρα της απόφασης ενός μάλλον δημοκρατικού Βασιλικού Επιτρόπου, που πιθανόν η συνειδήσή του δεν άντεξε το βάρος της εγκληματικής αδικίας που επρόκειτο να διαπραχθεί, ο Κώστας απαλλάχτηκε από την κατηγορία, με οριακή ψηφοφορία 3 προς 2.

Το παραπάνω περιστατικό ενδυνάμωσε καθοριστικά την πίστη του στον Άνθρωπο, ότι δηλαδή πάντα υπάρχουν στη ζωή, ακόμα και στις πιο σκοτεινές περιόδους, κάποιες ιδιαίτερα φωτεινές εξαιρέσεις.

Από το καλοκαίρι του 1949 ο Κώστας κατεβαίνει στην Αθήνα για να βρει δουλειά αλλά παράλληλα παρακολουθεί την τεχνική σχολή Πάλμερ, όπου εκπαιδεύεται ως ραδιοτεχνίτης. Αυτή η σχετικά ήσυχη περίοδος δεν θα διαρκέσει πολύ, αφού τον Οκτώβρη του 1950 καλείται να υπηρετήσει την στρατιωτική του θητεία, και το αμείλικτο μεταπολεμικό ελληνικό κράτος τον στέλνει – όπως χιλιάδες άλλους νέους αριστερούς - στη Μακρόνησο. Η περίοδος αυτή των 28 μηνών περιορισμού στο 3ο Τάγμα Μακρονήσου χαρακτηρίζεται από συνεχείς προσβολές, ανούσιες εργασίες ή αγγαρείες, και από πλήξη και αναμονή κάποιας θετικής εξέλιξης. Η διοίκηση είναι τόσο σκληρή που αρνείται να του δώσει την άδεια να επισκεφτεί, έστω και για λίγες ώρες, την βαριά άρρωστη μητέρα του στην Αθήνα, ενώ οι πιέσεις πάνω του είναι συνεχείς, για να κάνει τη γνωστή «*δήλωση μετανοίας*» και να αποκηρύξει το ΚΚΕ, πράγμα που ο ίδιος αρνείται κατηγορηματικά.

Mitglieder von EAM und ELAS oder, wie der junge Kostas, von EPON waren.

Eines Tages werden sein Vater (ein friedfertiger Venizelos-Anhänger) und der ältere Bruder plötzlich für ein ganzes Jahr nach Trikeri in Magnisia verbannt, und Kostas übernimmt dann gezwungenermaßen die Rolle des Beschützers der Familie.

Der Bürgerkrieg mit den Kämpfen hoch in den Bergen hatte das Klima des Terrors, der Angst und der Unsicherheit weiter verschärft. So war Kostas im Oktober 1948 zusammen mit seinem jüngeren Bruder und Dutzenden anderen Dorfbewohnern im Militärgefängnis von Trikala inhaftiert, nachdem sie zuvor mit der Anschuldigung angeblicher Kollaboration mit DSE-Partisanen⁵ willkürlich festgenommen worden waren. Volle sechs Monate lang lebte Kostas eingesperrt im Gefängnis mit der Ungewissheit, ob letztlich das Militärgericht, das seinen Fall verhandeln würde, ihn von den Anklagen freisprechen oder zum Tode verurteilen würde. Schließlich wurde Kostas im Mai 1949, dank der zufälligen Beteiligung eines wohl eher demokratisch gesinnten Staatsanwalts, dessen Gewissen die Last der kriminellen Ungerechtigkeit, die begangen werden sollte, wahrscheinlich nicht ertragen konnte, mit einer knappen Mehrheit von 3 zu 2 von der Anklage freigesprochen.

Das vorstehende Geschehen hat seinen Glauben an den Menschen entscheidend gestärkt, dass es im Leben immer, auch in den dunkelsten Zeiten, einige besonders helle Ausnahmen gibt.

Ab Sommer 1949 ging Kostas nach Athen, um Arbeit zu finden, besuchte aber gleichzeitig die Palmer Technical School, wo er eine Ausbildung zum Rundfunktechniker absolvierte. Diese relativ ruhige Zeit sollte nicht lange anhalten, denn im Oktober 1950 wird er zur Ableistung seines Militärdienstes einberufen und der unerbittliche griechische Nachkriegsstaat schickt ihn – wie Tausende andere junge Linke – nach Makronissos⁶. Diese Zeit von 28 Monaten des Eingesperrtseins im 3. Bataillon von Makronissos ist geprägt von ständigen Beleidigungen, sinnlosen Tätigkeiten oder Zwangsarbeiten, und von Langeweile und dem Warten auf irgendeine positive Entwicklung. Die Verwaltung ist so grausam, dass sie es ablehnt, ihm die Erlaubnis zu geben, seine schwerkranke Mutter in Athen zu besuchen, und sei es auch nur für ein paar Stunden, während zugleich ständig auf ihn Druck ausgeübt wird, er möge die bekannte „*Reueerklärung*“ abgeben und der KKE abschwören, was er kategorisch ablehnt.

„*Ich schwöre keiner KKE ab*“, sagte er jedes Mal zu seinen Gefängniswärttern, „*einfach weil ich nie auf sie geschworen habe.*“

«Δεν αποκηρύσσω κανένα ΚΚΕ» έλεγε κάθε φορά στους δεσμοφύλακες του, «επειδή απλά δεν το έχω κηρύξει ποτέ». Τον Φλεβάρη του 1953 ο εφιάλτης της Μακρονήσου έλαβε τέλος και ο Κώστας εγκαθίσταται και πάλι στην Αθήνα, όπου αρχίζει να εργάζεται ως ηλεκτρολόγος οικοδομών. Εκείνο το διάστημα ήρθε σε επαφή με την κομματική οργάνωση της ΕΔΑ.

Η χρονιά αυτή θα αποτελέσει κομβικό σημείο στη βιογραφία του, αφού θα γνωρίσει και θα ερωτευτεί την 18χρονη τότε Αλεξάνδρα, τη γυναίκα με την οποία θα μοιραστεί μια ολόκληρη ζωή, γεμάτη αγώνες και περιπέτειες, ελπίδες όπως και απογοητεύσεις, λύπες και χαρές. Με την Αλεξάνδρα θα αποκτήσει αργότερα τα δυο υπέροχα παιδιά, τον Βαγγέλη το 1968, και την Γιώτα το 1971.

Επαγγελματικές υποχρεώσεις τον φέρνουν το 1955 στη Θεσσαλονίκη, ως Τεχνικό Διευθυντή στο εργοστάσιο της ZENITH, που παρασκευάζει λάμπες πυρακτώσεως. Οι συνθήκες εργασίας και η αμοιβή είναι αρκετά καλές όμως η ζωή του γίνεται αφόρητη από διαρκείς ενοχλήσεις και πιέσεις της Ασφάλειας, είτε πρόκειται για διορισμούς «δικών τους παιδιών» είτε γενικά για ψυχολογικό πόλεμο μέσω προσωπικών εκβιασμών, όπως για παράδειγμα την μη έκδοση διαβατηρίου. Η συνεχόμενη δράση του στην ΕΔΑ εκείνο το διάστημα εξοργίζει τους ασφαλίτες, που φροντίζουν ώστε ο προσωπικός του φάκελος να διογκώνεται συνεχώς.

Κάποιο φως ελπίδας τού πρόσφερε αναπάντεχα ένας Γερμανός εκπαιδευτής στο εργοστάσιο, ο οποίος βλέποντας πόσο εργατικός είναι ο Κώστας, άριστος επαγγελματίας στην τέχνη του, και με ανεπτυγμένο αίσθημα ευθύνης στη δουλειά, τού προσέφερε επαγγελματική συνεργασία στη Γερμανία.

Im Februar 1953 fand der Albtraum von Makronissos sein Ende und Kostas ließ sich wieder in Athen nieder, wo er als Gebäudeelektriker zu arbeiten begann. Während dieser Zeit kam er in Kontakt mit der Parteiorganisation der EDA⁷.

Dieses Jahr wird ein Markstein in seiner Biographie darstellen, da er die damals 18-jährige Alexandra kennenlernt und sich in sie verliebt, die Frau, mit der er ein ganzes Leben voller Kämpfe und Abenteuer, Hoffnungen, aber auch Enttäuschungen, Kummer und Freuden teilen wird. Mit Alexandra bekam er später die beiden wundervollen Kinder, Vangelis im Jahr 1968 und Giota im Jahr 1971.

Berufliche Verpflichtungen führen ihn 1955 nach Thessaloniki, als technischen Direktor in die ZENITH-Fabrik, die Glühlampen herstellt. Die Arbeitsbedingungen und die Bezahlung sind recht gut, aber sein Leben wird unerträglich durch die ständigen Belästigungen und den Druck des Sicherheitsdienstes, sei es, dass es um die Einstellung „*der eigenen Leute*“ oder allgemein um psychologische Kriegsführung durch persönliche Nötigungen geht, wie zum Beispiel die Nichtausstellung eines Reisepasses. Seine fortgesetzte Tätigkeit in der EDA während dieser Zeit erbost die Sicherheitskräfte, die dafür sorgen, dass seine persönliche politische Akte ständig weiter anschwillt.

Einen gewissen Hoffnungsschimmer brachte ihm unerwartet ein deutscher Ausbilder in der Fabrik, der sah, wie arbeitsam Kostas war, ein exzellenter Experte in seinem Fach, und mit einem großen Verantwortungsgefühl bei der Arbeit. Dieser bot ihm eine berufliche Zusammenarbeit in Deutschland an. Nach Verständigung mit Alexandra fasste Kostas den Entschluss zur Auswanderung und so befand sich das Paar seit Ende des Sommers 1958 in Deutschland. Kostas fand leicht Beschäftigung bei bekannten Großunternehmen seiner Zeit, wie Grundig in Coburg und Telefunken in Hannover, in der Stadt, die für die nächsten Jahre sein Lebensmittelpunkt werden sollte.

In Hannover erkennt er, dass ihn die bisherige Arbeit in der Industrie nicht erfüllt hat und entschließt sich im festen Glauben an seine Fähigkeiten zu einem Studium im Fachbereich Maschinenbau der Technischen Universität Hannover. Hierbei ist hervorzuheben, dass während der Zeit seines sechsjährigen Studiums es vor allem Alexandra war, die mit ihrer Arbeit den Lebensunterhalt der Familie finanziell gesichert hat.

Kostas' rastloser und sensibler Charakter erlaubt es ihm natürlich nicht, sich allein dem Studium und Lernen zu widmen. Er erkennt früh, dass all die jungen, armen und leidgeprüften Einwanderer die Schwierigkeiten des Lebens in der Fremde nur innerhalb organisierter demokratischer

Μετά από συνεννόηση με την Αλεξάνδρα ο Κώστας πήρε την απόφαση να μεταναστεύσει κι έτσι το ζευγάρι βρέθηκε από το τέλος του καλοκαιριού του 1958 στη Γερμανία. Ο Κώστας βρήκε εύκολα δουλειά σε γνωστούς κολοσσούς της εποχής, όπως τη Grundig στο Κόμπουργκ και τη Telefunkken στο Ανόβερο, στη πόλη που θα γίνει η βάση του για τα επόμενα χρόνια.

Στο Αννόβερο αντιλαμβάνεται ότι η μέχρι τότε δουλειά στη βιομηχανία δεν τον γέμιζε και πιστεύοντας ακλόνητα στις ικανότητές του, αποφασίζει να σπουδάσει στο τμήμα της Μηχανολογίας του Πολυτεχνείου του Ανοβέρου. Θα πρέπει να τονιστεί εδώ, πως στη διάρκεια των εξαετών σπουδών του είναι κυρίως η Αλεξάνδρα, που με την εργασία της στηρίζει οικονομικά τη διαβίωσή τους.

Ο ανήσυχος και ευαίσθητος χαρακτήρας του Κώστα δεν τον αφήνει βέβαια να αφοσιωθεί αποκλειστικά στο διάβασμα και τη μελέτη. Αντιλαμβάνεται νωρίς πως όλοι αυτοί οι νέοι, φτωχοί και ταλαιπωρημένοι μετανάστες θα μπορούσαν να αντιμετωπίσουν τις δυσκολίες του ξενιτεμού, μόνο μέσα σε οργανωμένες δημοκρατικές ενωτικές συλλογικότητες, με αλληλοβοήθεια και αλληλοστήριξη και με συλλογικές διεκδικήσεις, τόσο σε τοπικό όσο και αργότερα σε παγγερμανικό επίπεδο. Θεωρεί επίσης ότι η Αριστερά (και συγκεκριμένα η ΕΔΑ) θα πρέπει να είναι πρωταγωνιστής σε αυτή τη προσπάθεια, λόγω τόσο του ηθικού όσο και του πολιτικού προορισμού της.

Έτσι το 1962 ιδρύεται – ουσιαστικά με δικές του πρωτοβουλίες – η Ελληνική Κοινότητα Ανοβέρου, στην οποία μάλιστα εκλέγεται Πρόεδρος, ένα «πόστο» που θα παραχωρήσει μετά από δύο χρόνια στον επόμενο, αφού δεν συμπαθούσε ποτέ τίτλους και αξιώματα. Με δικές του ενέργειες στα επόμενα θα ιδρυθούν ακόμη κι άλλες Κοινότητες, όπως στο Gifhorn ή στο Delmenhorst της Βρέμης και τέλος στην πόλη του Wolfsburg.

Το 1965 ο Κώστας πρωτοστατεί στην ίδρυση της Ομοσπονδίας Ελληνικών Κοινοτήτων Γερμανίας (OEK) που εκπροσωπούσε τότε περί τις 150 ελληνικές κοινότητες στη Δυτ. Γερμανία. Και σε αυτό το όργανο εκλέγεται ως ο πρώτος πρόεδρος της, για θητεία – σύμφωνα με την επιθυμία του - μόνο δύο χρόνων.

Στην περίοδο της δικτατορίας των συνταγματαρχών (1967-1974) ο Κώστας βρίσκεται σε διαρκή δράση ενάντια στο καθεστώς: αντιδικτατορικές εκδηλώσεις και διαδηλώσεις, υποστήριξη αγωνιστών στην Ελλάδα και στο εξωτερικό αλλά ακόμη και βίαιες αντιδράσεις στην προσπάθεια του καθεστώτος να κερδίσει μέρος του ελληνικού μεταναστευτικού στοιχείου, δημιουργώντας φιλοχουντικές οργανώσεις.

kollektiver Gemeinschaften bewältigen können, mit gegenseitiger Hilfe und gegenseitiger Unterstützung und mit kollektiver Interessenwahrnehmung, anfangs auf lokaler und später auch auf gesamtdeutscher Ebene. Er ist auch der Meinung, dass die Linke (und insbesondere die EDA) sowohl aufgrund ihrer moralischen als auch ihrer politischen Ausrichtung ein Protagonist dieser Bemühungen sein sollte. So wurde 1962 – im Wesentlichen auf seine persönliche Initiative hin – die Hellenische Gemeinde Hannover gegründet, in der er sogar zum Präsidenten gewählt wurde, ein „Posten“, den er nach zwei Jahren an seinen Nachfolger abtreten sollte, da ihm Titel und Ämter nicht gefielen. Aufgrund seiner Aktivitäten werden in der Folge noch weitere Gemeinden gegründet, etwa in Gifhorn oder Delmenhorst bei Bremen und schließlich in der Stadt Wolfsburg.

Im Jahr 1965 übernahm Kostas eine führende Rolle bei der Gründung des Verbandes Griechischer Gemeinden in Deutschland (OEK), der damals rund 150 griechische Gemeinden im westlichen Deutschland vertrat. Auch in dieser Institution wird er zum ersten Präsidenten gewählt, und zwar – seinem Wunsch entsprechend – für eine Amtszeit von nur zwei Jahren.

In der Zeit der Obristendiktatur (1967-1974) befindet sich Kostas in ständiger Aktion gegen das Regime. Veranstaltungen und Demonstrationen gegen die Diktatur, Unterstützung für Aktivisten in Griechenland und im Ausland, aber auch heftiger Widerstand gegen das Bemühen des Regimes, Teile der griechischen Einwanderer durch die Gründung von juntafreundlichen Organisationen für sich zu gewinnen.

Während dieser Zeit lernt er viele bedeutende Personen der Widerstandsbewegung gegen die Diktatur kennen, darunter auch seinen Landsmann und späteren Freund, den unvergessenen Kostas Papanastassiou, der nach Hannover gekommen war, um mit seiner Gitarre auf einer Anti-Diktatur-Veranstaltung griechische Revolutionslieder zu spielen.

Zur gleichen Zeit wird er jedoch zum Zeugen des Versuchs der KKE, die EDA von innen heraus zu vereinnahmen, indem sie versucht ihre Mitglieder für die eigene Reihen zu rekrutieren, was ihm großes Missfallen verursacht und zu vielen politischen Auseinandersetzungen mit anderen Landsleuten zwingt.

Kostas war vom Modell des sogenannten „real existierenden Sozialismus“ nie überzeugt. Seine verschiedenen touristischen Reisen nach Bulgarien und Ostdeutschland bestätigten ihm, dass in diesen Ländern vieles nicht gut lief, sowohl in der Gesellschaft als auch in der Wirtschaft. Hier

Εκείνη την εποχή θα γνωρίσει πολλά σημαίνοντα πρόσωπα του αντιδικτατορικού αγώνα καθώς επίσης και τον συντοπίτη και μετέπειτα φίλο του, τον αείμνηστο Κώστα Παπαναστασίου, που είχε έρθει στο Ανόβερο για να παίξει με την κιθάρα του σε μια αντιδικτατορική εκδήλωση ελληνικά επαναστατικά τραγούδια.

Στο ίδιο διάστημα όμως, γίνεται θεατής της προσπάθειας του ΚΚΕ να αλώσει εκ των έδων την ΕΔΑ στρατολογώντας μέλη της στις δικές του γραμμές, γεγονός που του προκαλεί έντονη δυσφορία και τον ωθεί σε αρκετές πολιτικές αντιπαραθέσεις με άλλους Έλληνες μετανάστες.

Ο Κώστας δεν είχε πειστεί ποτέ από το μοντέλο του λεγόμενου «Υπαρκτού Σοσιαλισμού». Διάφορα τουριστικά ταξίδια του στη Βουλγαρία και στην Ανατολική Γερμανία του επιβεβαίωναν ότι πολλά πράγματα δεν πήγαιναν καλά, τόσο με την κοινωνία όσο και με την οικονομία αυτών των χωρών. Εδώ, η επιστημονική-τεχνοκρατική του γνώση διέκρινε, ότι ποιοτικά η παραγωγή τους και τα προϊόντα τους υστερούσαν κατά πολύ και δεν ήταν ανταγωνιστικά με αυτά της Δύσης. Οι δε λαοί τους έδειχναν αδιάφοροι έως αρνητικοί απέναντι στο κοινωνικοπολιτικό τους σύστημα, σαν να ήταν ανώριμοι για την οικοδόμησή του.

Η γνωστή διάσπαση του ΚΚΕ το 1968 προκάλεσε ένα πρόσκαιρο μούδιασμα στον ίδιο όπως και σε πολλούς άλλους γηγενείς ΕΔΑίτες. Αφού η ΕΔΑ πλέον οδηγήθηκε ουσιαστικά σε διάλυση, μπροστά στο δίλημμα που απέμεινε, ακολούθησε, με μισή καρδιά, την πορεία του ΚΚΕ εσωτερικού, στο οποίο η επιλογή και μόνον του ονόματός του, τον ενοχλούσε ιδιαίτερα, από άποψη συμβολισμού και επικοινωνίας. Αυτό ήταν ένας από τους λόγους, που ο Κώστας στο εξής αφοσιώθηκε περισσότερο στην συλλογική ενασχόληση και προσφορά, και λιγότερο στην κομματική. Η πτώση της Χούντας βρήκε τον Κώστα εγκατεστημένο με την οικογένειά του στο Wolfsburg και εργαζόμενο ως μηχανολόγος μηχανικός στο Τμήμα Έρευνας της Φόλκσβαγκεν. Τον Αύγουστο εκείνου του έτους, μετά από δώδεκα χρόνια απουσίας – αφού η χούντα του είχε αφαιρέσει μερικά χρόνια πριν το διαβατήριό του – επέστρεψε στην Αθήνα, που στα μάτια του έδειχνε πια σαν τσιμεντένιο τέρας.

Ένωσε γενικότερα ένα είδος αποξένωσης, αφού όλα είχαν αλλάξει: άνθρωποι, δρόμοι, σπίτια. Μερικοί από τους πρώην αντιπάλους ήταν ήδη νεκροί ή εξαφανισμένοι. Πολλοί πρώην ΕΔΑίτες είχαν προσχωρήσει στο ΠΑΣΟΚ, ψάχνοντας κάποιο πιο σίγουρο καταφύγιο. Οι πρώτες εκλογές υπήρξαν επίσης μια μεγάλη απογοήτευση, αφού η άλλοτε κραταιά ΕΔΑ είχε κατορθώσει να εκλέξει μόνον έναν βουλευτή στο ελληνικό κοινοβούλιο, τον Ηλία Ηλιού.

lassen ihn seine wissenschaftlich-technischen Kenntnisse erkennen, dass deren Produktion und Produkte qualitativ weit hinterherhinkten und mit denen des Westens nicht konkurrenzfähig waren. Und die Menschen zeigten sich ihrem gesellschaftspolitischen System gegenüber indifferent bis ablehnend, so als wären sie noch nicht reif für dessen Aufbau.

Die bekannte Spaltung der KKE im Jahr 1968 verursachte bei ihm selbst wie auch bei vielen anderen ursprünglichen EDA-Anhängern eine zeitweilige Erstarrung. Nachdem die EDA im Grunde im Begriff war, sich aufzulösen, folgte er angesichts des zurückgelassenen Dilemmas halbherzig dem Kurs der KKE-Inland, an der ihn allein schon die Wahl des Namens besonders störte angesichts der symbolischen und kommunikativen Wirkung. Dies war dann auch einer der Gründe, warum Kostas fortan sich mehr dem gemeinschaftlichen Engagement und Beitrag widmete und weniger dem parteilichen.

Als der Sturz der Junta kam, hatte sich Kostas schon mit seiner Familie in Wolfsburg niedergelassen und arbeitete als Maschinenbauingenieur in der Forschungsabteilung von Volkswagen. Im August jenes Jahres kehrte er nach zwölfjähriger Abwesenheit – nachdem die Junta ihm einige Jahre zuvor den Pass entzogen hatte – nach Athen zurück, das ihm nun wie ein Betonungeheuer vorkam.

Generell verspürte er eine Art Entfremdung, da sich alles verändert hatte: Menschen, Straßen, Häuser. Einige der ehemaligen Rivalen waren bereits verstorben, andere verschwunden. Viele ehemalige EDA-Anhänger waren der PASOK beigetreten, weil sie einen sichereren Zufluchtsort suchten. Auch die ersten Wahlen waren eine große Enttäuschung, da es die einst mächtige EDA nur geschafft hatte, einen einzigen Abgeordneten ins griechische Parlament zu schicken, nämlich Ilias Iliou.

In Wolfsburg blieb er – mit Ausnahme einer vierjährigen Unterbrechung zwischen 1977 und 1981, in der er den Versuch unternahm, sich wieder in Griechenland anzusiedeln – bis 1993, dem Jahr seiner Pensionierung.

Der letzte Lebensabschnitt von Kostas ist mit Berlin verbunden, einer Stadt, die er vor allem wegen des Studiums seiner Kinder ausgewählt hat. Seine unverminderte jugendliche Leidenschaft für die Anliegen des Griechentums veranlasste ihn zum Engagement in der griechischen Gemeinde Berlin. Seine Bekanntschaft mit dem engagierten Team von SKOUPA, mit Rena Vogiatzakis, Tina Kapele und anderen späteren Freundinnen und Freunden sowie wenig später die Bekanntschaft mit dem unvergessenen Kostas

Στο Wolfsburg παρέμεινε - με εξαίρεση ένα τετραετές διάλειμμα μεταξύ 1977 και 1981, όπου έκανε μια προσπάθεια παλιννόστησης στην Ελλάδα - μέχρι το 1993, χρόνια που συνταξιοδοτήθηκε.

Η τελευταία φάση της ζωής του Κώστα, όπως ξέρουμε είναι συνδεδεμένη με το Βερολίνο, μια πόλη που επέλεξε κυρίως λόγω των σπουδών των παιδιών του. Το αμείωτο, εφηβικό του πάθος για τα κοινά του Ελληνισμού, τον οδήγησε και πάλι στην ενασχόληση με την Ελληνική Κοινότητα του Βερολίνου. Η γνωριμία του με την ενθουσιώδη ομάδα της ΣΚΟΥΠΙΑΣ και τη Ρένα Βογιατζάκη, την Τίνα Καπελέ και άλλες μετέπειτα φίλες και φίλους, καθώς και λίγο αργότερα η γνωριμία με τον αιμίνηστο Κώστα Κουβέλη, με τον οποίο συνδέθηκε με πολυετή στενή φιλία, υπήρξαν κομβικά σημεία στην περίοδο αυτή.

Με την πείρα μιας ολόκληρης ζωής και τη διεισδυτική του ματιά στις κοινωνικές εξελίξεις του Ελληνισμού της Διασποράς, ο Κώστας αντιλήφθηκε από νωρίς, ότι ο μέχρι

Kouvelis, mit dem ihn eine langjährige enge Freundschaft verband, waren Schnittpunkte in dieser Zeit.

Mit der Erfahrung eines ganzen Lebens und seinem scharfen Blick auf die sozialen Entwicklungen des Griechentums der Diaspora erkannte Kostas schon früh, dass die bisherige Rolle der Griechischen Gemeinden nicht mehr den modernen Bedürfnissen der neuen Generationen entsprach und sich ändern musste und sich hauptsächlich auf die Kultur konzentrieren musste, als das einende Element der Griechen im Ausland und als verbindendes Glied mit dem Mutterland. Es war daher eine natürliche Konsequenz, dass Kostas eine führende Rolle übernahm und von Anfang an aktiv zusammen mit seinen übrigen Freunden und Weggefährten bei der Gründung von EXANTAS mitwirkte, dieser anspruchsvollen bahnbrechenden kulturellen Initiative der Griechen in Berlin mit ihren wegbereitenden Pionieren Kostas Kouvelis, Vassilis Papadopoulos, Pigi Mourmouri und anderen sensibilisierten Griechen der Diaspora.

τότε ρόλος των Ελληνικών Κοινοτήτων δεν ανταποκρινόταν πλέον στις σύγχρονες ανάγκες των νέων γενεών και ότι έπρεπε να αλλάξει, να επικεντρωθεί κυρίως στον Πολιτισμό, ως ενοποιητικό στοιχείο των Ελλήνων του εξωτερικού και ως συνδετικό κρίκο με την Πατρίδα.

Ήταν επομένως φυσικό επακόλουθο ο Κώστας να πρωτοστατήσει και να συμμετέχει από την αρχή, ενεργά, μαζί με τους υπόλοιπους φίλους και συνοδοιπόρους στη δημιουργία του ΕΞΑΝΤΑ, αυτής της ποιοτικής, πρωτοποριακής, πολιτιστικής προσπάθειας Ελλήνων στο Βερολίνο, με πρωτεργάτες τον Κώστα Κουβέλη, τον Βασίλη Παπαδόπουλο, την Πηγή Μουρμούρη και άλλους ευαισθητοποιημένους Έλληνες της Διασποράς.

Η ανιδιοτελής προσφορά του στα ελληνικά πράγματα του Βερολίνου αναγνωρίζεται σήμερα από όλους, ακόμα κι από εκείνους που τον έβλεπαν κάποτε σαν αντίπαλο.

Ο Κώστας με την πείρα του και τη σοφία του, είχε προβλέψει πολλές πολιτικές εξελίξεις, τόσο στην Ελλάδα όσο και διεθνώς· μεταξύ αυτών και την κατάρρευση του Υπαρκτού Σοσιαλισμού. Παρόλα αυτά, δεν άλλαξε ποτέ την ιδεολογική πλευρά, αυτή δηλαδή που θεωρούσε την ηθικά σωστή πλευρά της Ιστορίας, και παρέμενε πάντα πιστός στις αξίες του.

Στη μνήμη μας θα μείνουν για πάντα η σεμνότητα, η ανιδιοτέλεια, το ελεύθερο πνεύμα, το πάθος και η βαθιά συντροφικότητα που χαρακτήριζαν πάντα τη στάση του, σε όλες τις στιγμές της κοινωνικής και αγωνιστικής του πορείας, αρετές με τις οποίες κέρδισε την εκτίμηση, τον θαυμασμό και την αγάπη όλων γύρω του.

Εμένα προσωπικά θα μου μείνει επίσης εκείνη η άσβηστη σπιθα του μικρού ΕΠΙΟΝίτη στο ζεστό του βλέμμα, σαν να μου λέει: «*Κάποτε θ' ανταμώσουμε στους λόφους του ήλιου. Μην ξεχνάς. Περπάτα*».

Αντίο Κώστα!

Sein uneigennützigem Beitrag zu den griechischen Anliegen in Berlin wird heute von allen anerkannt, sogar von denen, die ihn einst als Gegner betrachteten.

Kostas hatte mit seiner Erfahrung und seiner Weisheit viele Entwicklungen in Griechenland und international vorhergesehen, darunter auch den Zusammenbruch des real existierenden Sozialismus. Dennoch änderte er nie seine ideologische Position, also diejenige, die er für die moralisch richtige Seite der Geschichte hielt, und blieb seinen Werten stets treu.

In unserer Erinnerung werden für immer die Bescheidenheit, die Selbstlosigkeit, der freie Geist, die Leidenschaft und die tiefe Kameradschaft bleiben, die seine Haltung in allen Momenten seines gesellschaftlichen und kämpferischen Weges kennzeichneten, Tugenden, mit denen er sich den Respekt, die Bewunderung und die Liebe aller um ihn herum verdiente.

Mir persönlich wird auch jener unerloschene Funke des kleinen EPON-Anhänger in seinem warmen Blick bleiben, so als würde er mir sagen: „*Eines Tages werden wir uns auf den Hügeln der Sonne treffen. Vergiss es nicht. Geh weiter!*“

Adio Kosta!

AUS DEM GRIECHISCHEN CLAUS QUASSOWSKI

1. EON: Εθνική Οργάνωση Νεολαίας – Nationale Jugendorganisation 1936-1941
2. EAM: Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο – Nationale Befreiungsfront, gegr. 1941
3. ΕΛΑΣ: Ελληνικός Λαϊκός Απελευθερωτικός Στρατός – Griechische Volksbefreiungsarmee, gegr. 1942
4. ΕΠΙΟΝ: Ενιαία Πανελλαδική Οργάνωση Νέων – Vereinte Gesamtgriechische Jugendorganisation, gegr. 1943
5. ΔΣΕ: Δημοκρατικός Στρατός Ελλάδας, Demokratische Armee Griechenlands (Kommunistische Partisanenarmee während des Bürgerkriegs (1946-1949)
6. Μακρόνησος – Makronissos – Verbannunginsel in der Ägäis östlich von Attika
7. Ενιαία Δημοκρατική Αριστερά – Vereinigte Demokratische Linke - 1951-1974

* Αποσπάσματα από το επικήδειο λόγο του Γιώργου Βραζιτούλη εις μνήμην του Κώστα Μπαλάνου.

* Auszüge aus der Grabrede von Georgios Vrazitulis in Gedenken an Kostas Balanos

Σπύρος Σημίτης (1934-2023)

Νέστωρ της Νομικής Πληροφορικής

Λίλιαν Μήτρου

Ο Σπύρος Σημίτης δεν υπήρξε απλώς ένας εξαιρετικός, με την κυριολεκτική σημασία του όρου, επιστήμονας και πανεπιστημιακός. Συγκαθόρισε την εποχή του, αφήνοντας ανεξίτηλο αποτύπωμα σε σημαντικές επιστημονικές και δικαιοπολιτικές εξελίξεις, ιδίως στον τομέα της προστασίας προσωπικών δεδομένων. Διόλου υπερβολικά στη *Süddeutsche Zeitung* την ημέρα της αναγγελίας του θανάτου του γράφτηκε ότι το όνομά του δεν ήταν απλώς συνώνυμο της προστασίας προσωπικών δεδομένων, θα μπορούσε να είναι μονάδα μέτρησής της.

Ήδη το «τυπικό» βιογραφικό του αποδεικνύει την ξεχωριστή παρουσία που είχε σε επιστημονικό, και όχι μόνο, επίπεδο. Γεννημένος στην Αθήνα το 1934 βρέθηκε στα δύσκολα μεταπολεμικά χρόνια στη Γερμανία για να σπουδάσει νομικά στο Marburg. Μόλις 22 ετών αναγορεύτηκε διδάκτορας νομικής με μια πρωτοποριακή εργασία για τις de facto συμβατικές σχέσεις. Εξαιρετικά νέος (28 ετών) έγινε υφηγητής και στην ηλικία των 30 ετών καθηγητής του Αστικού, του Εμπορικού, του Οικονομικού και του Ιδιωτικού Διεθνούς Δικαίου στο Πανεπιστήμιο του Gießen, για να καταλάβει πέντε χρόνια αργότερα, το 1964, θέση Καθηγητή του Αστικού, του Εργατικού Δικαίου και της Νομικής Πληροφορικής στο Πανεπιστήμιο της Φρανκφούρτης, όπου και ολοκλήρωσε την πανεπιστημιακή καριέρα του.

Ο Σπύρος Σημίτης είχε ωστόσο έντονη παρουσία και πέρα από τα σύνορα της Γερμανίας, που επέλεξε ως δεύτερη πατρίδα του, αλλά και της Ευρώπης. Επί δεκαετίες δίδαξε ως επισκέπτης Καθηγητής στα Πανεπιστήμια του Παρισιού και της Φλωρεντίας, του Yale και του Berkeley. Αντίστοιχα πλούσια ήταν η παρουσία του ως συμβούλου και συχνά εμπνευστή κρίσιμων δικαιοπολιτικών εξελίξεων: υπήρξε Πρόεδρος της Επιτροπής Εμπειρογνομόνων για θέματα προστασίας δεδομένων του Συμβουλίου της Ευρώπης, μόνιμος Σύμβουλος της Ευρωπαϊκής Επιτροπής για τον ίδιο τομέα, Πρόεδρος της Επιτροπής Εμπειρογνομόνων της Ευρωπαϊκής Επιτροπής για τη σύνταξη του Χάρτη Θεμελιωδών Δικαιωμάτων και Ελευθεριών της ΕΕ.

Ο Σπύρος Σημίτης δεν αρκέστηκε στη θεωρία, ούτε καν μόνο στην συμβολή στην παραγωγή κανόνων δικαίου: ως Επίτροπος Προστασίας Δεδομένων του κρατιδίου της Έσσης (1975-1991) και μετέπειτα Πρόεδρος της Γερμανικής Επιτροπής Βιοηθικής (2001-2005) επέδρασε καθοριστικά στη εφαρμογή των κανόνων προστασίας προσωπικών δεδομένων αλλά και στη συζήτηση για τα μεγάλα δικαιοπολιτικά ζητήματα βιοηθικής.

Spiros Simitis (1934-2023)

Nestor des Datenschutzes

Lilian Mitrou

Spiros Simitis war nicht einfach nur ein im wahrsten Sinne des Wortes hervorragender Wissenschaftler und Universitätslehrer. Er hat seine Epoche mitgeprägt und hinterließ unauslöschliche Spuren bei wichtigen wissenschaftlichen und rechtspolitischen Entwicklungen, insbesondere im Bereich des Schutzes personenbezogener Daten. Ganz und gar nicht übertrieben hieß es am Tag der Bekanntgabe seines Todes in der *Süddeutschen Zeitung*, sein Name sei nicht einfach nur ein Synonym für den Schutz personenbezogener Daten gewesen, sondern er könne auch als Name einer Maßeinheit für Datenschutz dienen.

Allein schon sein förmlicher Lebenslauf belegt die einzigartige Präsenz, die er auf wissenschaftlichem Gebiet und darüber hinaus hatte. Geboren 1934 in Athen, kam er in den schwierigen Nachkriegsjahren nach Deutschland, um in Marburg Jura zu studieren. Gerade einmal 22 Jahre alt erwarb er mit einer bahnbrechenden Arbeit über faktische Vertragsbeziehungen den Dokortitel in Rechtswissenschaften. Außergewöhnlich jung (mit 28 Jahren) wurde er Habilitant und im Alter von 30 Jahren Professor für Bürgerliches, Handels-, Wirtschafts- und Internationales Privatrecht an der Universität Gießen, um dann fünf Jahre später, 1964, den Lehrstuhl für Bürgerliches Recht, Arbeitsrecht und Rechtsinformatik an der Universität Frankfurt zu übernehmen, wo er auch seine universitäre Karriere abgeschlossen hat.

Spiros Simitis Einfluss reichte jedoch nicht nur über die Grenzen Deutschlands, das er als seine zweite Heimat ausgewählt hatte, sondern auch weit über die Grenzen Europas hinaus. Mehrere Jahrzehnte lehrte er als Gastprofessor an den Universitäten von Paris und Florenz, von Yale und Berkeley. Entsprechend umfangreich war seine Präsenz als Berater und häufig auch als Initiator entscheidender rechtspolitischer Entwicklungen: Er war Vorsitzender der Expertenkommission für Datenschutzfragen des Europarates, ständiger Berater der Europäischen Kommission für denselben Bereich, Vorsitzender des Expertenausschusses der Europäischen Kommission zur Ausarbeitung der Charta der Grundrechte und Grundfreiheiten der EU.

Spiros Simitis begnügte sich nicht mit der Theorie, und auch nicht nur damit, zur Schaffung gesetzlicher Regelungen beizutragen: als Datenschutzbeauftragter des Landes Hessen (1975-1991) und später als Präsident des Deutschen Bioethikrates (2001-2005) nahm er einen entscheidenden Einfluss auf die Umsetzung der Regeln zum Schutz personenbezogener Daten, aber auch auf die Debatte über die großen rechtspolitischen Fragen der Bioethik.

Εκκινώντας από την πίστη του στους θεσμούς αλλά και στην ισχύ της δημόσιας παρέμβασης και του δημόσιου διαλόγου, ο Σπύρος Σημίτης άσκησε τα καθήκοντα που ανέλαβε με έναν αξιοσημείωτο συνδυασμό ανεξαρτησίας και αποτελεσματικότητας, σύνεσης και τόλμης, δομημένης κριτικής αλλά και καταλυτικής παρρησίας, όταν το έκρινε απαραίτητο.

Η ουσία της επιστημονικής του προσφοράς είναι ότι περιέγραψε - με ιδιαίτερη επιστημονική οξύνοια αλλά και με πολιτική διαύγεια - το μοντέλο μιας κοινωνίας που βασιίζεται στον σεβασμό και τον αυτοπροσδιορισμό του ανθρώπου, στην ικανότητά του να ενεργεί εντός της κοινωνίας και των υποσυνόλων της αλλά ως αυτόνομη οντότητα. Ήδη σε ένα από τα πρώτα πεδία του επιστημονικού ενδιαφέροντός του, το οικογενειακό δίκαιο, ο Σπύρος Σημίτης υποστήριξε την ισότητα και την αυτονομία των μελών μιας οικογένειας, αναδεικνύοντας ιδιαίτερα τη θέση και το συμφέρον, «το καλό του παιδιού» ως κριτήριο για τη ρύθμιση των οικογενειακών σχέσεων.

Προδρομικός για την εξέλιξη της επιστήμης, δεν ερμήνευε απλώς το δίκαιο αλλά άνοιγε διαρκώς θέματα και τον δημόσιο διάλογο για νέα ζητήματα. Με το οξύμένο επιστημονικό και δικαιοπολιτικό του αισθητήριο ο Σπύρος Σημίτης, ήδη τη δεκαετία του 1960, διέγνευσε ότι η τεχνολογική ανάπτυξη ενέχει σημαντικούς κινδύνους για τα δικαιώματα και τις ελευθερίες των πολιτών. Η διαρκώς αύξουσα και ανεξέλεγκτη χρήση προσωπικών πληροφοριών ενέτεινε κατά τον Σημίτη την πληροφοριακή ισχύ όσων κατέχουν και επεξεργάζονται πληροφορίες και κατ' αποτέλεσμα προκαλεί μεγαλύτερη πληροφοριακή ασυμμετρία.

Τα κείμενά του και οι παρεμβάσεις του, ήδη στα πρώτα χρόνια της πανεπιστημιακής πορείας του, θεμελίωσαν το δικαίωμα του πληροφοριακού αυτοκαθορισμού και συντέλεσαν στη δημιουργία ενός διακριτού κλάδου δικαίου και νομοθεσίας. Αυτή η πολλαπλή διορατικότητά του συντέλεσε στο να είναι ο νόμος που υιοθετήθηκε στο Κρατίδιο της Έσσης το 1970 ο πρώτος νόμος για την προστασία προσωπικών δεδομένων παγκοσμίως. Έκτοτε η επιρροή του στη διαμόρφωση της νομοθεσίας για την προστασία προσωπικών δεδομένων υπήρξε καθοριστική τόσο σε εθνικό (γερμανικό αλλά και ελληνικό) όσο και σε ευρωπαϊκό επίπεδο.

Συνέπραξε στην επιστημονική και δημόσια συζήτηση για την εκπόνηση και υιοθέτηση του πρώτου διεθνούς νομοθετήματος (της Σύμβασης 108 του Συμβουλίου της Ευρώπης), της πρώτης ευρωπαϊκής Οδηγίας για την Προστασία Προσωπικών Δεδομένων (Οδηγία 95/46/ΕΚ) αλλά και του Γενικού Κανονισμού Προστασίας Δεδομένων (ως σύμβουλος του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου). Ο Σημίτης, βαθύς γνώστης και παράγοντας της συζήτησης για τη σχέση δικαίου και τεχνολογίας σε παγκόσμιο επίπεδο, επέμενε να τονίζει την σημασία του ευρωπαϊκού δρόμου, της υπεράσπισης δηλ. της ελευθερίας και της αξίας του ανθρώπου ως αυτεξούσιου πολίτη που ελέγχει τη ζωή του στη δημόσια και ιδιωτική σφαίρα.

Η προστασία των προσωπικών δεδομένων δεν ήταν για τον Σ. Σημίτη μια ιδιωτική υπόθεση του ατόμου. Το δικαίωμα στον

Ausgehend von seinem Glauben an die Institutionen, aber auch an die Kraft der staatlichen Intervention und des öffentlichen Dialogs übte Spiros Simitis die von ihm übernommenen Verpflichtungen mit einer bemerkenswerten Verbindung von Unabhängigkeit und Entschlossenheit, Besonnenheit und Wagemut, strukturierter Kritik aber auch, wenn er es für unvermeidlich hielt, scharfsinniger Freimütigkeit aus.

Das Wesentliche seines wissenschaftlichen Beitrags liegt darin, dass er mit besonderem wissenschaftlichen Scharfsinn, aber auch mit politischer Klarheit das Modell einer Gesellschaft beschrieben hat, die auf der Achtung und der Selbstbestimmung des Menschen, auf seiner Fähigkeit, innerhalb der Gesellschaft und ihrer Teilbereiche, aber auch als autonome Persönlichkeit zu handeln. Schon auf einem der ersten Gebiete seines wissenschaftlichen Interesses, dem Familienrecht, betonte Spiros Simitis die Gleichheit und die Autonomie der Mitglieder einer Familie und hob dabei insbesondere die Stellung und das Interesse, „das Wohl des Kindes“, als Kriterium für die Regelung der familiären Beziehungen hervor.

Wegbereitend für die Entwicklung der Wissenschaft hat er nicht einfach nur das Recht interpretiert, sondern erschloss auch immer wieder Thematiken zu neuen Fragestellungen für den öffentlichen Diskurs. Mit seinem scharfen wissenschaftlichen und rechtspolitischen Gespür diagnostizierte Simitis bereits in den 1960er Jahren, dass die technologische Entwicklung erhebliche Risiken für die Rechte und Freiheiten der Bürger birgt. Die ständig zunehmende und unkontrollierte Nutzung personenbezogener Daten steigere laut Simitis die Informationsmacht derer, die Informationen besitzen und verarbeiten, und rufe im Ergebnis ein größeres Informationsungleichgewicht hervor.

Seine wissenschaftlichen Beiträge und Interventionen legten bereits in den ersten Jahren seiner akademischen Laufbahn den Grundstein für das Recht auf informationelle Selbstbestimmung und trugen zur Entstehung eines eigenständigen Gebietes des Rechts und der Gesetzgebung bei. Diese seine vielfältige Weitsicht trug dazu bei, dass das 1970 im Land Hessen verabschiedete Gesetz das weltweit erste Gesetz zum Schutz personenbezogener Daten war. Seitdem hatte er entscheidenden Einfluss auf die Gestaltung der Gesetzgebung zum Schutz personenbezogener Daten sowohl auf nationaler (deutscher und griechischer) als auch auf europäischer Ebene.

Er wirkte mit an der wissenschaftlichen und öffentlichen Debatte über die Ausarbeitung und Verabschiedung des ersten internationalen Rechtsetzungsaktes (der Konvention 108 des Europarats), der ersten europäischen Richtlinie zum Schutz personenbezogener Daten (Richtlinie 95/46/EG) und der Europäischen Datenschutz-Grundverordnung (DSGVO) (als Berater des Europäischen Parlaments). Simitis, ein tiefer Kenner und Gestalter der Debatte über das Verhältnis von Recht und Technologie auf weltweiter Ebene, bestand darauf, die Bedeutung des europäischen Weges, also der Verteidigung der Freiheit und der Würde des Menschen als selbstbestimmter Bürger hervorzuheben, der die Kontrolle hat über sein Leben im öffentlichen und privaten Bereich.

πληροφοριακό αυτοκαθορισμό, ένα δικαίωμα που αναγνώρισε και το Γερμανικό Ομοσπονδιακό Συνταγματικό Δικαστήριο το 1983 με την περίφημη απόφαση για την απογραφή, συγκαταλεγόταν στις βασικές προϋποθέσεις για την ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητας και την δυνατότητα συμμετοχής στη δημόσια ζωή υπό τις ποικίλες εκφάνσεις της.

Ταυτόχρονα πολύ νωρίς διέγνωσε και επεσήμανε τα όρια του δικαίου ως προς την αντιμετώπιση των ζητημάτων που θέτει η Τεχνολογία και η εκρηκτική διείσδυσή της σε κάθε ανθρώπινη, κοινωνική, κρατική, οικονομική δραστηριότητα. Σε αυτούς τους κινδύνους αντέτεινε την ανάγκη μιας κοινωνικά και δικαϊκά υπεύθυνης παραγωγής τεχνολογίας και την ενσωμάτωση των κανόνων σε αυτή.

Ο Σπύρος Σημίτης ήταν προσηλωμένος στις δημοκρατία και τις αξίες του κράτους δικαίου. Όντας «ριζοσπαστικός δημοκράτης», όπως τον είχε χαρακτηρίσει ο A. Lyon-Caen, στις πεποιθήσεις του, ο Σημίτης απέδωσε βαρύνοντα ρόλο στη βέλτιστη συλλειτουργία και εναρμόνιση των δυο κρίσιμων δημοκρατικών αξιών - της ελευθερίας και της ισότητας - και στην πραγμάτωσή τους μέσα από το δίκαιο και την εφαρμογή του. Δεν ήταν εγκλωβισμένος σε ένα κλειστό σύστημα δικαίου και στην αφηρημένη ή και αποστεωμένη ερμηνεία του νόμου. Συνδιαλεγόμενος με τη Σχολή της Φρανκφούρτης και ιδίως με τον φίλο του J. Habermas, απέδιδε μεγάλη σημασία στην κανονιστική δύναμη της πραγματικότητας, την κοινωνική ανάλυση, τη δυναμική των κοινωνικών δυνάμεων και του διαλόγου στην ερμηνεία και τη διαμόρφωση των νομικών κανόνων.

Αρκετοί τον είχαν ονομάσει «Νέστορα της προστασίας δεδομένων». Αν και ένας τέτοιος χαρακτηρισμός αναδείκνυε τη σοφία και την διανοητική ακεραιότητα και εντιμότητα που τον χαρακτήριζε, από μία άλλη άποψη τον αδικούσε, καθώς πριν και περισσότερο από όλα ο Σπύρος Σημίτης ήταν ένα ανήσυχο και πρωτοπόρο πνεύμα. Ωστόσο δεν ήταν μόνο ένας ιδιοφυής νομικός, ένας πολύγλωσσος συζητητής, ένας ομιλητής που καθήλωνε το ακροατήριό του, ένας ρηξικέλευθος, πολιτικά φιλελεύθερος διανοητής αλλά και ένας εξαιρετος και αξιαγάπητος Δάσκαλος. Παρά τις τόσες δραστηριότητές του έβρισκε πάντα χρόνο για να συζητήσει και να συμβουλευτεί τους φοιτητές του. Όσοι υπήρξαν μαθητές του, όσοι είχαν το προνόμιο να συναντηθούν μαζί του θα θυμούνται τον φωτεινό, προσιτό και ευπροσήγορο καθηγητή που με χιούμορ και ενθουσιασμό ήταν πάντα εκεί για να παρακινήσει, να ενθαρρύνει και να συμβουλευτεί χωρίς να χειραγωγεί και να κηδεμονεύει τους νέους επιστήμονες. Ήταν εκεί για να βοηθήσει, να μιλήσει για ερευνητικά και προσωπικά άγχη αλλά και για πολιτική, ποδόσφαιρο και τέχνη.

Αν και η απουσία του δεν αναπληρώνεται, ο λόγος, το έργο, ο τρόπος που πορεύτηκε ο Σπύρος Σημίτης δεν είναι μόνο μια παρακαταθήκη για την κοινότητα, είναι η επιστημονική, ηθική, πολιτική σκευή όσων είχαν την τύχη να συναπαντηθούν ή να συμπορευτούν μαζί του.

Der Schutz personenbezogener Daten war für Spiros Simitis keine Privatangelegenheit des Einzelnen. Das Recht auf informationelle Selbstbestimmung, ein Recht das auch das Bundesverfassungsgericht 1983 mit der berühmten Volkszählungsentscheidung anerkannt hat, zählte damit zu den grundlegenden Voraussetzungen für die freie Entfaltung der Persönlichkeit und die Möglichkeit der Teilhabe am öffentlichen Leben in seinen vielfältigen Erscheinungsformen.

Zugleich diagnostizierte und zeigte er schon sehr früh die Grenzen des Rechts hinsichtlich des Umgangs mit den Problemen auf, die die Technologie und ihr explosionsartiges Eindringen in alle menschlichen, sozialen, staatlichen und wirtschaftlichen Aktivitäten aufwerfen. Diesen Risiken stellte er die Notwendigkeit einer sozial und rechtlich verankerten Verantwortung der Technologiewirtschaft und die Inkorporation dieser Regeln in sie gegenüber.

Spiros Simitis sah sich der Demokratie und den Werten des Rechtsstaates verpflichtet. Als „radikaler Demokrat“ aus Überzeugung, wie Antoine Lyon-Caen ihn charakterisiert hatte, schrieb er dem optimalen Zusammenspiel und der Harmonisierung der beiden entscheidenden demokratischen Werte – der Freiheit und der Gleichheit – sowie deren Verwirklichung im Rahmen des Rechts und seiner Anwendung eine gewichtige Rolle zu. Er sah sich nicht eingezwängt in ein geschlossenes System des Rechts und eine abstrakte oder gar verknöcherte Auslegung des Gesetzes. Eng verbunden mit der Frankfurter Schule und besonders mit seinem Freund Jürgen Habermas legte er großen Wert auf die normative Kraft der Realität, die soziale Analyse, die Dynamik der sozialen Kräfte und des Diskurses über die Interpretation und die Ausgestaltung der rechtlichen Regelungen.

Viele nannten ihn den „Nestor des Datenschutzes“. Obwohl eine solche Charakterisierung seine Weisheit, intellektuelle Integrität und Ehrenhaftigkeit belegen mag, die ihn auszeichnete, täte sie ihm aus einem anderen Blickwinkel heraus Unrecht, da Spiros Simitis mehr als alles andere ein ruheloser Pioniergeist war. Doch er war nicht nur ein genialer Jurist, ein polyglotter Debattierer, ein Redner, der seine Zuhörer zu fesseln verstand, fesselnder Redner, ein bahnbrechender, politisch liberaler Intellektueller, sondern auch ein außergewöhnlicher und liebenswerter Lehrer. Trotz seiner vielen Aktivitäten fand er immer Zeit, mit seinen Studenten zu diskutieren und sie zu beraten. Alle, die seine Studenten waren, alle, die das Privileg hatten, ihn kennenzulernen, werden ihn als den geistreichen, offenen und umgänglichen Professor in Erinnerung behalten, der mit Humor und Begeisterung immer da war, um zu motivieren, zu ermutigen und zu beraten, ohne die junge Wissenschaftler zu manipulieren und zu bevormunden. Er war präsent, um zu helfen, um zu sprechen über wissenschaftliche und persönliche Sorgen, aber auch über Politik, Fußball und Kunst.

Obwohl sein Fehlen nicht kompensiert werden kann, sind sein Wort, sein Werk und sein Weg, den er gegangen ist, nicht nur ein Vermächtnis für die Gesellschaft, sondern auch das wissenschaftliche, moralische und politische Rüstzeug für diejenigen, die ihm begegnen und ihn auf seinem Weg begleiten durften.

US DEM GRIECHISCHEN VON CLAUDIUS QUASSOWSKI

Συζήτηση του Εξάντα με τον δημοσιογράφο Γιώργο Παππά

Exantas im Gespräch mit dem Journalisten Giorgos Pappas

Τη συζήτηση επιμελήθηκε ??

Das Gespräch führte ??

ΕΧΑΝΤΑΣ: Αγαπητέ κ. Παππά, παρά το ότι έχετε συνεργαστεί με τον Εξάντα σε μια σειρά εκδηλώσεων στο παρελθόν, ως ανταποκριτής της ΕΡΤ στο Βερολίνο είστε ένας πολύ ισχυρός συνδετικός κρίκος των ελληνο-γερμανικών σχέσεων. Πώς προέκυψε αυτό;

????

Γιώργος Παππάς: Από ανάγκη. Είμαι προϊόν φοιτητικής μετανάστευσης. Ήρθα στη Γερμανία τέλη του 1983 με αρχές του 1984, όταν τελείωσα τις σπουδές μου στην Αθήνα, στην ΠΑΝΤΕΙΟ ΑΣΠΕ. Τότε, οι δυνατότητες επαγγελματικής αποκατάστασης με το πτυχίο της Παντείου ήταν απειροελάχιστες, εκτός κι αν είχε κανείς «μπάρμπα στην Κορώνη», κάτι που δεν ίσχυε στη δική μου την περίπτωση. Οι συμφοιτητές μου τότε αναζητούσαν μια διέξοδο, κυρίως στη Γαλλία. Εγώ γαλλικά δεν ήξερα, και έτσι επέλεξα τη Γερμανία, το Μόναχο, επειδή ήταν αρκετοί συγγενείς μου εκεί, οι οποίοι με βοήθησαν τουλάχιστον στα πρώτα βήματα. Βέβαια όταν έφτασα εκεί, όπου έμαθα και τα γερμανικά, βρέθηκα σε μια πόλη, η οποία είχε πάρα πολύ ελληνικό χρώμα, αυτό ήταν πολύ μεγάλη, θετική έκπληξη για μένα. Συνέχισα τις σπουδές μου στο πανεπιστήμιο του Μονάχου με στόχο διδακτορικό στις Διεθνείς Σχέσεις, το οποίο δεν ολοκληρώθηκε ποτέ. Διότι, στην πορεία προέκυψε η δυνατότητα να εργαστώ στο Ελληνικό Πρόγραμμα της Βαυαρικής Ραδιοφωνίας (BR) που μετέδιδε το ARD για τους μετανάστες - ήταν αυτό που είχε δημιουργήσει ο Παύλος Μπακογιάννης στις αρχές της δεκαετίας του 1960. Για μένα ήταν μια διέξοδος διπλή: τόσο

οικονομική, διότι έπρεπε να συντηρηθώ οικονομικά, όσο και επαγγελματική. Η δημοσιογραφία με ενδιέφερε πάντα, αλλά δεν είχα βρει μέχρι τότε πρόσβαση στον χώρο. Έτσι, λοιπόν, από τη στιγμή που μου δόθηκε αυτή η ευκαιρία αφιερώθηκα σε αυτήν. Όταν έκλεισε το Ελληνικό Πρόγραμμα του Μονάχου το 2002 βρέθηκα ένα χρόνο αργότερα στην Deutsche Welle στη Βόννη. Το 2010 αποφάσισα να εγκαταλείψω τη σιγουριά του γερμανού εργοδότη και ήρθα στο Βερολίνο ως ανταποκριτής ελληνικών μέσων: ΕΡΤ, ΤΑ ΝΕΑ, ΑΠΕ, ΡΙΚ. Ήταν ακριβώς τότε που ξεκινούσε η κρίση, η οποία επέφερε διαδοχικές περικοπές. Οικονομικά, λοιπόν, η απόφαση ήταν απόλυτη αποτυχία. Ωστόσο, επαγγελματικά το Βερολίνο ήταν το αποκορύφωμα της δημοσιογραφικής μου καριέρας και δεν θα ήθελα να είμαι πουθενά αλλού, παρά εδώ και να κάνω αυτό ακριβώς που έκανα.

ΕΧΑΝΤΑΣ: Το κλείσιμο της ΕΡΤ, δεδομένου ότι ήρθε αρκετά χρόνια αργότερα, σας επηρέασε;

Γιώργος Παππάς: Το κλείσιμο ήρθε 3 χρόνια μετά. Φυσικά με επηρέασε, ωστόσο δεν σταμάτησα να δουλεύω για την ΕΡΤ, γιατί η ΕΡΤ δεν σταμάτησε ποτέ εντελώς. Διακόπηκε για λίγο η ροή προγράμματος, αλλά υπήρξαν διάδοχα σχήματα ΔΤ, ΝΕΡΙΤ. Συνέχισα να εργάζομαι για αυτά, διότι το μείζον για μένα ήταν να μεταφέρω τις ειδήσεις στην Ελλάδα από το Βερολίνο και τη Γερμανία που έπαιζε καθοριστικό ρόλο στη διαχείριση της κρίσης. Το πρωτεύον για μένα εκείνη την περίοδο ήταν να ξέρουν στην Αθήνα τί λένε και τί σκέφτονται στο Βερολίνο και όχι οι κόντρες με την κυβέρνηση. Γι' αυτό και δεν σταμάτησα να εργάζομαι ποτέ, παρόλο που με επηρέασε οικονομικά. Αργότερα ήρθε το δεύτερο πλήγμα, όταν έκλεισαν ΤΑ ΝΕΑ το 2016 και εργαζόμασταν για ένα διάστημα αμισθί για να μην κλείσει η εφημερίδα. Την περίοδο εκείνη, με βοήθησε να επιβιώσω και οικονομικά το ενδιαφέρον των γερμανικών μέσων για την Ελλάδα που ήταν έντονο και είχα πάρα πολλές προτάσεις από γερμανικά μέσα για συνεντεύξεις, συνεργασίες καθώς και μία σταθερή συνεργασία με την εφημερίδα του Βερολίνου «Berliner Morgenpost».

ΕΧΑΝΤΑΣ: Έχετε δουλέψει στην Βαυαρική Ραδιοφωνία και στην Deutsche Welle, είστε χρόνια ανταποκριτής στην ΕΡΤ και ΤΑ ΝΕΑ, έχετε συναντήσει και έχετε πάρει συνεντεύξεις από Καγκελάριους, Προέδρους της Δημοκρατίας, Υπουργούς και άλλες προσωπικότητες στην Γερμανία. Ποια περίοδος της επαγγελματικής σας ζωής θα σας μείνει αξέχαστη και ποιο πολιτικό πρόσωπο σας έκανε μεγαλύτερη εντύπωση στη Γερμανία;

Γιώργος Παππάς: Το αποκορύφωμα για μένα ήταν η

συνέντευξη με την τότε Καγκελάρια, Angela Merkel, τον Σεπτέμβριο 2011. Ήταν η έβδομη συνέντευξη που είχε δώσει η Merkel σε ξένο μέσο σε επτά χρόνια θητείας και ήταν η πρώτη συνέντευξη εν ενεργεία Καγκελαρίου σε ελληνικό μέσο. «Έχετε 7 λεπτά με την Καγκελάρια», μου είχε πει ο εκπρόσωπός της Steffen Seibert. Στη συνέντευξη έγιναν δέκα – αλλά ισοδυναμούσαν με μια αιωνιότητα. Από προσωπικότητες, η σημαντικότερη που έπαιξε ρόλο στην περίοδο της κρίσης ήταν ο Wolfgang Schäuble, με τον οποίο χρειάστηκε να συναντηθούμε αρκετές φορές. Οι συνεντεύξεις που πήρα το 2013, 2015, 2017 μέχρι και το 2020 αποτυπώνουν όλη την πορεία της κρίσης σε αυτήν τη παραγμένη δεκαετία που σημάδεψε βαθιά τις ελληνο-γερμανικές σχέσεις.

EXANTAS: Την περίοδο των μνημονίων οι σχέσεις της Ελλάδας και της Γερμανίας ήταν ιδιαίτερα οξυμένες. Σήμερα φαίνονται να ομαλοποιήθηκαν. Πώς εκτιμάτε εσείς σαν μακροχρόνιος παρατηρητής τις σημερινές σχέσεις των δύο χωρών; Ποιες προκλήσεις υπάρχουν, ποιες ευκαιρίες ανοίγονται;

Γιώργος Παππάς: Πιστεύω ότι δεκαετία που μας πέρασε ήταν καθοριστική περίοδος για τις ελληνο-γερμανικές σχέσεις. Οι Έλληνες δεν είχαν ποτέ καλή γνώμη για τη Γερμανία από την περίοδο του Όθωνα ακόμα, η Βαυαροκρατία, καλώς ή κακώς, έχει μείνει ως στίγμα στο συλλογικό υποσυνείδητο των Ελλήνων. Ιστορικά υπήρχε μια αρνητική προδιάθεση έναντι των Γερμανών. Η ναζιστική Κατοχή άφησε ανεξίτηλα ίχνη, που απάλυνε αλλά δεν απάλειψε η μετανάστευση μισού εκατομμυρίου Ελλήνων «Γκασρταρμπάιτερ» στη Γερμανία και η γερμανική υποστήριξη αντιστασιακών κατά της Χούντας στην εφταετία της δικτατορίας. Το σημαντικότερο που συνέβη την περασμένη δεκαετία είναι η αντικατάσταση του αντι-αμερικανισμού που υπήρχε στην Ελλάδα τις δεκαετίες μετά την πτώση της Χούντας ένα προς ένα με έναν έντονο αντι-γερμανισμό. Η διαχρονικά αρνητική εικόνα ενισχύθηκε πάρα πολύ στη διάρκεια της κρίσης. Ζήσαμε την απόλυτη επικράτηση των αρνητικών στερεοτύπων και από τις δύο πλευρές. Ενδιαφέρον όμως έχει ένας διχασμός στην κυρίαρχη γνώμη των Ελλήνων για τη Γερμανία και τους Γερμανούς. Στο ερώτημα: τί γνώμη έχεις για τη Γερμανία; η απάντηση ήταν: «Τη χειρότερη δυνατή». Αν όμως ρωτούσες: «τί γνώμη έχεις για τον Χανς;», θα άκουγες την απάντηση: «Ο Χανς είναι φιλαράκι που τα πίνουμε χθες βράδυ». Αυτός ο ιδιόρρυθμος διαχωρισμός της επίσημης Γερμανίας και των μιντιακών εκπροσώπων της αφενός και των προσωπικών σχέσεων με Γερμανούς αφετέρου έχει σίγουρα σχέση με το γεγονός ότι οι Γερμανοί είναι πρώτοι στις αφίξεις τουριστών στην Ελλάδα, ενώ στη Γερμανία ζουν για πάνω έξι δεκαετίες

περίπου μισό εκατομμύριο Έλληνες, οι πρώτοι ήρθαν μάλιστα μόλις 15 χρόνια μετά το τέλος της γερμανικής Κατοχής. Στο μεταξύ, το συγκρουσιακό κλίμα στις διμερείς σχέσεις αποκλιμακώθηκε, αλλά έσπασε πολύ πορσελάνη και η αποκατάσταση θα χρειαστεί χρόνο και προσπάθεια.

ΕΧΑΝΤΑΣ: Την περίοδο των μνημονίων αναμοχλεύτηκε πάλι, το για την ελληνική πλευρά, ανοικτό θέμα των πολεμικών αποζημιώσεων και όξυνε παραπέρα την ήδη τεταμένη κατάσταση. Πολλοί θεωρούν τη λύση του θέματος το κλειδί για την ομαλοποίηση των ελληνο-γερμανικών σχέσεων. Συμμερίζεστε αυτήν την άποψη;

Γιώργος Παππάς: Ναι, πράγματι είναι κλειδί. Υπήρχε πάντα μία σταθερή θέση της Ελλάδας που θεωρεί ενεργές τις αξιώσεις και συνεχίζει να τις διεκδικεί αφενός και αφετέρου η θέση της Γερμανίας που παρέπεμπε το θέμα μετά την επανένωση και με τη «Συνθήκη 2+4» θεωρεί λήξαν το θέμα των πολεμικών αποζημιώσεων. Η διαφορά αυτή υπήρχε και συνεχίζει να υπάρχει. Εκείνο που είδαμε την περασμένη δεκαετία ήταν ότι εργαλειοποιήθηκε η υπόθεση των πολεμικών αποζημιώσεων σε μια περίοδο κρίσης. Ειδικά από το 2015 υπήρξε απόλυτη εργαλειοποίηση του θέματος των πολεμικών αποζημιώσεων και επαγορεύσεων από την κυβέρνηση ΣΥΡΙΖΑ-ΑΝΕΛ σε δύο επίπεδα: Στην εσωτερική πολιτική για να εμφανιστεί πιο διεκδικητικό έναντι της Γερμανίας. Στην εξωτερική πολιτική ως ηθικός, πολιτικός και οικονομικός μοχλός πίεσης στη Γερμανία.

ΕΧΑΝΤΑΣ: Δεν είναι ωστόσο δικαιολογημένη η χρήση ενός τέτοιου εργαλείου σε μία πολύ δύσκολη κατάσταση, το να έχει δηλαδή κανείς ένα ακόμη διαπραγματευτικό χαρτί; και

αφετέρου αυτό το ζήτημα ξεκίνησε να έρχεται ξανά στη δημόσια σφαίρα εκείνη την περίοδο, κατά τη γνώμη σου έχει παραμείνει στη δημόσια σφαίρα ή όχι; Δεν θα βοηθούσε σε κάθε περίπτωση ένας άλλος χειρισμός του θέματος από τη γερμανική πλευρά;

Γιώργος Παππάς: Σίγουρα θα βοηθούσε! Υπήρξαν πρωτοβουλίες όπως το «Ταμείο του Μέλλοντος» του γερμανικού υπουργείου Εξωτερικών για δράσεις σε «μαρτυρικούς» τόπους, αλλά και μονιμότεροι θεσμοί όπως το «Ελληνο-Γερμανικό Ίδρυμα Νεολαίας» και η «Ελληνο-Γερμανική Συνέλευση» για τη συνεργασία στην τοπική αυτοδιοίκηση. Είναι σημαντικά θεσμικά εργαλεία στις διμερείς σχέσεις. Αλλά το θέμα των αποζημιώσεων θα παραμείνει αγκάθι στις ελληνο-γερμανικές σχέσεις. Προσωπικά θεωρώ απαράδεκτη την κομματική οικειοποίηση του θέματος. Οι νεκροί των ναζιστικών θηριωδιών στην Κατοχή δεν έχουν κομματική ταυτότητα. Για την ελληνική πλευρά το θέμα των διεκδικήσεων δεν θα κλείσει, αν δεν βρεθεί λύση στο θέμα του «Κατοχικού Δανείου». Σημειωτέον ότι η υπόθεση του Κατοχικού Δανείου, ξεκίνησε με έρευνα του γερμανού ιστορικού, Hagen Fleischer, όπως και η ανάδειξη της ναζιστικής θηριωδίας στους Λιγκιάδες και αλλού έγινε από τον ιστορικό Christoph Schminck-Gustavus. Ειδικά για το Κατοχικό Δάνειο, είναι αξίωση μπορεί να έχει και αίσια κατάληξη, αλλά πρέπει να θεμελιωθεί επαρκώς και να διεκδικηθεί νομικά από τη Γερμανία για να πάψει να εργαλειοποιείται κομματικά με απαιτήσεις εξωφρενικών ποσών.

EXANTAS: Ζούμε σε μια εποχή κοσμοϊστορικών γεωπολιτικών αλλαγών και ολοένα περισσότερων πολέμων. Η Ελλάδα λόγω της γεωγραφικής της θέσης βρίσκεται σε μια επικίνδυνη ζώνη, αλλά και η Γερμανία, κυρίως λόγω του πολέμου στην Ουκρανία, βάζει σε αμφισβήτηση πολλές σταθερές που ίσχυαν μέχρι τώρα. Παίζουν τα μεγάλα διεθνή θέματα έναν ρόλο στις διμερείς σχέσεις των δύο χωρών; Βλέπετε τα συμφέροντα της Γερμανίας και της Ελλάδας να συγκλίνουν στη νέα εποχή ή αυτά θα οδηγήσουν σε καινούρια σημεία τριβής;

Γιώργος Παππάς: Τόσο στην περίπτωση του πολέμου στην Ουκρανία όσο και στην πρόσφατη περίπτωση της κρίσης στη Μέση Ανατολή, οι κυβερνήσεις των δύο χωρών βρίσκονται στην ίδια πλευρά του μετώπου, κλείνοντας έτσι και κάποιες πληγές της προηγούμενης δεκαετίας. Εάν συνυπολογίσουμε και το προσφυγικό για παράδειγμα, μπορούμε να δούμε πολλά πεδία συνεργασίας μεταξύ Ελλάδας και Γερμανίας, όπως και στα ενεργειακά. Θα απαντούσα, λοιπόν, ότι βρισκόμαστε σε μια πολύ καλή συγκυρία, διότι σε κεντρικά

ζητήματα της διεθνούς σκηνής οι δύο χώρες αντιμετωπίζουν από κοινή αφετηρία και με κοινή στόχευση σημαντικές προκλήσεις που έχει αυτή τη στιγμή και η Ευρώπη και οι χώρες οι ίδιες.

EXANTAS: Η στάση της Γερμανίας στις Ελληνοτουρκικές διαφορές δημιουργούσε πάντοτε ανάμικτα αισθήματα στην Ελλάδα και πολλοί μάλιστα την κατηγορούσαν ότι υποστήριζε την τουρκική επιθετικότητα. Το 2023 επισκέφτηκε την Αθήνα ο Καγκελάριος της Γερμανίας Olaf Scholz και η Γερμανίδα Υπουργός Εξωτερικών, κ. Baerbock. Ειδικά, η τελευταία χρησιμοποίησε μια πιο οξύμνη φρασεολογία απέναντι στην Τουρκία. Πιστεύετε ότι υπάρχει αλλαγή της γερμανικής εξωτερικής πολιτικής στα ελληνοτουρκικά;

Γιώργος Παππάς: Υπάρχει σαφώς μία μετατόπιση, μία «αλλαγή κλίματος» θα έλεγα. Η «πράσινη» Υπουργός Εξωτερικών Annalena Baerbock διαφοροποιήθηκε σημαντικά στους τόνους έναντι του Ερντογάν, αναβαθμίστηκαν ζητήματα ανθρωπίνων δικαιωμάτων και δημοκρατίας στην κλίμακα της γερμανικής εξωτερικής πολιτικής και αυτό λειτουργεί εμμέσως υπέρ της Ελλάδας. Αλλά πρέπει να έχουμε πάντα στο πίσω μέρος του μυαλού μας ότι η στάση της Γερμανίας απέναντι στην Τουρκία και στην ευρύτερη περιοχή έχει διαχρονικά χαρακτηριστικά, δεν καθορίζεται από συγκυριακές εξελίξεις. Συγκυριακά, μπορεί να αλλάζουν οι τόνοι, μπορεί να αλλάξει το κλίμα. Αλλά για τη Γερμανία η Τουρκία θα συνεχίσει να παραμένει σημαντικός παίχτης στη Μέση Ανατολή, είναι ανάχωμα σε εστίες κρίσεων, όπως Συρία, Ιράκ, Ιράν, Καύκασος. Είναι, λοιπόν, πολύ σημαντική –όχι μόνο οικονομικά αλλά και γεωστρατηγικά. Τόσο η προηγούμενη καγκελάριος Angela Merkel, όσο και ο σημερινός καγκελάριος, Olaf Scholz, έχουν την ίδια γεωπολιτική προσέγγιση στην αντιμετώπιση της Τουρκίας και της σημασίας της για τη Γερμανία και την Ευρώπη. Επίσης κοινή παράμετρος της γερμανικής πολιτικής τόσο επί Merkel όσο και Scholz είναι η προσπάθεια

μεσολάβησης ανάμεσα σε Άγκυρα και Αθήνα. Δεν υπάρχουν πολλοί που μπορούν να συνομιλούν και με τις δύο πλευρές. Δεν περιμένω να μπει η Γερμανία στις λεπτομέρειες των ελληνο-τουρκικών παίρνοντας το μέρος του ενός ή του άλλου. Ενδιαφέρεται πρωτίστως οι δύο χώρες να συνομιλούν μεταξύ τους, γιατί τότε είναι λιγότερα τα προβλήματα και για τη Γερμανία και για την Ευρώπη. Στη σημερινή συγκυρία η Καγκελαρία θεωρεί ότι από το περασμένο καλοκαίρι μετά τις εκλογές σε Τουρκία – Ελλάδα – Κύπρο υπάρχει ένα καλό «μομέντουμ» διπλωματίας σε κυπριακό και ελληνο-τουρκικά.

EXANTAS: Ας έρθουμε λίγο σε έναν άλλο τομέα, για τον οποίο έχετε κάνει κι ο ίδιος επανειλημμένα ρεπορτάζ. Το 2023, μάλιστα είχαμε συνεργαστεί στο θέμα της ψήφου των μεταναστών. Ο Εξάντας υποστήριξε τις διαμαρτυρίες των μεταναστών και εσείς κάνατε εκτενή ρεπορτάζ για το θέμα. Η κυβέρνηση δρομολόγησε την ψήφο των μεταναστών και είναι υπό ψήφιση και η επιστολική ψήφος. Πιστεύετε ότι έκλεισε αυτό το θέμα;

Γιώργος Παππάς: Η επιστολική ψήφος είναι τεράστιο βήμα εκσυγχρονισμού της Ελλάδας. Θα έπρεπε να έχει θεσπιστεί εδώ και πάρα πολύ καιρό. Το ότι καθυστέρησε τόσο πολύ είναι δείγμα υστέρησης, όχι δείγμα προόδου. Χαίρομαι πάρα πολύ που επιτέλους καθιερώνεται η επιστολική ψήφος, η οποία λύνει και ένα σημαντικό κομμάτι της προβληματικής με την ψήφο των αλλοδαπών. Παράλληλα, θα υποχρεωθεί η ελληνική διοίκηση να εκκαθαρίσει τους εκλογικούς του καταλόγους για να ξέρει, ποιοί και πόσοι είναι οι πολίτες ψηφοφόροι εντός και εκτός συνόρων της χώρας. Από τη στιγμή που έχω δικαίωμα να ψηφίζω όταν είμαι στην Ελλάδα θα πρέπει να μπορώ να ασκώ αυτό το δικαίωμα και όταν βρίσκομαι στο εξωτερικό. Η επιστολική ψήφος θα λύσει αυτό το ζήτημα. Είχε προηγηθεί ωστόσο αυτό το «έκτρωμα» του νόμου που εφαρμόστηκε στις τελευταίες εκλογές. Ήταν απαράδεκτο από κάθε άποψη. Ήταν στέρηση της άσκησης του δικαιώματος ψήφου, ένας νόμος αποκλεισμού των Ελλήνων εκτός Ελλάδας, όπως φάνηκε και από τα αποτελέσματα. Ψήφισαν 25.000 σε όλο τον κόσμο! Τραγικό για μία χώρα που βαυκαλίζεται ότι έχει μία ακόμα Ελλάδα εκτός των συνόρων της χώρας. Ειδικά για τους Έλληνες που ζουν στην Ευρώπη υπάρχει μία εντελώς λανθασμένη, κατά τη γνώμη μου, αντιμετώπιση. Οι Έλληνες στην Ευρώπη και στην ΕΕ δεν είναι πλέον μετανάστες. Στην ενωμένη Ευρώπη έχουμε ελεύθερη διακίνηση, μια εντελώς διαφορετική πραγματικότητα σε σχέση με πολίτες χωρών εκτός ΕΕ και τη μετανάστευση του προηγούμενου αιώνα. Σήμερα φτάνω ευκολότερα από το Βερολίνο στην Αθήνα, παρά από την Αθήνα στο χωριό μου στα Γρεβενά.. Ζούμε σε έναν ενιαίο χώρο με ελεύθερη διακίνηση που δεν έχει σχέση με τη

μετανάστευση σε υπερπόντιες χώρες.

ΕΧΑΝΤΑΣ: Ωστόσο το γερμανικό κράτος μας αντιλαμβάνεται σαν τέτοιους. Παρότι ζούμε εδώ και είμαστε και σε κάποιο βαθμό ικανοποιημένοι με τη ζωή μας, πολλοί όμως από εμάς θα ήθελαν να επιστρέψουν, αν ήταν εφικτό να βρουν μια δουλειά αφενός με φυσιολογικές αποδοχές, αφετέρου με εργασιακές σχέσεις που να ανταποκρίνονται στα ευρωπαϊκά πρότυπα.

Γιώργος Παππάς: Αναφέρεστε στο κύμα μετανάστευσης της περασμένης δεκαετίας, μία έξοδο από την Ελλάδα που είχε καθαρά οικονομικά αίτια. Νομικά τα ευρωπαϊκά standards ισχύουν και στην Ελλάδα, δεν έχουμε εργασιακό μεσαίωνα στην Ελλάδα. Η αιτία ήταν η οικονομική κρίση της προηγούμενης δεκαετίας. Είχαμε μια μεγάλη φυγή εργατικού δυναμικού και επιστημονικού προσωπικού από την Ελλάδα που μαστίζονταν από ανεργία πάνω από 20%. Υποστήριζα και τότε ότι με την ίδια ευκολία αυτοί που έφυγαν για την Ευρώπη, θα μπορούσαν να επιστρέψουν στην Ελλάδα, στον βαθμό που οι οικονομικές συνθήκες στη χώρα τους το επιτρέψουν. Αν δεν επιστρέφει ο ιατρός που έφυγε το 2015 από την Ελλάδα και βρήκε δουλειά στο Βερολίνο ή στο Αμβούργο, είναι γιατί η αμοιβή είναι πολλαπλάσια και οι εργασιακές συνθήκες καλύτερες. Αυτό σχετίζεται και με όσα λέγαμε προηγουμένως για την ελεύθερη διακίνηση στην ΕΕ. Άλλωστε, βλέπουμε ότι σε τομείς που προσφέρει ευκαιρίες η Ελλάδα γίνεται μαγνήτης όχι μόνο για Έλληνες, που έφυγαν και επιστρέφουν, αλλά και για Γερμανούς. Οι λεγόμενοι «ψηφιακοί νομάδες» πηγαίνουν π.χ. στα Ιωάννινα, διότι εκεί βρίσκουν πιο ευνοϊκές οι συνθήκες, υπάρχουν οι τεχνικές υποδομές και το κόστος ζωής είναι πιο χαμηλό. Ξέρω γερμανικές εταιρίες που για τους ίδιους λόγους μεταφέρουν μέρος των δραστηριοτήτων τους στην Ελλάδα.

ΕΧΑΝΤΑΣ: Παρόλο που έχουμε τόσους πρόσφατους Έλληνες μετανάστες στην Γερμανία το «ομογενειακό» ρεπορτάζ στην ΕΡΤ ολοένα και συρρικνώνεται. Πού οφείλεται αυτή η αντίφαση; Δεν «πουλάει»;

Γιώργος Παππάς: Είπατε τη σωστή λέξη «πουλάνε». Δεν πουλάνε πια! Για να είμαι ακριβοδικαίος - και δεν το κάνω από πατριωτισμό για το κανάλι στο οποίο εργάζομαι - πρέπει να πω ότι η ΕΡΤ, προς τιμήν της, και στο ραδιόφωνο και στην τηλεόραση έδινε πάντα χώρο στην ομογένεια και στους μετανάστες, τόσο με ρεπορτάζ όσο και με εκπομπές που είναι βήμα για την ομογένεια και τους εκπροσώπους της. Ανταποκρίνονταν στον συνδετικό ρόλο γέφυρας μεταξύ του εθνικού κέντρου και της ομογένειας και συνεχίζει να το

κάνει στο ραδιόφωνο με τη «Φωνή της Ελλάδας». Βέβαια στην ψηφιακή εποχή του ίντερνετ δεν υπάρχουν σύνορα για την επικοινωνία σε όλον τον κόσμο. Αλλά αυτό λειτουργεί ως μονόδρομος από το εθνικό κέντρο προς τα έξω. Λείπει η αμφίδρομη σχέση και έχετε δίκιο σε αυτό που είπατε: θα ήθελα ομογενειακά θέματα να περνούν και στα άλλα κανάλια, αλλά εκεί απόλυτο κριτήριο είναι το τι πουλάει.

EXANTAS: Η ελευθερία του Τύπου αποτελεί βασική προϋπόθεση για το επάγγελμά σας. Είστε μάλιστα και πρόεδρος της Ένωσης Ανταποκριτών Ξένου Τύπου (VAP) στη Γερμανία. Στο πρώτο πρόγραμμα της γερμανικής τηλεόρασης (ARD-Weltspiegel) είχε ένα πολύ ανησυχητικό και κριτικό ρεπορτάζ για την κατάσταση του Τύπου στην Ελλάδα. Πώς εκτιμάτε εσείς την κατάσταση;

Γιώργος Παππάς: Ζούμε σε πολύ απαιτητικές μιντιακά εποχές. Χρειάστηκε, για παράδειγμα, στην Ένωση Ξένων Ανταποκριτών να ασχοληθούμε εντατικά με τις συνέπειες του πολέμου της Ρωσίας στην Ουκρανία, με το κύμα των fake news και τα νέα μίντια που γίνονται συχνά μέσο προπαγάνδας. Τώρα έρχεται η επανάσταση της Τεχνητής Νοημοσύνης, με τεράστιες προκλήσεις για τους δημοσιογράφους και τα μέσα μαζική ενημέρωσης. Τώρα, για την κακή εικόνα που έχει η Ελλάδα στις αξιολογήσεις: δεν αποδέχομαι μία εικόνα που κατατάσσει την Ελλάδα σε θέματα ελευθερίας του Τύπου σε χειρότερη θέση από χώρες με ημιδημοκρατικά και απολυταρχικά καθεστώτα της

Αφρικής και της Ασίας. Βεβαίως, υπάρχουν παραδείγματα, όπως η δολοφονία Καραϊβάζ, που η δημοσιογραφική έρευνα είτε ανακόπτεται είτε παρεμποδίζεται ακόμα και με δολοφονίες. Καθοριστικό ρόλο στην κακή εικόνα της Ελλάδας έπαιξε σίγουρα και η υπόθεση παρακολουθήσεων «Pretador». Αλλά αυτό είναι ευρύτερο ζήτημα θεσμικής λειτουργίας του κράτους. Σε ό,τι αφορά τον Τύπο, δεν είμαστε μια χώρα, όπου η ενημέρωση χειραγωγείται όπως στην Ουγγαρία λόγω χάρη, ή στην Πολωνία του Κατσίνσκι. Η Ελλάδα δεν είναι Ουγγαρία. Βεβαίως, υπάρχει μία θεσμική υστέρηση που αφήνει περιθώρια για διαπλοκή μεταξύ εκτελεστικής εξουσίας και μέσων ενημέρωσης. Να θυμίσω εδώ ότι την περασμένη δεκαετία έβαλε λουκέτο ο μόνος καθαρά δημοσιογραφικός οργανισμός που είχε διαχρονικά η Ελλάδα: ο «Δημοσιογραφικός Οργανισμός Λαμπράκη». Δεκαετίες ολόκληρες ζούσε μόνον πουλώντας εφημερίδες. Δεν ζούσε επειδή ο ιδιοκτήτης κατασκεύαζε γέφυρες, είχε καράβια και παράλληλα είχε μια εφημερίδα ή μια τηλεόραση για να πιέζει την εκάστοτε κυβέρνηση. Ήταν

καθαρά δημοσιογραφικός οργανισμός, ο οποίος έκλεισε επειδή δέχτηκε μια εξοντωτική επίθεση από την κυβέρνηση ΣΥΡΙΖΑ/ΑΝΕΛ. Το αποτέλεσμα ήταν να περάσει και αυτός σε επιχειρηματικά χέρια. Η Γερμανία αποτελεί εξαίρεση με αρκετά ισχυρούς, καθαρά εκδοτικούς οίκους. Αλλά διασύνδεση οικονομικών συμφερόντων με την εξουσία και τα media υπάρχει παντού. Το ζήτημα πάντα είναι σε ποιον βαθμό μπορεί να ελεγχθεί αυτή η διασύνδεση και να είναι διαφανής.

EXANTAS: Οι σχέσεις μεταξύ των δύο χωρών δεν καθορίζονται μόνο από τις κυβερνήσεις τους, αλλά και από τις πολιτιστικές ανταλλαγές. Ποιες συμβουλές θα δίνατε στη Συντακτική Επιτροπή του Εξάντα;

Γιώργος Παππάς: Θεωρώ ευτύχημα που υπάρχει ο «Εξάντας», γιατί καλύπτει ένα μεγάλο κενό μίας ελληνο-γερμανικής οπτικής πέρα από την εφήμερη επικαιρότητα με παρεμβατικό, μάλιστα, χαρακτήρα. Συμφωνώ με τον δίγλωσσο χαρακτήρα του περιοδικού, γιατί πιάνει και ένα κοινό που κινείται ανάμεσα στις δύο γλώσσες και κουλτούρες και είναι παραμελημένο. Είναι ένα περιοδικό αξιώσεων, δεν είναι lifestyle. Είναι μία ποιοτική προσπάθεια που με την παρουσία του περιοδικού αναδεικνύει ένα ευρύτερο ζήτημα: σε ποιον βαθμό είναι ώριμη η Ελληνική Ομογένεια και τι μηχανισμούς έχει αναπτύξει στη Γερμανία για παρεμβάσεις, πέρα από τα στενά όρια των Ελληνικών Κοινοτήτων και των Εθνικοτοπικών Συλλόγων. Νομίζω ότι στο πεδίο αυτό ο «Εξάντας» καλύπτει στο μέτρο των δυνατοτήτων του ένα τέτοιο κενό - πέρα από την έκδοση του περιοδικού - με παρεμβάσεις και εκδηλώσεις για επίκαιρα ή διαχρονικά θέματα αγγίζοντας Έλληνες και Γερμανούς. Έχω, λοιπόν, μόνο λόγια στήριξης και ευχές για συνέχεια της προσπάθειας!

EXANTAS: Σας ευχαριστούμε πολύ για την πολύ όμορφη και ενημερωτική συζήτηση. Καλή συνέχεια στο έργο σας.

Έλληνες και Ελληνίδες στη Γερμανία και τα γηρατειά

Fred Karl

Έως και 10% του πληθυσμού της Ελλάδας ζούσε και εργαζόταν στη Γερμανία μεταξύ 1960 και 2000 (Ventoura 2006, σ. 139). Αυτό οφείλεται κυρίως στους λεγόμενους *Gastarbeiter*, που μετανάστευσαν στη Γερμανία στο πλαίσιο της διμερούς συμφωνίας απασχόλησης εργατικού δυναμικού μεταξύ της Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας της Γερμανίας και της Ελλάδας.¹

Μεταξύ 1960 και 1977, περισσότεροι από 750.000 άνθρωποι μετανάστευσαν από την Ελλάδα στη Δυτική Γερμανία. Ωστόσο, περίπου μισό εκατομμύριο από αυτούς επέστρεψε την ίδια περίοδο στην Ελλάδα. Σημαντικός αριθμός επαναπατρισμών υπήρξε το 1966/1967 κατά τη διάρκεια της οικονομικής ύφεσης στην Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας, όπως και το 1974 μετά το τέλος της χούντας στην Ελλάδα. Ένα μέρος των επαναπατρισθέντων επέστρεψε στη Γερμανία λίγα χρόνια αργότερα για να εργαστεί.²

Δεν πρέπει να ξεχνάμε επίσης τη μετανάστευση για εκπαιδευτικούς λόγους, καθώς Έλληνες και Ελληνίδες έρχονται στη Γερμανία για να σπουδάσουν ήδη από τα τέλη της δεκαετίας του 1950. Από τις αρχές της δεκαετίας του 1980, Έλληνες και Ελληνίδες εκπαιδευτικοί αποστέλλονται επίσης να εργαστούν σε ελληνικά σχολεία της Γερμανίας.

Οι ηλικιωμένοι ελληνικής καταγωγής σήμερα στη Γερμανία

Όσον αφορά τις συνθήκες διαβίωσης και τις απόψεις των ηλικιωμένων Ελλήνων και Ελληνίδων στη Γερμανία σήμερα, πρέπει δυστυχώς να διαπιστώσουμε ότι δεν υπάρχουν τρέχουσες κοινωνικές μελέτες για το θέμα αυτό. Η Ομοσπονδιακή Στατιστική Υπηρεσία διαθέτει στοιχεία για το μέγεθος του ελληνικού πληθυσμού στη Γερμανία³. Σύμφωνα με αυτά, οι 65χρονοι και άνω ανέρχονται στον αξιοσημείωτο αριθμό των 65.220 ατόμων αντιπροσωπεύοντας το 18% του συνόλου των 361.270 ατόμων με ελληνική υπηκοότητα στη Γερμανία.

Griechen und Griechinnen in Deutschland und das Älterwerden

Fred Karl

Bis zu zehn Prozent der Bevölkerung Griechenlands lebten und arbeiteten zwischen 1960 und 2000 in Deutschland (Ventoura 2006, S. 139). Dies hat vor allem mit den sogenannten „Gastarbeitern“ im Zuge des Anwerbeabkommens zwischen der Bundesrepublik Deutschland und Griechenland zu tun.¹

Allein zwischen 1960 und 1977 kam über eine dreiviertel Million Menschen aus Griechenland nach Westdeutschland. Circa eine halbe Million kehrte allerdings in diesem Zeitraum ins Herkunftsland zurück. Starke Rückwanderungen gab es 1966/1967 während der Rezession in der Bundesrepublik Deutschland und 1974 nach dem Ende der Junta in Griechenland. Ein Teil der Rückkehrer nahm ein paar Jahre später wieder eine Arbeit in Deutschland auf.²

Nicht zu vergessen ist die Bildungsmigration, denn schon seit den späten fünfziger Jahren kamen Griechen und Griechinnen zum Studium nach Deutschland. Ab Anfang der 80er Jahre wurden auch griechische Lehrer und Lehrerinnen in die griechischen Schulen in Deutschland entsandt.

Die heute in Deutschland lebenden älteren Menschen griechischer Herkunft

Was die Lebenslage und die Einstellungen älterer Griechen beiderlei Geschlechts in Deutschland heute betrifft, so muss man leider feststellen, dass hierzu keine aktuellen sozialwissenschaftlichen Studien existieren. Beim Statistischen Bundesamt³ sind Daten zum Umfang der griechischen Bevölkerung in Deutschland abrufbar. Demnach machen die 65-Jährigen und Älteren eine bemerkenswerte Zahl von 65.220 Personen aus. Sie repräsentieren 18 Prozent aller 361.270 Menschen mit griechischer Staatsangehörigkeit in Deutschland.

Εδώ, η κατανομή μεταξύ ανδρών και γυναικών επιφυλάσσει μια έκπληξη. Ενώ σε πολλές χώρες, λόγω του υψηλότερου προσδόκιμου ζωής των γυναικών, παρατηρείται η λεγόμενη «θηλυκοποίηση» της τρίτης ηλικίας (δηλαδή μία σαφής υπεροχή γυναικών στην ηλικιακή ομάδα άνω των 65 ετών), αυτό ισχύει στα άτομα με ελληνική υπηκοότητα στη Γερμανία μόνο στην ηλικία άνω των 90 ετών και σε μικρότερο βαθμό στις ηλικιακές ομάδες που έχουν γεννηθεί γύρω στο 1950.⁴ Πέραν τούτου, στις υπόλοιπες ηλικιακές ομάδες των 65 ετών και άνω ο αριθμός των ανδρών είναι ελαφρώς υψηλότερος (βλ. Πίνακα 1).

Για να εξηγήσουμε αυτήν την κατανομή των φύλων στους ηλικιωμένους ανθρώπους πρέπει να λάβουμε υπόψη διάφορους παράγοντες. Για παράδειγμα, με τη συμφωνία μεταξύ της Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας της Γερμανίας και της Ελλάδας το 1961, αρχικά προσλήφθηκαν κυρίως άνδρες. Σύντομα αυξήθηκε και το ποσοστό των εργαζόμενων γυναικών⁵ και επιπλέον η οικογενειακή επανένωση συνέβαλε στη σύγκλιση της αναλογίας των δύο φύλων. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι περισσότεροι Έλληνες άνδρες παντρεύτηκαν ή έκαναν σύμφωνο συμβίωσης με γυναίκες γερμανικής υπηκοότητας παρά Ελληνίδες με Γερμανούς άνδρες.

Εκπαιδευτικός προσανατολισμός των Ελλήνων μεταναστών και μεταναστριών

Σε σύγκριση με τους μετανάστες και τις μετανάστριες από τις άλλες χώρες προέλευσης, οι Έλληνες και οι Ελληνίδες στη Γερμανία είχαν υψηλότερο ποσοστό συνδικαλιστών (Νικολαΐδης 2006, σ. 207) και υψηλότερο ποσοστό εργαζόμενων γυναικών και αυτοαπασχολούμενων (Dietzel-Παπακυριακού 2001, σ. 10). Αυτό μπορεί να οφείλεται στο γεγονός ότι οι Έλληνες μετανάστες και μετανάστριες που παρέμειναν στη Γερμανία είχαν περισσότερα επαγγελματικά προσόντα από εκείνους και εκείνες που επέστρεψαν.⁶

Ενώ αρχικά ο μεγαλύτερος αριθμός Ελλήνων μεταναστών και μεταναστριών εργαζόνταν στη βιομηχανία, από τη δεκαετία του 1980 και μετά υπήρχαν δυσανάλογα περισσότεροι Έλληνες και περισσότερες Ελληνίδες με καλύτερο μορφωτικό επίπεδο καθώς και περισσότεροι υπάλληλοι σε σύγκριση με τις μεταναστευτικές ομάδες από άλλες χώρες. Επίσης, στη δεύτερη και τρίτη γενιά οι Έλληνες ξεχώριζαν από τις άλλες μεταναστευτικές ομάδες έχοντας αναλογικά περισσότερα παιδιά στην ανώτερη δευτεροβάθμια εκπαίδευση. Με βάση το μέγεθος της αντίστοιχης εθνοτικής ομάδας, το ποσοστό των φοιτητών και φοιτητριών με ελληνική υπηκοότητα στα γερμανικά πανεπιστήμια ήταν επίσης το υψηλότερο (Ehling 1987, Dietzel-Papakyriakou 2001, σ. 26). Μια άλλη εμπειρική μελέτη που διεξήχθη πριν από λίγα χρόνια, εντόπισε στους Έλληνες περισσότερα άτομα με εκπαιδευτικό επίπεδο υψηλότερο των γονιών τους απ' ό,τι στις άλλες ομάδες μεταναστών/τριών (Babka v. Gostowski 2010, σ. 68).

Dabei hält die Aufteilung zwischen Männern und Frauen eine Überraschung bereit. Während in vielen Ländern aufgrund der höheren Lebenserwartung der Frauen eine sog. „Feminisierung“ des Alters (d.h., ein deutlicher Frauenüberhang ab 65 Jahren) beobachtet werden kann, ist dies bei den Menschen mit griechischer Staatsangehörigkeit in Deutschland nur im Alter über 90 Jahre und bei einigen wenigen Geburtsjahrgängen der um 1950 Geborenen⁴ der Fall. Ansonsten besteht in den anderen Altersgruppen der 65plus ein leichter Männerüberschuss (vgl. Tabelle 1).

Zur Erklärung dieser Geschlechterverteilung im Alter müssen mehrere Faktoren herangezogen werden. So sind mit dem Abkommen zwischen der Bundesrepublik Deutschland und Griechenland im Jahre 1961 zunächst vor allem Männer angeworben worden. Bald nahm auch der Anteil weiblicher Erwerbstätiger⁵ zu und der Familiennachzug trug dazu bei, dass sich das Geschlechterverhältnis annäherte. Zu beachten ist, dass mehr griechische Männer mit Frauen deutscher Staatsangehörigkeit als griechische Frauen mit einem deutschen Mann eine Ehe oder eine Partnerschaft eingingen.

Die Bildungsorientierung bei den Griechen und Griechinnen

Im Vergleich mit den Migranten aus den anderen Anwerbeländern wiesen die Griechen/innen in Deutschland einen höheren Anteil gewerkschaftlich Organisierter (Nikolaïdis 2006, S. 207) sowie einen höheren Anteil berufstätiger Frauen und Selbständiger (Dietzel-Papakyriakou 2001, S. 10) auf. Dies mag damit zu tun haben, dass die griechischen Arbeitsmigranten, die in Deutschland blieben, beruflich besser qualifiziert waren als jene, die zurückkehrten⁶.

Waren anfangs die meisten griechischen Arbeitsmigranten in der Industrie tätig, so findet man bei den Griechen/innen ab den achtziger Jahren im Vergleich zu den Migranten/innen aus den anderen Anwerbeländern überproportional mehr besser Gebildete und mehr Angestellte. Auch zeichneten sich in der zweiten und dritten Generation die Griechen/innen gegenüber den anderen Migrantengruppen mit anteilig mehr Kindern in einer gymnasialen Oberstufe aus. Gemessen am Umfang ihrer jeweiligen Nationalitätengruppe war zudem der Anteil Studierender an deutschen Hochschulen am höchsten bei denen mit griechischer Staatsangehörigkeit (Ehling 1987; Dietzel-Papakyriakou 2001, S. 26). Bei den Griechen/innen wurden in einer weiteren, nicht so lange zurückliegenden empirischen Untersuchung mehr Bildungsaufsteiger/innen als bei den anderen Migrantengruppen festgestellt (Babka v. Gostowski 2010, S. 68).

Οι Έλληνες και οι Ελληνίδες στη Γερμανία χαρακτηρίζονταν από «τη συνειδητοποίηση ότι η εκπαίδευση είναι καθοριστική για την κοινωνική ανέλιξη. Η στάση αυτή ήταν καθοριστική για την επιτυχία των ελληνοπόουλων στο σχολείο». Έθεταν στους εαυτούς τους «νέους προσωπικούς στόχους για το πότε πραγματικά θα επέστρεφαν στην πατρίδα τους: «Όταν τα παιδιά θα έχουν ολοκληρώσει τις σπουδές τους» ή «όταν συνταξιοδοτηθώ» (Κουπαράνης 2006, σ. 70).

Να μείνω εδώ ή να επιστρέψω;

Τόσο οι οικογενειακοί δεσμοί, για παράδειγμα όταν τα παιδιά και τα εγγόνια ζουν στη Γερμανία, οι φιλίες και οι μακροχρόνιες κοινωνικές επαφές με την ελληνική κοινότητα όσο και η συμμετοχή σε συλλόγους αποτελούν λόγους για την παραμονή στη Γερμανία. Παρ' όλα αυτά, η σκέψη της επιστροφής στη χώρα καταγωγής δεν έσβησε ποτέ. Κάποιοι επένδυσαν τις οικονομίες που είχαν μαζέψει με τα χρόνια για να χτίσουν ένα σπίτι ή να αγοράσουν ένα διαμέρισμα στην Ελλάδα.

Έχοντας ως πολίτες της ΕΕ τη δυνατότητα να επιλέγουν τον τόπο διαμονής τους διατήρησαν και τις δύο επιλογές (παραμονή ή επιστροφή) ανοιχτές. Ακόμη και μετά τη συνταξιοδότηση το να πηγαινοέρχονται εξακολουθεί να είναι μια πολύ δημοφιλής διαδικασία. Τι συμβαίνει όμως, όταν αναγκάζονται να περιορίσουν όλο και περισσότερο την κινητικότητα τους για λόγους υγείας ή για άλλους λόγους;

Όταν τα κοινωνικά προβλήματα και τα προβλήματα υγείας αυξάνονται στην τρίτη ηλικία

Τα γηρατειά μπορεί να συνδέονται με την επιδείνωση της υγείας, την απώλεια επαφών και τις ψυχολογικοκοινωνικές επιβαρύνσεις. Ως «τρίτη ηλικία» αναφερόμαστε στους ακόμη σχετικά υγιείς και δραστήριους «νέους ηλικιωμένους», ενώ η «τέταρτη ηλικία» περιγράφει τη φάση, όταν στην τρίτη ηλικία εμφανίζονται πιο δύσκολες καταστάσεις διαβίωσης με ανάγκη για βοήθεια και φροντίδα. Ορισμένοι άνθρωποι είναι ήδη σωματικά αδύναμοι όταν συνταξιοδοτούνται, ενώ άλλοι είναι υγιείς και ακμαίοι μέχρι το τέλος της ζωής τους. Επίσης, η μετάβαση στην επιβαρυνόμενη ηλικία είναι συνήθως σταδιακή, εκτός αν συμβούν αναπάντεχα γεγονότα, όπως ατύχημα, καρδιακή προσβολή, εγκεφαλικό επεισόδιο ή άλλη σοβαρή ασθένεια που αλλάζουν τη ζωή των ατόμων – αλλά και των συγγενών τους – από τη μια μέρα στην άλλη.

Πώς λοιπόν θα αντιμετωπίσουν οι ηλικιωμένοι Έλληνες και Ελληνίδες που πάσχουν από κάποια ασθένεια και έχουν πλέον ανάγκη για φροντίδα; Ποιες είναι οι συνέπειες του θανάτου του ή της συντρόφου τους;

Είναι γνωστό από έρευνες για το θέμα «μετανάστευση και φροντίδα» ότι οι μετανάστες/τριες αποκτούν ανάγκη για

Die Griechen/innen in Deutschland charakterisierte „die Erkenntnis, dass Bildung entscheidend zum gesellschaftlichen Aufstieg führt. Diese Einstellung war ausschlaggebend für den schulischen Erfolg griechischer Kinder“. Sie setzten sich „neue persönliche Marken, wann sie nun wirklich in die Heimat zurückkehren würden: ‚Wenn die Kinder mit der Ausbildung fertig sind!‘ oder ‚wenn ich auf Rente komme‘“ (Kouparanis 2006, S. 70).

Hier bleiben oder zurückkehren?

Familiäre Bindungen, wenn z.B. Kinder und Enkelkinder in Deutschland leben, aber auch Freundschaften und langjährige soziale Kontakte zur griechischen Gemeinde und die Mitgliedschaft in Vereinen sind Gründe dafür, in Deutschland zu bleiben. Dennoch ist nie der Gedanke verloren gegangen, in das Herkunftsland zurückzukehren. Manche hatten die im Laufe der Jahre angesammelten Ersparnisse dazu verwendet, in Griechenland ein Haus zu bauen oder eine Eigentumswohnung zu kaufen.

Als EU-Bürger mit freier Wohnsitzwahl hält man sich beide Optionen (Bleiben oder Rückkehr) offen. Auch nach der Verrentung ist Pendeln noch sehr beliebt. Was aber, wenn die Mobilität aus gesundheitlichen und anderen Gründen zunehmend eingeschränkt werden muss?

Wenn im Alter soziale und gesundheitliche Probleme zunehmen

Das Älterwerden kann mit einem sich verschlechterndem Gesundheitszustand, mit Kontaktverlusten und mit psychosozialen Belastungen verbunden sein. Mit „Drittem Alter“ sind die noch relativ gesunden und aktiven „jungen Alten“ gemeint, mit dem „Vierten Alter“ wird die Phase des höheren Alters beschrieben, in der schwierigere Lebenslagen mit Hilfs- und Pflegebedürftigkeit auftreten. Manche Menschen sind schon mit Eintritt in den Ruhestand körperlich angeschlagen, andere bis zum Lebensende fit und rege. Auch ist der Übergang in das belastete Alter meist schleichend, sofern nicht abrupte Ereignisse wie ein Unfall, ein Herzinfarkt, ein Schlaganfall oder eine andere schwere Erkrankung auftreten, die das Leben des bzw. der Betroffenen – und auch der Angehörigen – von heute auf morgen verändern.

Wie also werden ältere Griechen und Griechinnen mit Krankheit und beginnender Pflegebedürftigkeit umgehen? Welche Folgen hat der Tod des Partners bzw. der Partnerin?

Aus der Forschung zu „Migration und Pflege“ ist bekannt, dass Migranten und Migrantinnen einige Jahre früher hilfs- und

βοήθεια και φροντίδα μερικά χρόνια νωρίτερα από τους ηλικιωμένους Γερμανούς και τις ηλικιωμένες Γερμανίδες. Μετά την αναγνώριση πως χρίζουν βοήθειας κάποιου επιπέδου, είναι πιθανότερο να ζητήσουν οικονομική βοήθεια («επίδομα ειδικής φροντίδας») παρά παροχές σε είδος (π.χ. υπηρεσίες εξωτερικών ιατρείων) και, σε μεγαλύτερο ποσοστό, δηλώνουν συχνότερα ότι δεν επιθυμούν να τους φροντίζει κάποιος ξένος άνθρωπος (Kohls 2012- Neuffer 2014). Τα αποτελέσματα αυτής της μελέτης δεν διαφοροποιούνται ανάλογα με τις διαφορετικές χώρες προελεύσης των μεταναστών, οπότε δεν είναι σαφές αν ισχύουν και για τους Έλληνες μετανάστες και τις Ελληνίδες μετανάστριες.

Το γεγονός ότι οι μετανάστες/τριες προτιμούν την οικογενειακή φροντίδα έχει να κάνει με τις πολιτισμικές διαφορές και τα γλωσσικά εμπόδια. Αν οι γνώσεις της γερμανικής γλώσσας είναι περιορισμένες, μειώνεται η προθυμία να δεχτούν περίθαλψη και φροντίδα από επίσημες υπηρεσίες υγείας. Ειδικά σε περιπτώσεις αρχικής ή προχωρημένης άνοιας (Gladis et al. 2014, σ. 38 κ.ε.), η γνώση της γερμανικής γλώσσας επηρεάζεται και η μητρική γλώσσα γίνεται και πάλι κυρίαρχη. Το οικογενειακό δίκτυο των Ελλήνων και Ελληνίδων στη Γερμανία είναι πιο εκτεταμένο από αυτό των Γερμανών: Τα ελληνικά νοικοκυριά περιλαμβάνουν κατά μέσο όρο περισσότερα άτομα.⁷

Ωστόσο, οι άνδρες και οι γυναίκες που έχουν χηρέψει ή ζουν μόνοι/ες έχουν μικρότερα κοινωνικά δίκτυα. Για τα άτομα χωρίς ή με μικρό οικογενειακό περιβάλλον, τίθεται επομένως το ερώτημα αν θα ήταν προτιμότερο να επιστρέψουν στη χώρα καταγωγής τους σε περίπτωση που χρειάζονται φροντίδα. Η εστίαση στην οικογένεια χαρακτήριζε ήδη τη συμπεριφορά των ανθρώπων που ζουν στην Ελλάδα κατά τα χρόνια της οικονομικής κρίσης πριν από δέκα χρόνια (Λυμπεράκη 2018). Μπορούμε να υποθέσουμε, λοιπόν, ότι οι ηλικιωμένοι Έλληνες και οι ηλικιωμένες Ελληνίδες θα επιστρέψουν στη πατρίδα τους, στη περίπτωση που περιμένουν περισσότερη οικογενειακή υποστήριξη και φροντίδα εκεί απ' ό,τι στη Γερμανία.

Ενώ τις τελευταίες δύο με τρεις δεκαετίες συνολικά οι εισροές και οι εκροές των Ελλήνων/ίδων έχουν εξισορροπηθεί, στην ηλικιακή ομάδα άνω των 65 ετών περισσότεροι άνθρωποι επέστρεψαν στην Ελλάδα σε σχέση με αυτούς που μετακόμισαν από την Ελλάδα στη Γερμανία. Στην ηλικιακή ομάδα 65 έως 79 ετών, λίγο περισσότεροι ηλικιωμένοι άνδρες επέστρεψαν στη χώρα καταγωγής τους, ενώ από την ηλικία των 80 ετών και μετά ήταν περισσότερες οι γυναίκες (βλ. Πίνακα 2). Πρέπει να σημειωθεί ότι ο ακριβής αριθμός των επαναπατρισμών υποτιμάται στις επίσημες στατιστικές, καθώς δεν αιτούνται όλοι/ες οι επαναπατριζόμενοι/ες τη διαγραφή τους από τα μητρώα των γερμανικών αρχών.

Επιπλέον, τα στατιστικά στοιχεία σχετικά με τις αναχωρήσεις από τη Γερμανία δεν είναι σε θέση να αποκαλύψουν για ποιους

pflegebedürftig werden als ältere Deutsche. Sie nehmen nach der Anerkennung einer Pflegestufe eher finanzielle Hilfen („Pflegegeld“) als Sachleistungen (z.B. ambulante Dienste) in Anspruch und geben prozentual häufiger an, nicht von einer fremden Person gepflegt werden zu wollen (Kohls 2012; Neuffer 2014). Diese Studienergebnisse sind nicht nach den verschiedenen Migrationsherkünften differenziert, so dass nicht klar ist, ob sie auch für die griechischen Migranten/innen gelten.

Dass Migranten und Migrantinnen eine familiäre Pflege vorziehen, hat mit kulturellen Unterschieden und Sprachbarrieren zu tun. Sind die Deutschkenntnisse eingeschränkt, so sinkt die Neigung, sich von formellen Diensten behandeln und pflegen zu lassen. Besonders bei beginnender oder schon ausgeprägter Demenz (Gladis et al. 2014, S. 38ff.) sind die Kenntnisse der deutschen Sprache betroffen und die Muttersprache wird wieder dominant. Das familiäre Netzwerk der Griechen/innen in Deutschland ist umfangreicher als das der Deutschen: Die griechischen Haushalte umfassen im Durchschnitt mehr Personen⁷.

Verwitwete und Alleinlebende verfügen jedoch über kleinere soziale Netzwerke. Für Personen mit einem fehlenden oder schwachen Familienumfeld drängt sich somit die Frage auf, ob es besser wäre, im Falle von Hilfsbedürftigkeit in das Herkunftsland zurückzukehren. Die Konzentration auf die Familie prägte schon während der Finanzkrise vor zehn Jahren das Bewältigungsverhalten der Menschen in Griechenland (Lyberaki 2018). Zu vermuten ist, dass ältere Griechen und Griechinnen dann in ihr Herkunftsland zurückkehren, wenn sie dort eher eine familiär-verwandtschaftliche Unterstützung und Pflege zu erwarten haben als in Deutschland.

Während sich in den letzten zwei bis drei Jahrzehnten die Zu- und Wegzüge von Griechen/innen insgesamt die Waage hielten, kehrten in der Altersgruppe über 65 Jahre mehr Personen nach Griechenland zurück als von Griechenland nach Deutschland umzogen. Dabei gingen bei den 65- bis 79-Jährigen anteilig etwas mehr ältere Männer in das Herkunftsland, ab 80 Jahren waren es mehr die Frauen (vgl. Tabelle 2). Die offizielle Statistik dürfte jedoch nicht die Anzahl der Rückkehrer/innen vollständig erfassen, da sich nicht alle bei den deutschen Behörden abmelden.

Welche Gründe für die Rückkehr im Alter verantwortlich sind, kann die Ausreisestatistik jedoch nicht offenlegen. So bleibt es bei der Feststellung aus einer früheren Studie: „Was mit alten, kranken und alleinstehenden verwitweten Griech/innen geschieht und wer sich um sie kümmert, ist weitgehend unbekannt“ (Panayotidis 2001, S. 160).

λόγους επιστρέφουν οι μετανάστες/ριες μεγάλης ηλικίας. Έτσι, παραμένει η διαπίστωση μιας παλαιότερης μελέτης: «Το τι συμβαίνει με τους Έλληνες και τις Ελληνίδες που γερνούν, αρρωσταίνουν ή χηρεύουν και ζουν μόνοι και μόνες και ποιος τους φροντίζει είναι σε μεγάλο βαθμό άγνωστο» (Παναγιωτίδης 2001, σ. 160).

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ ΑΠΟ ΤΑ ΓΕΡΜΑΝΙΚΑ ΟΛΓΑ ΔΡΟΣΟΥ

1. Ακόμη και πριν από την μετανάστευση εργατικού δυναμικού από τη δεκαετία του 1960 και μετά, έλαβε χώρα η στρατολόγηση των λεγόμενων *Fremdarbeiter* (αλλοδαποί εργάτες) από την Ελλάδα που είχε καταληφθεί από τη Βέρμαχτ στο «Τρίτο Ράιχ» κατά το πρώτο μισό της δεκαετίας του 1940 (Chatziiosif 2007), καθώς και καταναγκαστικών εργατών. Στο δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1940, κατά τη διάρκεια και μετά το τέλος του εμφυλίου πολέμου στην Ελλάδα, δεκάδες χιλιάδες παιδιά μεταφέρθηκαν από τις περιοχές που ήλεγχε ο ΕΛΑΣ σε διάφορες χώρες της Ανατολικής Ευρώπης, εκ των οποίων πάνω από 1.240 παιδιά μεταφέρθηκαν στην Ανατολική Γερμανία (Στεργίου 2006, Πανούση 2017). Ένας μεγάλος αριθμός εξ αυτών επέστρεψε στην πατρίδα του ως ενήλικες τη δεκαετία του 1980, όταν αυτό κατέστη δυνατό μετά την πτώση της χούντας το 1974 και την άνοδο του ΠΑΣΟΚ στη κυβέρνηση το 1981.

2. Σύμφωνα με τη Ventoura (2006, σ. 138, όπ. αναφ. στον Zelepos 2017), το 58% επέστρεψε στη Γερμανία για να δουλέψει τουλάχιστον δύο ή τρεις φορές κατά τη διάρκεια της λεγόμενης «κυκλικής μετανάστευσης».

3. Οι βάσεις δεδομένων της Ομοσπονδιακής Στατιστικής Υπηρεσίας παρέχουν πρόσβαση στο Κεντρικό Μητρώο Αλλοδαπών, το οποίο βασίζεται στις καταχωρήσεις που διαθέτει η Υπηρεσία Καταγραφής Κατοίκων (με πληροφορίες σχετικά με την εθνικότητα, την ηλικία, το φύλο και την οικογενειακή κατάσταση) καθώς και στη Μικροαπογραφή που διενεργείται ετησίως σε δείγμα 1% των νοικοκυριών της Γερμανίας (με πληροφορίες σχετικά με τη στέγαση και τις συνθήκες διαβίωσης, την κατάσταση της υγείας, την εκπαίδευση και το εισόδημα). Στη Μικροαπογραφή, ωστόσο, ο αριθμός των ηλικιωμένων Ελλήνων και Ελληνίδων είναι πολύ μικρός όταν αναλύεται κατά ηλικία, φύλο και άλλα χαρακτηριστικά. Το ίδιο ισχύει και για το Κοινωνικοοικονομικό Πάνελ (SOEP) και την Έρευνα για την Τρίτη ηλικία (Deutscher Alterssurvey).

4. Η υπεροχή των γυναικών της ελληνικής κοινότητας της Γερμανίας, οι οποίες γεννήθηκαν μεταξύ 1948 και 1953, εντοπίζεται από τη δεκαετία του 1970. Όταν κατέστη πιο δύσκολο για τους νέους άνδρες να εγκαταλείψουν τη χώρα κατά τη διάρκεια της δικτατορίας στην Ελλάδα (1967 έως 1974), περισσότερες γυναίκες από ό,τι άνδρες στην ηλικιακή ομάδα 16 έως 24 ετών μετανάστευσαν στην Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας.

5. Το ποσοστό των Ελληνίδων εργαζομένων μεταναστριών στη Γερμανία μεταξύ 1962 και 1975 ήταν περίπου 44% (βλ. τους πίνακες στο Geck 1979, π.χ. σελ. 229).

6. Οι μελέτες για τους επαναπατριζόμενους των Geck 1979, Luetkens 1981, Dietzel-Papakyriakou & Land 1985 και Unger 1985 έδειξαν επίσης ότι οι μετανάστες και οι μετανάστριες που επαναπατρίστηκαν είχαν κατά μέσο όρο μεγαλύτερη ηλικία και περισσότερα προβλήματα υγείας.

7. Ο αριθμός των ατόμων στα ελληνικά νοικοκυριά στη Γερμανία, με μέσο όρο 2,5 μέλη του νοικοκυριού, είναι μεγαλύτερος από ό,τι στα γερμανικά νοικοκυριά (με μέσο όρο 1,94 άτομα). Ο μέσος αριθμός παιδιών των Ελλήνων στη Γερμανία είναι 1,71 έναντι 1,57 των Γερμανών πολιτών (Ομοσπονδιακή Στατιστική Υπηρεσία 2023, σ. 329)

1. Schon vor der Arbeitsmigration seit den sechziger Jahren gab es in der ersten Hälfte der 1940er Jahre die Anwerbung sog. Fremdarbeiter aus dem von der Wehrmacht besetzten Griechenland in das „Dritte Reich“ (Chatziiosif 2007), aber auch verschleppte Zwangsarbeiter. In der zweiten Hälfte der vierziger Jahre wurden während und nach dem griechischen Bürgerkrieg zehntausende Kinder aus den von der ELAS kontrollierten Gebieten in verschiedene osteuropäische Länder gebracht, davon über 1240 Kinder nach Ostdeutschland (Stergiou 2006; Panoussi 2017). Ein großer Teil von ihnen ging als Erwachsene in den achtziger Jahren in die Heimat zurück, als dies nach dem Sturz der Junta 1974 und mit Antritt der PASOK-Regierung 1981 möglich wurde.

2. Nach Ventoura (2006, S. 138; zit. n. Zelepos 2017) kamen 58 Prozent im Zuge einer „Pendelmigration“ mindestens zwei- oder dreimal zur Arbeitsaufnahme erneut nach Deutschland.

3. Die Datenbanken des Statistischen Bundesamtes eröffnen Zugänge zum Ausländerzentralregister auf Basis der Einträge bei den Einwohnermeldeämtern (mit Angaben zur Nationalität, Alter, Geschlecht und Familienstand) und zum Mikrozensus auf Basis einer jährlich einprozentigen Stichprobe der in Privathaushalten lebenden Bevölkerung (mit Angaben zu Wohn- und Lebensformen, Gesundheitszustand, Bildung und Einkommen). Im Mikrozensus sind allerdings die Fallzahlen der älteren Griechen und Griechinnen zu gering, wenn man sie nach Alter, Geschlecht und weiteren Merkmalen aufteilt. Ähnliches gilt für das Sozioökonomische Panel und den Alterssurvey.

4. Der Frauenüberhang bei den 1948 bis 1953 Geborenen lässt sich bei den Griechen in Deutschland bis in die siebziger Jahre zurückverfolgen. Als während der Diktatur in Griechenland (1967 bis 1974) die Ausreise junger Männer erschwert wurde, kamen in den Altersgruppen 16 bis 24 Jahre mehr Frauen als Männer in die Bundesrepublik Deutschland.

5. Der Anteil weiblicher griechischer Arbeitsmigranten in Deutschland betrug zwischen 1962 und 1975 etwa 44 % (vgl. die Tabellen in Geck 1979, z.B. S. 229).

6. Die Rückkehrer-Studien von Geck 1979, Luetkens 1981, Dietzel-Papakyriakou & Land 1985 sowie Unger 1985 zeigten außerdem, dass die Remigranten durchschnittlich älter waren und mehr gesundheitliche Einschränkungen hatten.

7. Die Personenzahl in griechischen Haushalten in Deutschland ist mit durchschnittlich 2,5 Haushaltsmitgliedern größer als in den deutschen Haushalten (mit durchschnittlich 1,94 Personen). Die durchschnittliche Kinderzahl der Griechen in Deutschland beträgt 1,71 gegenüber 1,57 bei den Deutschen (Statistisches Bundesamt 2023, S. 329)

Παράρτημα / Anhang

Πίνακας 1: Ποσοστό ανδρών και γυναικών ελληνικής υπηκοότητας στις ηλικιακές ομάδες 65 ετών και άνω, 31.12.2022 //

Tabelle 1: Anteil der Männer und Frauen griechischer Staatsangehörigkeit in den Altersgruppen ab 65 Jahren, 31.12.2022

	Ανδρες // Männer	Γυναίκες // Frauen	Σύνολο // Gesamt
65 έως 69 ετών // 65 bis 69 Jahre	9.675	8.375	18.050
70 έως 74 ετών // 70 bis 74 Jahre	6.330	8.260	14.590
75 έως 79 ετών // 75 bis 79 Jahre	7.330	6.710	14.040
80 έως 84 ετών // 80 bis 84 Jahre	5.280	4.540	9.820
85 έως 89 ετών // 85 bis 89 Jahre	3.280	2.920	6.200
90 ετών και άνω // 90 Jahre und älter	1.245	1.275	2.520

Πίνακας 2: Αναχωρήσεις ηλικιωμένων Ελλήνων από τη Γερμανία ηλικίας 65 ετών και άνω, 31.2.22 //

Tabelle 2: Fortzüge älterer Griechen aus Deutschland im Alter über 65 Jahre, 31.12.2022

	Ανδρες // Männer	Γυναίκες // Frauen	Σύνολο // Gesamt
65 έως 79 ετών // 65 bis 79 Jahre	515	470	985
80 ετών και άνω // 80 Jahre und älter	135	160	295
Σύνολο 65 και άνω // Gesamt 65 plus	650	630	1.280

Υπολογισμοί με βάση στοιχεία του www.destatis.de //
Eigene Berechnungen aus www.destatis.de

Βιβλιογραφία / Literaturverzeichnis

- Babka von Gostomski, Ch. (2010): Repräsentativbefragung „Ausgewählte Migrantengruppen in Deutschland 2006/2007“ (RAM). Zur Situation der fünf größten in Deutschland lebenden Ausländergruppen. Nürnberg: Bundesamt für Migration und Flüchtlinge.
- Bartig, S. (2022): Alter(n) und Migration in Deutschland. Ein Überblick zum Forschungsstand zur Lebenssituation älterer Menschen mit Migrationsgeschichte in Deutschland. Berlin: Deutsches Zentrum für Integrations- und Migrationsforschung DeZIM e.V.
- Chatziotis, Ch. (2007) (Hrg.), Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα. Τομ. 3/2: Β' Παγκόσμιος Πόλεμος, Κατοχή – Αντίσταση 1940–1945 [Geschichte Griechenlands im 20. Jahrhundert. Bd. 3/2: Zweiter Weltkrieg, Besatzung – Widerstand, 1940–1945], Athen, S. 206–209 (zit. n. Zelepos 2017).
- Chasiotis, I., Katsiardi-Hering, O. & E. Ampatzi (2006) (Hrg.), Οι Έλληνες στη Διασπορά. 15ος–21ος αι. [Die Griechen der Diaspora. 15.–21. Jh.], Athen (zit. n. Zelepos 2017).
- Damanakis, M. (1987): Bildungsvorstellungen griechischer Eltern. In: Deutsch lernen, 1/1987, S. 22–53.
- Dietzel-Papakyriakou, M. & F.-J. Land (1985): Sozialmedizinische Probleme und Rückwanderer am Beispiel der griechischen Arbeitsmigration. In: Soziale Sicherheit, 1, S. 16–19.
- Dietzel-Papakyriakou, M. & E. Olbermann (1997): Wohnsituation älterer Migranten in Deutschland. In: Deutsches Zentrum für Altersfragen (Hrg.): Wohnverhältnisse älterer Migranten. Expertenband 4 zum Zweiten Altenbericht der Bundesregierung. Frankfurt a.M., S. 10–86.
- Dietzel-Papakyriakou, M. (2001): Die griechische Migration im Licht der Veröffentlichungen in deutscher Sprache. In: Dietzel-Papakyriakou, M. & A. Leist (Hrg.): 40 Jahre griechische Migration in Schriften deutscher Sprache. Frankfurt a.M., S. 9–38.
- Ehling, M. (1987): Als Ausländer an deutschen Hochschulen. Das Studium von Ausländern in der Bundesrepublik Deutschland: historische theoretische und soziale Aspekte. Wiesbaden.
- Gladis, S., Kowoll, M. & J. Schröder (2014): Versorgungssituation älterer Menschen mit Migrationshintergrund in der Pflege. Heidelberg: Universität Institut für Gerontologie.

- Geck, H.-M. (1979): Die griechische Arbeitsmigration. Eine Analyse ihrer Ursachen und Wirkungen. Königstein/Ts.
- Kohls, M. (2012): Pflegebedürftigkeit und Nachfrage nach Pflegeleistungen von Migrantinnen und Migranten im demographischen Wandel. BAMF-Forschungsbericht, Nürnberg.
- Kouparanis, P. (2004): Deutsche Griechen in Berlin. In: Exantas, Heft 4, S. 68–73.
- Luetkens, Ch. (1981): Die unglückliche Rückkehr. Die Remigrationsproblematik am Beispiel griechischer Arbeitsemigranten aus dem Nomos Drama. Frankfurt a.M.
- Lyberaki, A. (2018): The Family, the Elderly and the Crisis. In: Karl, F. (Hrg.): Ageing in the Crisis. Zürich und Berlin, S. 87–122.
- Marinescu, M. & W. Kiefl (1987): Unauffällige Fremde. Zur geringen Prägnanz des ethnischen Stereotyps der Griechen in der Bundesrepublik Deutschland. In: Zeitschrift für Volkskunde, 1, S. 32–47.
- Marinescu, M. & W. Kiefl (1991): „Wir werden sehen ...“: Das Leben der Griechen in und zwischen zwei Ländern. Eine Untersuchung über die Lebensweise der griechischen Bevölkerungsgruppe in München. Frankfurt a.M.
- Neuffer, S. (2014): Pflegebedürftigkeit – Migration – Kultursensible Pflege. Wissenschaftliche Aspekte zu den Herausforderungen des sozialen und demografischen Wandels. In: Statistisches Monatsheft Baden-Württemberg 2/2014, S. 13–21.
- Nikolaïdis, A. (2006): Die griechische Community in Deutschland: Von transnationaler Migration zu transnationaler Diaspora. Bochum: Dissertation Ruhr-Universität.
- Panoussis, M. (2017): Politisches Exil. Die griechischen politischen Immigranten in der SBZ/DDR (1949–1982). Identität, Wahrnehmung und gesellschaftliche Partizipation. Hamburg.
- Statistisches Bundesamt (2023): Bevölkerung und Erwerbstätigkeit: Bevölkerung mit Migrationshintergrund – Ergebnisse des Mikrozensus 2021. Fachserie 1 Reihe 2.2. Wiesbaden: destatis.
- Stergiou, A. (2006): Ανατολική Γερμανία [Ostdeutschland]. In: Chasiotis, Katsiardi-Hering & Ampatzi, S. 147–149; zit. n. Zelepos 2017.
- Unger, K. (1983): Die Rückkehr der Arbeitsemigranten. Eine Studie zur Remigration nach Griechenland. Saarbrücken
- Ventoura, L. (2006): Ομοσπονδιακή Γερμανία [Bundesrepublik Deutschland]. In: Chasiotis, Katsiardi-Hering & Ampatzi, S. 135–146; zit. n. Zelepos 2017.
- Zelepos, I. (2017): Griechische Migration nach Deutschland, in: Deutschland Archiv, www.bpb.de/241095.

Ομιλία της προέδρου του Ινστιτούτου Goethe, καθηγήτριας Carola Lentz, με αφορμή την 70ή επέτειο του Ινστιτούτου Goethe στην Αθήνα τον Οκτώβριο του 2022.
Rede der Präsidentin des Goethe-Instituts, Prof. Carola Lentz, anlässlich des 70-jährigen Bestehens des Goethe-Instituts in Athen im Oktober 2022.

Συνάψεις

Για μια πολυφωνική ευρωπαϊκή κουλτούρα μνήμης, ανοιχτή στους ορίζοντες του μέλλοντος

Carola Lentz

Το 1952, λίγα μόλις χρόνια μετά το τέλος του πολέμου, η Αθήνα ήταν το πρώτο παράρτημα του Ινστιτούτου Goethe στο εξωτερικό, μετά την επανίδρυσή του στο Μόναχο την προηγούμενη χρονιά. Όπως συνηθίζεται, υπήρχε ανάγκη από δραστήριους ανθρώπους. Βασικός υπαίτιος για την επανίδρυση του παραρτήματος στην Αθήνα ήταν ο Werner Günther, δεινός γνώστης την Ελλάδα και της Αθήνας, ο οποίος είχε ήδη εργαστεί στην Γερμανική Ακαδημία που ιδρύθηκε το 1925 στο Μόναχο. Το Ινστιτούτο εξελίχθηκε γρήγορα από έναν απλό πάροχο γλωσσικών μαθημάτων και εξετάσεων σε κεντρικό πολιτιστικό φορέα που υιοθέτησε νέες καλλιτεχνικές τάσεις αλλά και αντιμετώπισε ανοιχτά το ίδιο του το παρελθόν - το τρέχον έργο σχετικά με το Αρχείο του Ινστιτούτου και η έκθεση που ετοιμάστηκε για την παρούσα επέτειο αποτελούν ζωντανή έκφραση αυτής της προσπάθειας.

Verbindungen

Für eine vielstimmige, zukunfts offene europäische Erinnerungskultur

Carola Lentz

1952, nur wenige Jahre nach Kriegsende, war Athen der erste Auslandsstandort, der nach der Wiedergründung des Goethe-Instituts in München ein Jahr zuvor eröffnet wurde. Wie so oft, brauchte es Menschen, die sich aktiv einsetzen. Für die Athener Neugründung war maßgeblich Werner Günther verantwortlich, ein ausgewiesener Kenner Griechenlands und Athens, der bereits für die 1925 in München gegründete Deutsche Akademie tätig gewesen war. Das Institut entwickelte sich rasch vom reinen Sprachkurs- und Prüfungsanbieter zu einem zentralen kulturellen Akteur, der neue künstlerische Trends aufgriff, sich aber auch offen der eigenen Vergangenheit stellte – das aktuelle Projekt zum Archiv des Goethe-Instituts und die für das Jubiläum erarbeitete Ausstellung sind lebendiger Ausdruck dieses Bemühens.

Το να ανοίξει στην Αθήνα ένα ινστιτούτο γερμανικής γλώσσας και πολιτιστικής ανταλλαγής με τη Γερμανία τόσο σύντομα μετά τα φρικτά εγκλήματα πολέμου που διέπραξε η Γερμανία στην Ελλάδα δεν ήταν καθόλου αυτονόητο! Και έτσι, εκ μέρους του Ινστιτούτου Goethe, θα ήθελα πρώτα πρώτα να πω ένα μεγάλο ευχαριστώ στους Έλληνες οικοδεσπότες και εταίρους μας για την κριτική συμπόρευση και τη φιλική τους υποστήριξη κατά τη διάρκεια των τελευταίων επτά δεκαετιών.

Οι επέτειοι μας καλούν να στρέψουμε το βλέμμα στο παρελθόν. Ωστόσο, κάθε τέτοιο βλέμμα δε μπορεί να αποτελέσει μια απλή ιστοριογραφική αναπαράσταση της Ιστορίας δηλαδή μιας κατά το δυνατόν αντικειμενικής παρουσίασης του «*τί ακριβώς συνέβη*», για να παραθέσω τα λόγια του Leopold von Ranke, πατέρα του ιστορισμού. Κάθε θεώρηση του παρελθόντος είναι αναπόφευκτα επιλεκτική. Διαμορφώνεται από τις τρέχουσες προκλήσεις και τα οράματα για το μέλλον. Η μνήμη λαμβάνει χώρα στο παρόν και τείνει να διαμορφώνει ενεργά το μέλλον. Γι' αυτό και είναι πάντοτε τόσο αμφιλεγόμενη.

Στην γλώσσα της ιστορίας έχουμε τη διαμάχη ανάμεσα στην παρούσα κατάσταση και στην επιθυμητή έκβαση. Αυτό ισχύει για τη μνήμη κάθε οικογένειας, κάθε οργανισμού και κάθε εθνικού κράτους. Και ισχύει ακόμη περισσότερο για τις διεθνικές πολιτικές μνήμης μεταξύ εθνικών κρατών, μεταξύ πρώην εχθρών πολέμου ή μεταξύ αποικιοκρατών και αποικιοκρατούμενων. Θα ήταν αλαζονικό αν βιαζόμασταν να μιλήσουμε εδώ για μια μνήμη που μοιράζονται όλες οι πλευρές. Αντίθετα, πρέπει να αναγνωρίσουμε ότι οι οπτικές απέναντι στο παρελθόν μπορεί να είναι διαφορετικές, ακόμη και αντίθετες. Και θα πρέπει να ανοίξουμε αυτή τη συζήτηση προσεκτικά και με πολύ σεβασμό.

Εμείς οι Γερμανοί πρέπει κυρίως να ακούσουμε. Πρέπει να σεβαστούμε τον πόνο των άλλων, τα ιστορικά τραύματα και να αναρωτηθούμε για τις δικές μας ευθύνες. Αυτό είναι προϋπόθεση για να αναζητήσουμε συνάψεις και να χτίσουμε γέφυρες μαζί με τους εταίρους μας σε όλο τον κόσμο. Και σε αυτό ακριβώς θέλει και μπορεί να συμβάλει το Ινστιτούτο Goethe.

Πριν σας παρουσιάσω μερικές σκέψεις για την ευρωπαϊκή κουλτούρα της μνήμης, επιτρέψτε μου μια παρέκβαση στις δικές μου σχέσεις με την Ελλάδα και τους Έλληνες διανοούμενους.

Πριν από ακριβώς πενήντα χρόνια, τον Οκτώβριο του 1972, ξεκίνησα τις σπουδές μου στη Γερμανική Φιλολογία και τις Πολιτικές Επιστήμες στο Πανεπιστήμιο του Göttingen. Σύντομα εντάχθηκα σε μια μικρή ομάδα δραστήριων

So wenige Jahre nach den entsetzlichen Kriegsverbrechen, die Deutschland in Griechenland verübt hat, in Athen ein Institut für die deutsche Sprache und den Kulturaustausch mit Deutschland zu eröffnen, war keine Selbstverständlichkeit! Und so möchte ich hier als erstes im Namen des Goethe-Instituts unseren griechischen Gastgebern und Partnern einen großen Dank aussprechen für ihre kritische Begleitung und freundschaftliche Unterstützung während der vergangenen sieben Jahrzehnte.

Ein Jubiläum lädt zu einem Blick auf die Vergangenheit ein. Ein solcher Blick kann aber nicht einfach historiographisch Geschichte vergegenwärtigen, im Sinne einer möglichst objektiven Darlegung dessen, „*wie es eigentlich gewesen*“ ist, um Leopold von Ranke, den Vater des Historismus, zu zitieren. Jeder Blick auf die Vergangenheit ist zwangsläufig selektiv. Er ist geprägt von aktuellen Herausforderungen und von Visionen der Zukunft. Erinnerung findet in der Gegenwart statt und will aktiv Zukunft gestalten. Darum ist Erinnerung auch immer umstritten.

Im Idiom der Geschichte wird über gegenwärtige Positionen und wünschenswerte Zukünfte gestritten. Das gilt für die Erinnerung jeder Familie, jeder Organisation und jedes Nationalstaats. Und es gilt erst recht für die transnationale Erinnerungspolitik zwischen Nationalstaaten, zwischen ehemaligen Kriegsgegnern oder zwischen Kolonialherren und Kolonisierten. Es wäre anmaßend, hier allzu schnell von gemeinsamer, geteilter Erinnerung zu sprechen. Wir müssen vielmehr anerkennen, dass die Perspektiven auf die Vergangenheit unterschiedlich, ja sogar konträr sein können. Und wir sollten darüber behutsam und respektvoll miteinander ins Gespräch kommen.

Wir Deutschen müssen dabei vor allem zuhören. Wir müssen den Schmerz der anderen, die historischen Traumata respektieren und nach unserer eigenen Verantwortung fragen. Das ist die Voraussetzung dafür, gemeinsam mit unseren Partnern in aller Welt nach Verbindungen zu suchen und Brücken zu bauen. Und genau dazu möchte und kann das Goethe-Institut beitragen.

Ehe ich Ihnen einige Überlegungen zu einer europäischen Erinnerungskultur präsentiere, erlauben Sie mir einen Exkurs zu meinen eigenen Verbindungen mit Griechenland und griechischen Intellektuellen.

Vor genau fünfzig Jahren, im Oktober 1972, begann ich mein Studium an der Universität Göttingen, in Germanistik und Politikwissenschaft. Schon bald schloss ich mich einer

φοιτητών που παρακολουθούσαν τα σεμινάρια του Κοσμά Ψυχοπαίδη (1944 - 2004) και μελετούσαν εντατικά τους κλασικούς της πολιτικής φιλοσοφίας – τον Καντ, τον Χέγκελ, τον Μαρξ και τέλος τον Μαξ Βέμπερ. Ο Κοσμάς Ψυχοπαίδης, γεννημένος στην Αθήνα το 1944, είχε σπουδάσει αρχικά στην γενέτειρά του και στη συνέχεια, μετά την κατάληψη της εξουσίας από τη χούντα το 1967, αναζήτησε καταφύγιο στη Γερμανία. Σπούδασε στη Φρανκφούρτη πλάι στον Theodor W. Adorno και τον Iring Fetscher και ήρθε στο Göttingen μετά το διδακτορικό του το 1973 ως επιστημονικός συνεργάτης και αργότερα ως βοηθός καθηγητής. Είχα τη μεγάλη τύχη να συμμετάσχω στη στενή πνευματική ανταλλαγή μαζί του όλα αυτά τα χρόνια, η οποία δεν γινόταν μόνο στο πανεπιστήμιο, αλλά και στο διαμέρισμά του και στις ελληνικές ταβέρνες της γειτονιάς. Μια τέτοια απολαυστική συμπόρευση ενός ακαδημαϊκού δασκάλου, που θεωρούσε εμάς του φοιτητές ως ισότιμους συνομιλητές και μας ωθούσε στην πνευματική αριστεία, είναι σχεδόν αδιανόητη στα σημερινά πανεπιστήμια! Κατόπιν, το 1981, ο Κοσμάς μετά την υφηγεσία του επέστρεψε στην Αθήνα, αλλά οι φιλικοί μας δεσμοί παρέμειναν. Ο Κοσμάς εργάστηκε αρχικά στο Τμήμα Πολιτικών Επιστημών της Παντείου και αργότερα στο καποδιστριακό Πανεπιστήμιο. Ήταν ένας ετοιμοπόλεμος, παθιασμένος μαχητής του Διαφωτισμού και του ορθολογισμού, ο οποίος μεταξύ άλλων οργάνωσε και μερικά συνέδρια στο Ινστιτούτο Goethe της Αθήνας. Η σύζυγός του Ολυμπία Φράγκου-Ψυχοπαίδη, εξαιρετική μουσικολόγος, διοργάνωσε επίσης ένα συνέδριο μαζί με το Ινστιτούτο Goethe. Δυστυχώς και οι δύο έφυγαν πολύ νωρίς, ο Κοσμάς ήδη το 2004, η Ολυμπία το 2017, αλλά θυμάμαι με μεγάλη ευγνωμοσύνη αυτές τις εμπνευστικές σχέσεις, όπως και εκείνες με άλλους Έλληνες διανοούμενους που ζούσαν εξόριστοι στο Göttingen.

Επίσης πριν από πενήντα χρόνια, τον Μάρτιο του 1972, πραγματοποιήθηκε στο «Στούντιο Μοντέρνας Τέχνης» του Ινστιτούτου Goethe στην Αθήνα, μια θρυλική έκθεση τέχνης με έργα μιας ομάδας νέων Ελλήνων καλλιτεχνών, των λεγόμενων «Νέων Ρεαλιστών», στην οποία συμμετείχε και ο Πιάνης Ψυχοπαίδης, ο μικρότερος αδελφός του Κοσμά. Ο Πιάνης πήγε για πρώτη φορά στη Γερμανία το 1971, στην Ακαδημία Καλών Τεχνών του Μονάχου, επέστρεψε αργότερα στην Ελλάδα για τη στρατιωτική του θητεία και στη συνέχεια πηγαίνονταν μεταξύ Γερμανίας, Ελλάδας και Βελγίου. Η έκθεση του 1972 στην Αθήνα με έργα νέων καλλιτεχνών που ασκούσαν κριτική στο καθεστώς προσέλκυσε τεράστιο αριθμό επισκεπτών και λέγεται ότι προκάλεσε την απίστευτη έκπληξη των ελληνικών δυνάμεων ασφαλείας. Όμως ο διευθυντής προγραμμάτων του Ινστιτούτου Goethe Johannes Weissert (1930 - 2006) παρείχε στην έκθεση και στους συμμετέχοντες καλλιτέχνες ειδική προστασία – ένα δείγμα του ότι το Ινστιτούτο λειτουργούσε πάντοτε ως καταφύγιο,

kleinen Gruppe von engagierten Studenten an, die die Seminare von Kosmas Psychopedis (1944 - 2004) besuchten und sich dort intensiv mit den Klassikern der politischen Philosophie auseinandersetzen – Kant und Hegel, Marx und schließlich Max Weber. Kosmas Psychopedis, 1944 in Athen geboren, hatte zunächst in Athen studiert und dann nach der Machtübernahme durch die Junta 1967 in Deutschland Zuflucht gesucht. Er studierte in Frankfurt bei Theodor W. Adorno und Iring Fetscher und kam nach seiner Promotion 1973 als wissenschaftlicher Assistent, später Akademischer Rat, nach Göttingen. Ich hatte das große Glück, über Jahre hinweg an dem engen intellektuellen Austausch mit ihm teilhaben zu dürfen, der nicht nur an der Universität stattfand, sondern auch in seiner Wohnung und den griechischen Kneipen der Nachbarschaft. Ein solch beglückendes Symposium eines akademischen Lehrers, der uns Studierende als gleichberechtigte Gesprächspartner ernst nahm und uns zu intellektuellen Höchstleistungen antrieb, ist an heutigen Universitäten fast unvorstellbar! Kosmas habilitierte sich dann 1981 und ging nach Athen zurück, aber unsere freundschaftlichen Bande blieben bestehen. Kosmas arbeitete zuerst an der Pantios-Hochschule für Politische Wissenschaften, später an der Kapodistrias Universität. Er war ein streitbarer, leidenschaftlicher Kämpfer für die Aufklärung und den Rationalismus und hat übrigens auch am Goethe-Institut Athen einige Konferenzen organisiert. Auch seine Frau Olympia Frangou-Psychopedis, eine herausragende Musikwissenschaftlerin, veranstaltete mit dem Goethe-Institut gemeinsam einen Kongress. Leider sind beide viel zu früh verstorben, Kosmas schon 2004, Olympia 2017. Doch ich erinnere mich mit großer Dankbarkeit dieser inspirierenden Verbindungen, auch zu weiteren griechischen Intellektuellen, die in Göttingen im Exil lebten.

Ebenfalls vor fünfzig Jahren, im März 1972, fand am Goethe-Institut in Athen bzw. seinem „Studio für Moderne Kunst“ eine legendäre Kunstausstellung statt, mit Arbeiten einer Gruppe junger griechischer Künstler, der sogenannten „Jungen Realisten“, an der auch Jannis Psychopedis teilnahm, der jüngere Bruder von Kosmas. Jannis ging erst 1971 nach Deutschland, an die Akademie der Bildenden Künste in München, kehrte später für den Militärdienst nach Griechenland zurück und pendelte dann zwischen Deutschland, Griechenland und Belgien. Die Athener Ausstellung von 1972 mit den Werken junger, regimekritischer Künstler zog enorm viele Besucher an und soll ungläubiges Staunen der griechischen Sicherheitskräfte provoziert haben. Doch der Programmdirektor des Goethe-Instituts Johannes Weissert (1930 - 2006) gewährte der Ausstellung und den beteiligten Künstlern besonderen Schutz – ein Beispiel für

ως προστατευτικό περιβάλλον, σε έναν ρόλο που πρέπει να παίζει και σήμερα περισσότερο από ποτέ στις χώρες που κυβερνώνται αυταρχικά.

Ο ρωσικός επιθετικός πόλεμος στην Ουκρανία θέτει την Ευρώπη ενώπιον νέων προκλήσεων. Η αλληλεγγύη μεταξύ των ευρωπαϊκών κρατών διαδραματίζει στη νέα πολυμένη γεωστρατηγική αναδιάρθρωση ακόμη πιο σημαντικό ρόλο από ό,τι στο παρελθόν. Οι σχέσεις Ελλάδας και Γερμανίας κατέχουν και εδώ κεντρική θέση. Να ενδυναμώσουν την ευρωπαϊκή συνοχή: το Ινστιτούτο Goethe, με το δίκτυό του σε όλη την Ευρώπη, θέλει και μπορεί να συμβάλει σε αυτό. Το κάνει υποστηρίζοντας την διασύνδεση μεταξύ των φορέων της κοινωνίας των πολιτών και των δημιουργών – ένα σημαντικό αντίβαρο στις διπλωματικές και οικονομικές περιπλοκές.

Είμαι πεπεισμένη ότι ανθεκτικοί και βιώσιμοι ευρωπαϊκοί δεσμοί μπορούν να επιτευχθούν μόνο στη βάση μιας ανοιχτής, ικανής για αυτοκριτική αντιπαράθεση με την συχνά τραυματική ιστορία αυτών των σχέσεων. Το πόσο ενεργό είναι πάλι αυτό το παρελθόν στο εκάστοτε παρόν μπορούσε να το βιώσει κανείς κατά τη διάρκεια της κρίσης δημόσιου χρέους της Ελλάδας τη δεκαετία του 2010, όταν επανήλθε στην Ελλάδα η ανάμνηση της Γερμανίας ως κατακτητή ενώ παράλληλα στη Γερμανία ανακαλούνταν στη μνήμη τα παλιά στερεότυπα για τα ανεπίδεκτα μεταρρυθμίσεων Βαλκάνια.

Παρόμοια παραδείγματα παρατηρούνται στις σχέσεις της Γερμανίας με τους γείτονές μας Πολωνούς και Ιταλούς, και ακόμη και η συχνά επικαλούμενη γαλλογερμανική φιλία δεν εμποδίζει παλιές πληγές να ξανανοιξουν με αφορμή τις τρέχουσες πολιτικές διαφορές. Όλα περνούν, εκτός από το παρελθόν: αυτός ο τίτλος ενός βιβλίου του Βέλγου κοινωνιολόγου Luc Huyse – που αποτέλεσε την έμπνευση για τον τίτλο ενός ευρωπαϊκού προγράμματος του Ινστιτούτου Goethe για την αποικιακή κληρονομιά – επισημαίνει εύστοχα την ισχυρή επίδραση του παρελθόντος σε όλες τις γενιές.

Για να εξαλειφθεί αυτή η δυνητικά καταστροφική δύναμη του παρελθόντος, απαιτείται ενεργή εργασία μνήμης «Η συναίνεση σχετικά με το τι συνιστά το ευρωπαϊκό σχέδιο και το μέλλον του θα παραμείνει δύσκολη», γράφει η Aleida Assmann στο βιβλίο της *The European Dream* (2018), «όσο δεν υπάρχει κατανόηση ή αναγνώριση της κοινής ιστορίας της βίας». Μέρος αυτής της ιστορίας της βίας είναι το γερμανικό αυτοκρατορικό σχέδιο, το οποίο, όπως ανέφερε ο Μάρκος Τερκεσίδης σε εκδήλωση στο Ινστιτούτο Goethe Αθήνας τον Οκτώβριο του 2020, δεν στόχευε μόνο στις υπερπόντιες αποικίες, αλλά και στην Ανατολική και Κεντρική Ευρώπη.

Όπως και στο βιβλίο του *Τίνος η μνήμη μετράει; Το αποικιοκρατικό παρελθόν και ο ρατσισμός σήμερα* (2019),

die Rolle als Schutzraum und Zufluchtsort, die das Goethe-Institut in autoritär regierten Ländern immer wieder spielte und heute mehr denn je spielen muss.

Der russische Angriffskrieg auf die Ukraine stellt Europa vor neue Herausforderungen. Die Solidarität zwischen den europäischen Staaten spielt in der neuen polarisierten geostrategischen Konfiguration eine noch wichtigere Rolle als bisher. Auch die Beziehungen zwischen Griechenland und Deutschland nehmen hier einen zentralen Platz ein. Den europäischen Zusammenhalt stärken: Dazu will und kann auch das Goethe-Institut mit seinem Netzwerk in ganz Europa einen Beitrag leisten. Es tut dies, indem es insbesondere Verbindungen zwischen zivilgesellschaftlichen Akteuren und Kunstschaffenden unterstützt – ein wichtiges Gegengewicht zu den diplomatischen und wirtschaftlichen Verflechtungen.

Belastbare und zukunftsfähige europäische Verbindungen können nur, davon bin ich überzeugt, auf der Basis einer offenen, zur Selbstkritik bereiten Auseinandersetzung mit der häufig traumatischen Geschichte dieser Beziehungen gelingen. Wie präsent diese Vergangenheit auch in der Gegenwart immer wieder ist, konnte man bei der Staatsschuldenkrise Griechenlands in den 2010er Jahren erleben, als man sich in Griechenland an Deutschlands Rolle als Besatzer erinnerte und in Deutschland alte Stereotypen über einen reformunfähigen Balkan aufrief.

Ähnliche Beispiele lassen sich für Deutschlands Beziehungen zu unseren polnischen und italienischen Nachbarn beobachten, und selbst die oft beschworene deutsch-französische Freundschaft verhindert nicht, dass alte Wunden anlässlich aktueller politischer Differenzen wieder aufbrechen. *Alles vergeht, außer der Vergangenheit*: dieser Titel eines Buchs des belgischen Soziologen Luc Huyse – er inspirierte auch den Titel eines europäischen Projekts des Goethe-Instituts zum kolonialen Erbe – verweist treffend auf die generationenübergreifende Macht der Vergangenheit.

Um diese potenziell zerstörerische Macht der Vergangenheit zu bannen, braucht es aktive Erinnerungsarbeit. „*Ein Konsens über das, was das Projekt Europa und seine Zukunft ausmacht, bleibt so lange schwierig*“, schreibt Aleida Assmann in ihrem Buch *Der europäische Traum* (2018), „*wie es keine Verständigung oder Anerkennung der gemeinsamen Gewaltgeschichte gibt*“. Zu dieser Gewaltgeschichte gehört, dass das deutsche imperiale Projekt, wie Mark Terkessidis bei einer Diskussionsveranstaltung am Goethe-Institut Athen im Oktober 2020 konstatierte, nicht nur auf überseeische

έτσι και στην συζήτησή του με τον έλληνα ιστορικό Κωστή Παπαϊωάννου και την κοινωνική ανθρωπολόγο Αθηνά Αθανασίου ο Τερκεσίδης τόνισε ειδικότερα η Ελλάδα και τα Βαλκάνια να διαδραματίσουν μεγαλύτερο ρόλο στη γερμανική πολιτική μνήμης όσον αφορά τα εγκλήματα της Βέρμαχτ και των εθνικοσοσιαλιστών στον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο. Ακόμη και η προγραμματική συμφωνία του συνασπισμού της σημερινής γερμανικής κυβέρνησης ζητά πλάι στην επέχουσα κεντρική θέση ανάμνηση του Ολοκαυτώματος και μια πιο εντατική αντιπαράθεση με την γερμανική αποικιοκρατική ιστορία και τον πόλεμο εξόντωσης στην Ανατολική Ευρώπη.

Όμως, πώς μπορούμε να θυμόμαστε το σύμπλεγμα των γεμάτων βία ιστοριών των ευρωπαϊκών κοινωνιών και κρατών με τέτοιο τρόπο ώστε να προωθηθεί ένα πιο ανθρώπινο, δημοκρατικό μέλλον; Οι πολιτικοί, οι ιστορικοί, οι διανοούμενοι και οι καλλιτέχνες δεν συμφωνούν καθόλου σε αυτό. Η διεθνική πολιτική της μνήμης είναι αμφιλεγόμενη, αλλά ακόμη και στο εσωτερικό των επιμέρους εθνικών κρατών η αντιμετώπιση της Ιστορίας είναι πολυφωνική, αν όχι αμφιλεγόμενη.

Έτσι, ιδίως με αφορμή τα αντισημιτικά έργα που παρουσιάστηκαν στην Documenta, βιώνουμε στη Γερμανία μια πολύ σκληρή συζήτηση σχετικά με τον τρόπο αντιμετώπισης του Ολοκαυτώματος και τη σχέση του με τα αποικιοκρατικά εγκλήματα. Κάποιοι βλέπουν στην τρέχουσα συζήτηση μια νέα έκδοση της πρώτης διαμάχης ιστορικών του 1986 για το ζήτημα της μοναδικότητας του Ολοκαυτώματος σε σχέση με τα γκουλάγκ, ενώ άλλοι μάλλον δίνουν έμφαση στις νέες διαστάσεις της τρέχουσας συζήτησης, που μπορεί κανείς να διαβάσει στην πρόσφατα εκδοθείσα ανθολογία θέσεων υπό τον τίτλο *Οι ιστορικοί διαφωνούν* (2022).

Πώς μπορούμε να βρούμε τρόπους αντιπαράθεσης που να σέβονται την πολυφωνία χωρίς να τροφοδοτούν την άγονη πόλωση; Το γεμάτο ερεθίσματα βιβλίο της Charlotte Wiedemann *Κατανοώντας τον πόνο των άλλων. Ολοκαύτωμα και παγκόσμια μνήμη* (2022) προβάλλει ισχυρά επιχειρήματα για την έννοια της ενσυναίσθησης. Η συγγραφέας διερωτάται αυτοκριτικά απέναντι σε ποιους νεκρούς και σε ποια ιστορικά μαζικά εγκλήματα δείχνουμε ενσυναίσθηση και εκλιπαρεί για μια οικουμενικοποίηση του πένθους και της ενσυναίσθησης. Οι μνήμες του Ολοκαυτώματος και των αποικιοκρατικών εγκλημάτων δεν πρέπει να ανταγωνίζονται η μία την άλλη – ένα αίτημα που έχει διατυπώσει και ο Michael Rothberg με την επιχειρηματολογία του για τη δυνατότητα μιας «*πολυδιευθυντικής μνήμης*». Η οικουμενικοποίηση της ενσυναίσθησης, βέβαια, προϋποθέτει από τη μια την αντιστροφή των συλλογικών μηχανισμών απώθησης και από την άλλη το να πλησιάσουμε με τη

Kolonien, sondern ebenso auf den Osten und Mitteleuropa gerichtet war.

Wie schon in seinem Buch, *Wessen Erinnerung zählt? Koloniale Vergangenheit und Rassismus heute* (2019), forderte Terkessidis in seinem Gespräch mit dem griechischen Historiker Kostis Papaioannou und der Sozialanthropologin Athena Athanasiou, dass insbesondere Griechenland und der Balkan im Hinblick auf die Verbrechen der Wehrmacht und Nationalsozialisten im Zweiten Weltkrieg eine größere Rolle in der deutschen Erinnerungspolitik spielen müssten. Auch der Koalitionsvertrag der aktuellen deutschen Regierung fordert neben der weiterhin zentralen Erinnerung an den Holocaust eine intensivere Auseinandersetzung auch mit der deutschen Kolonialgeschichte und dem Vernichtungskrieg im Osten.

Doch wie können wir die miteinander verflochtenen gewaltvollen Geschichten der europäischen Gesellschaften und Staaten so erinnern, dass eine humanere, demokratische Zukunft möglich wird? Darüber sind sich Politiker, Historiker, Intellektuelle und Künstler keineswegs einig. Die transnationale Erinnerungspolitik ist umstritten, doch auch innerhalb der einzelnen Nationalstaaten ist der Umgang mit der Geschichte vielstimmig, wenn nicht kontrovers.

So erleben wir in Deutschland gerade anlässlich der auf der Documenta gezeigten antisemitischen Werke eine erbitterte Auseinandersetzung über den Umgang mit dem Holocaust und seine Beziehung zu Kolonialverbrechen. Manche sehen in der aktuellen Diskussion eine Neuauflage des ersten Historikerstreits von 1986 zur Frage der Einzigartigkeit des Holocaust in Bezug auf den Gulag, während andere eher die neuen Dimensionen der gegenwärtigen Diskussion betonen, wie sich im kürzlich veröffentlichten Sammelband mit Positionsbestimmungen unter dem Titel *Historiker streiten* (2022) nachlesen lässt.

Wie können wir Wege der Auseinandersetzung finden, die Vielstimmigkeit respektieren, ohne unfruchtbare Polarisierungen anzuheizen? Charlotte Wiedemanns anregendes Buch *Den Schmerz der Anderen begreifen. Holocaust und Weltgedächtnis* (2022) macht das Konzept der Empathie stark. Sie fragt selbstkritisch, welchen Toten und welchen historischen Massenverbrechen wir unsere Empathie schenken, und plädiert für eine Universalisierung von Trauer und Empathie. Erinnerungen an den Holocaust und an Kolonialverbrechen dürften nicht miteinander konkurrieren – eine Forderung, die auch Michael Rothberg mit seinen Argumenten für die Möglichkeit

συνείδησή μας φρικαλεότητες που μοιάζουν μακρινές μια που τις έχουμε απωθήσει. Και αυτό φαίνεται να είναι εφικτό μόνο αν γνωρίζουμε περισσότερα. Η συγκρότηση μιας ευρείας, διεθνούς, συμπάσχουσας «παγκόσμιας μνήμης» μου φαίνονται αξιόλογοι στόχοι, αλλά προϋποθέτουν πολλά και είναι δύσκολο να επιτευχθούν. Ως εκ τούτου, δεν θα ζητούσα τόσο πολύ την ενσυναίσθηση και την αλληλεγγύη, αλλά μάλλον την έντονη αναζήτηση διασυνδέσεων – οι οποίες επίσης μπορεί να φέρουν προβλήματα και να εγείρουν διχασμούς.

Η νοτιοαφρικανοϊσραηλινή ιστορικός Tali Nates, μία από τις νικήτριες του Μεταλλίου Goethe 2022, εφάρμοσε αυτό το μοντέλο των διασυνδέσεων στο Κέντρο Γενοκτονίας και Ολοκαυτώματος που ίδρυσε το 2008 στο Γιοχάνεσμπουργκ. Το κέντρο διεξάγει κυρίως εκπαιδευτικό και διαφωτιστικό έργο που απευθύνεται στους νέους της Νότιας Αφρικής, καταγράφει όμως και ιστορίες εβραϊκής ζωής στις ποικίλες σχέσεις τους με τη Νότια Αφρική, αλλά και πολύ πέρα από αυτήν. Και τιμά τη μνήμη της γενοκτονίας στη Ρουάντα. Γεννημένη στο Ισραήλ το 1961 ως παιδί επιζώντων του Ολοκαυτώματος που διασώθηκαν από τον Oskar Schindler, η Tali Nates απέχει πολύ από το να σχετικοποιήσει το Ολοκαύτωμα. Θέλει όμως να ανιχνεύσει βιογραφικές και κοινωνικές διασυνδέσεις μεταξύ διαφορετικών ιστοριών βίας.

Σε μια συζήτηση στη Βαϊμάρη, στο περιθώριο της απονομής του βραβείου, περιέγραψε ποια μορφή θα μπορούσε να πάρει μια αναζήτηση τέτοιων διασυνδέσεων στο Κέντρο της. Σύμφωνα με την Tali Nates, αρκετοί από τους δραπέτες Εβραίους, που αναζήτησαν καταφύγιο από τον εθνικοσοσιαλισμό στη Νότια Αφρική, έγιναν υποστηρικτές της πολιτικής του απαρτχάιντ, από την οποία επωφελήθηκαν ως λευκοί. Δεν είναι λίγοι οι μαύροι Νοτιοαφρικανοί που βλέπουν το Ισραήλ – στο υπόβαθρο των δικών τους εμπειριών στο καθεστώς του απαρτχάιντ – ως κράτος «απαρτχάιντ» και δείχνουν αλληλεγγύη στους Παλαιστίνιους με τρόπους που μπορεί να λαμβάνουν και αντισημιτικά χαρακτηριστικά. Οποιαδήποτε εκπαιδευτική πρωτοβουλία στην Νότια Αφρική για το Ολοκαύτωμα θα πρέπει να φέρει αυτές τις διαφορετικές οπτικές σε συζήτηση μεταξύ τους και να δείξει τις σχέσεις μεταξύ των διαφορετικών πεπρωμένων.

Πέρα από αυτό, σύμφωνα με την Tali Nates, δεν μπορεί κανείς να μιλήσει πραγματικά για το Ολοκαύτωμα και τη γενοκτονία στη Νότια Αφρική χωρίς να αναφερθεί στην γενοκτονία στη Ρουάντα, η οποία στοίχισε τη ζωή σε ένα εκατομμύριο Τούτσι την ίδια στιγμή που η Νότια Αφρική γιόρταζε το τέλος του απαρτχάιντ. Στενές συνάψεις με αυτή αλλά και άλλες αφρικανικές ιστορίες βίας θα προέκυψαν και από την παρουσία προσφύγων και μεταναστών από γειτονικές αφρικανικές χώρες. Οι ξενοφοβικές αναταραχές

einer „multidirektionalen Erinnerung“ vorgebracht hat. Die Universalisierung der Empathie setzt freilich voraus, kollektive Verdrängungsprozesse rückgängig zu machen und die scheinbar entfernteren oder verdrängten Gräueltaten näher an unser Bewusstsein heranzurücken. Und das scheint mir nur auf der Basis von mehr Wissen möglich. Ein breites, transnational mitfühlendes Erinnern und die Entstehung eines „Weltgedächtnisses“ scheinen mir lohnende Ziele, doch sie sind voraussetzungsreich und schwierig. Ich würde darum zunächst nicht so sehr Einfühlung und Solidarität einfordern, als vielmehr die Suche nach Verbindungen stark machen – die auch problembelastet sein und Trennendes aufrufen können.

Die südafrikanisch-israelische Historikerin Tali Nates, eine der Preisträgerinnen der Goethe-Medaille 2022, hat dieses Konzept der Verbindungen in dem von ihr 2008 gegründeten Johannesburg Genocide & Holocaust Centre umgesetzt. Das Centre betreibt vor allem eine auf südafrikanische Jugendliche zielende Bildungs- und Aufklärungsarbeit, dokumentiert aber auch jüdische Lebensgeschichten in ihren vielfältigen Bezügen zu Südafrika, aber auch weit darüber hinaus. Und es erinnert an den Genozid in Ruanda. 1961 in Israel als Kind von Holocaust-Überlebenden geboren, die von Oskar Schindler gerettet wurden, liegt Tali Nates eine Relativierung des Holocaust völlig fern. Aber sie will biografische und gesellschaftliche Verbindungen zwischen unterschiedlichen Gewaltgeschichten aufspüren.

In einer Podiumsdiskussion in Weimar im Rahmen der Preisverleihung erläuterte sie, wie eine solche Suche nach Verbindungen in ihrem Zentrum konkret aussehen könnte. Nicht wenige der geflohenen Juden, die in Südafrika vor dem Nationalsozialismus Zuflucht gesucht hätten, so Tali Nates, seien zu Unterstützern der Apartheidpolitik geworden, von der sie als Weiße profitierten. Dagegen sähen viele junge schwarze Südafrikaner Israel – vor dem Hintergrund ihrer eigenen Erfahrungen mit dem südafrikanischen Apartheidregime – als einen Apartheidstaat und solidarisierten sich mit den Palästinensern in einer Weise, die auch antisemitische Züge annehmen könne. Bildungsarbeit zum Holocaust müsse in Südafrika diese unterschiedlichen Perspektiven miteinander ins Gespräch bringen und Zusammenhänge der verschiedenen Schicksale aufzeigen.

Außerdem könne man in Südafrika, so Tali Nates, eigentlich nicht über Holocaust und Völkermord sprechen, ohne den Genozid in Ruanda einzubeziehen, der genau in dem Zeitraum, als Südafrika das Ende des Apartheidregimes feierte, einer Million Tutsi das Leben kostete. Enge Verbindungen zu dieser und anderen afrikanischen Gewaltgeschichten

στη Νότια Αφρική κατέδειξαν πόσο απαραίτητο είναι εδώ το εκπαιδευτικό έργο που συνδέει τις ιστορίες ζωής των νοτιοαφρικανών νέων με εκείνες των προσφυγικών οικογενειών.

Γίνεται σαφές εδώ ότι το πολύμορφο έργο της μνήμης κατά μήκος των βιογραφικών-ιστορικών συνδέσεων δεν παράγει σε καμία περίπτωση μια αρμονική συνολική εικόνα, αλλά περιέχει πολύ συγκρουσιακό υλικό. Αυτό όμως πρέπει να υπομείνουμε και να το επεξεργαστούμε, αν πρόκειται να προκύψει μια ανθεκτική και προσανατολισμένη στο μέλλον ειρηνική συνύπαρξη. Πιστεύω ότι από το θαυμάσιο έργο μνήμης της Tali Nates και την αναζήτηση συνδέσεων έχουμε πολλά να μάθουμε για τα αναγκαία βήματα στο δρόμο προς μια πολυφωνική ευρωπαϊκή κουλτούρα μνήμης. Ένα τέτοιο έργο μνήμης χρειάζεται στέρεες γνώσεις για τα ιστορικά γεγονότα, πολύ πέρα από το στενό εθνικό πλαίσιο. Απαιτεί όχι μόνο ενσυναίσθηση με τα θύματα, αλλά και γνώση για τους δράστες και τη δυναμική του αποκλεισμού και της κλιμάκωσης της βίας. Και πρέπει να έχει κανείς επίγνωση της ιστορικότητας των κουλτούρων μνήμης.

Αν η έρευνά μου για τις αφρικανικές πολιτικές μνήμης – γιορτές ανεξαρτησίας, μνημόσυνα ηρώων και πολλά άλλα – μου έχει διδάξει ένα πράγμα, αυτό είναι το πόσο μπορούν να αλλάξουν οι πρακτικές και οι κουλτούρες μνήμης με την πάροδο του χρόνου. Οι καταστροφές και η ανέγερση νέων μνημείων εναλλάσσονται, οι γιορτές καθιερώνονται και στη συνέχεια καταργούνται ξανά από την επόμενη κυβέρνηση. Αυτό συμβαίνει κυρίως επειδή νέες πολιτικές συγκρούσεις αλλάζουν την οπτική της ιστορίας και επειδή νέα οράματα για το επιθυμητό μέλλον χρειάζεται να επικαλεστούν μια διαφορετική κληρονομιά. Αν οι πρακτικές μνήμης άλλαξαν διαρκώς στο παρελθόν, μπορούμε να τις αλλάξουμε και τώρα και στο μέλλον!

Γενικότερα, ίσως αρχικά χρειαζόμαστε περισσότερο μια «κουλτούρα της ιστορίας» παρά μια «κουλτούρα της μνήμης». Χρειαζόμαστε μια ανοιχτή δουλειά μνήμης, που να έχει περιέργεια, που να βασίζεται στη γνώση και να μπορεί να αντέξει τις αμφιθυμίες καθώς και τις αμφισβητήσεις, αλλά ταυτόχρονα να επιδιώκει και την οικοδόμηση γεφυρών. Και γι' αυτό απαιτούνται ανοιχτοί χώροι και ποικίλα δίκτυα στα οποία μπορούν να πραγματοποιηθούν τέτοιες ανταλλαγές. Το Ινστιτούτο Goethe μπορεί να συμβάλει σε αυτό με το παγκόσμιο δίκτυό του – και το έχει ήδη κάνει και στην Ελλάδα, μαζί με έλληνες διανοούμενους και καλλιτέχνες.

Ο χρόνος τελειώνει και μπορώ μόνο παραδείγματα να αναφέρω.

Το έργο του Γιάννη Ψυχοπαίδη, για παράδειγμα, στον οποίο

würden sich nicht zuletzt durch die Präsenz von Flüchtlingen und Migranten aus afrikanischen Nachbarländern ergeben. Die xenophoben Ausschreitungen in Südafrika würden vor Augen führen, wie notwendig hier Bildungsarbeit ist, die die Lebensgeschichten der südafrikanischen Jugendlichen mit denen von Flüchtlingsfamilien in Beziehung setzt.

Hier wird also deutlich: die vielstimmige Erinnerungsarbeit entlang biografisch-historischer Verbindungen produziert keineswegs ein harmonisches Gesamtbild, sondern enthält viel Konfliktstoff. Den gilt es aber auszuhalten und durchzuarbeiten, wenn ein belastbares und in die Zukunft weisendes, friedliches Miteinander entstehen soll. Von Tali Nates' großartigem Erinnerungsprojekt und ihrer Suche nach Verbindungen lässt sich, so glaube ich, viel lernen für die notwendigen Schritte auf dem Weg zu einer vielstimmigen europäischen Erinnerungskultur. Eine solche Erinnerungsarbeit braucht solides Wissen über die historischen Ereignisse, weit über den engen nationalen Rahmen hinaus. Es bedarf nicht nur der Empathie mit den Opfern, sondern auch des Wissens über die Täter und die Dynamiken der Ausgrenzung und Gewalteskalation. Und man sollte sich der Historizität von Erinnerungskulturen bewusst sein.

Wenn mich meine Forschung zu afrikanischen Erinnerungspolitiken – Unabhängigkeitsfeiern, Heldengedenken und vielem mehr – eines gelehrt hat, dann wie stark sich Erinnerungspraktiken und Gedenkkulturen im Lauf der Zeit verändern können. Denkmalsstürze und die Errichtung neuer Gedenkstätten wechseln sich ab; Feiertage werden eingerichtet und von der nächsten Regierung wieder abgeschafft. Dies geschieht vor allem, weil neue politische Konfliktlinien den Blick auf die Geschichte verändern und weil neue Visionen einer wünschenswerten Zukunft ein anderes Erbe aufrufen wollen. Wenn sich Erinnerungspraktiken in der Vergangenheit immer wieder verändert haben, können wir sie auch jetzt und zukünftig verändern!

Generell brauchen wir vielleicht erst einmal mehr „Geschichtskultur“ als „Erinnerungskultur“. Wir brauchen eine neugierige und offene Erinnerungsarbeit, die auf Wissen basiert und Ambivalenzen ebenso wie Streitgespräche aushält, zugleich aber auch Brücken zu bauen sucht. Und dafür wiederum bedarf es offener Räume und vielfältiger Netzwerke, in denen solcher Austausch stattfinden kann. Hierzu nun kann das Goethe-Institut mit seinem weltweiten Netzwerk einen Beitrag leisten – und hat das auch schon

αναφέρθηκα στην αρχή, έχει επανειλημμένως ασχοληθεί με το θέμα της πολιτιστικής κληρονομιάς και της ελληνικής ιστορίας στον ευρωπαϊκό χώρο με ποικίλους τρόπους. Ανάμεσα στα έργα που παρουσιάστηκαν στο Ινστιτούτο Goethe τον Μάρτιο του 1972, για παράδειγμα, ήταν και η σειρά «Σεμινάρια», η οποία διαφοροποιήθηκε κριτικά από το τότε επίσημα προπαγανδισμένο δόγμα της «ελληνικότητας» και αντιμετώπισε έξυπνα την κοινωνικοπολιτική αλλαγή στη χώρα, η οποία είχε διακοπεί δια της βίας. Ο Ψυχοπαίδης παρέμεινε πιστός στο θέμα της κριτικής εξέτασης των ιδεολογιών και των μύθων της Ελλάδας και κατά τις επόμενες δεκαετίες. Και με την κοσμοπολίτικη βιογραφία του και τις στενές επαφές του με γερμανούς καλλιτέχνες και διανοούμενους, έγινε επίσης μια από τις σημαντικές φωνές της Documenta 14, η οποία προσπάθησε να σφυρηλατήσει δεσμούς μεταξύ Γερμανίας και Ελλάδας – σε μια εποχή που οι μαζικές αναταράξεις που προκάλεσε η κρίση χρέους ήταν ακόμη αισθητές. Παρεμπιπτόντως, γόνιμοι δεσμοί μεταξύ των διαφορετικών οπτικών ελλήνων και γερμανών διανοουμένων και καλλιτεχνών δημιουργήθηκαν και την εποχή που την έκθεση των ελλήνων «Νέων Ρεαλιστών» το φθινόπωρο του 1972 στο Ινστιτούτο Goethe της Αθήνας ακολούθησε μια έκθεση δώδεκα βερολινέζων καλλιτεχνών με τίτλο «Κριτικός Ρεαλισμός».

Χαίρομαι πολύ που στη συνέχεια θα μιλήσει η Μαρία Στεφανοπούλου. Με το μυθιστόρημά της *Άθος ο Δασονόμος* (εκδόθηκε στα ελληνικά το 2015, στα γερμανικά το 2019)¹, το οποίο διάβασα με μεγάλο ενθουσιασμό, έχει γράψει ένα κεντρικό έργο για την αναγκαία και επώδυνη δουλειά για τη μνήμη σε σχέση με τα γερμανικά εγκλήματα στην Ελλάδα. Μεταξύ άλλων, αναστοχάζεται και τον ιδιαίτερο ρόλο της τέχνης και της λογοτεχνίας στην εργασία μνήμης. «*Δεν μιλούσα ποτέ για τον πόλεμο. Ούτε για το γερμανικό ούτε για τον εμφύλιο. Για πολλά χρόνια άλλωστε με βασάνιζαν κενά μνήμης. Έπειτα η μνήμη επέστρεψε μέσα από εικόνες, μόνο εικόνες, που με στοιχειωναν και θόλωναν το μυαλό μου. Η καθημερινότητα ωστόσο κυλούσε απρόσκοπτα.*», μας λέει η Στεφανοπούλου μέσω του πρωταγωνιστή της, του Άθου.

Μου φάνηκε ιδιαίτερα αποκαλυπτικό το πόσο διαφορετικά βλέπουν οι αφηγητές διαφορετικών γενεών το έγκλημα των Καλαβρύτων, πόσο διαφορετικά το αρθρώνουν και το κρίνουν. Ενώ ο Άθος δεν ήθελε να επιλέξει πλευρά σε μια χώρα που σπαράσσεται από το αντάρτικο και τον εμφύλιο πόλεμο, οι άλλοι πρωταγωνιστές του μυθιστορήματος παίρνουν πιο ξεκάθαρη θέση, όπως η εγγονή του Άθου, η Λεύκη: «*Αν και γεννήθηκε μόλις δώδεκα χρόνια αργότερα, ένιωθε ότι ήταν καθήκον και υποχρέωσή της να βοηθήσει τον νεκρό να δικαιωθεί και να τον επαναφέρει στη ζωή*». Το μυθιστόρημα πραγματεύεται τις πολλές όψεις της διαγενεακής επεξεργασίας της μετατραυματικής μνήμης.

getan, nicht zuletzt in Griechenland und gemeinsam mit griechischen Intellektuellen und Künstlern.

Die Zeit läuft mir davon, und ich kann Beispiele dafür nur antippen.

Das Werk von Jannis Psychopedis zum Beispiel, den ich eingangs erwähnte, hat sich immer wieder in vielfältiger Weise mit dem Thema des kulturellen Erbes und der griechischen Geschichte im europäischen Raum auseinandergesetzt. Zu den im März 1972 im Goethe-Institut gezeigten Werken gehörte etwa die Reihe „Seminars“, die sich kritisch vom damals offiziell propagierten Dogma des „Griechentums“ absetzte und auf kluge Weise den gewaltsam unterbrochenen gesellschaftspolitischen Wandel im Land ansprach. Dem Thema der kritischen Auseinandersetzung mit Ideologien und Mythen Griechenlands blieb Psychopedis auch in den folgenden Jahrzehnten treu. Und er wurde durch seine kosmopolitische Biografie und engen Kontakte zu deutschen Künstlern und Intellektuellen auch zu einer der wichtigen Stimmen bei der Documenta 14, die Verbindungen zwischen Deutschland und Griechenland stiften wollte – zu einer Zeit, in der die massiven Verwerfungen durch die Schuldenkrise noch spürbar waren. Fruchtbare Verbindungen zwischen den Perspektiven griechischer und deutscher Intellektueller und Künstler entstanden damals übrigens auch dadurch, dass das Goethe-Institut Athen der Ausstellung der griechischen „Jungen Realisten“ im Herbst 1972 eine Ausstellung von zwölf Berliner Künstlern und Künstlerinnen unter dem Titel „Kritischer Realismus“ folgen ließ.

Ich freue mich sehr, dass Maria Stefanopoulou nachher sprechen wird. Sie hat mit ihrem Roman *Athos der Förster* (auf Griechisch 2015, auf Deutsch 2019 erschienen)¹, den ich mit großer Begeisterung gelesen habe, ein zentrales Werk zur notwendigen und schmerzvollen Erinnerungsarbeit in Bezug auf die deutschen Verbrechen in Griechenland geschrieben. Sie reflektiert nicht zuletzt die besondere Rolle der Kunst und Literatur für diese Erinnerungsarbeit. „*Über den Krieg sprach ich nie, weder über den gegen die Deutschen noch über den griechischen Bürgerkrieg – schon allein, weil mich lange Jahre Erinnerungslücken quälten. Dann kehrte die Erinnerung durch Bilder zurück, ausschließlich durch Bilder, die – obwohl sie mich heimsuchten und meine Gedanken überschatteten – meinen Alltag nicht beeinträchtigten*“, so lässt Stefanopoulou ihren Protagonisten Athos sprechen.

Besonders aufschlussreich fand ich, wie unterschiedlich sie die Erzählerinnen aus verschiedenen Generationen auf das Verbrechen von Kalavryta schauen, wie verschieden sie es in

Μόλις η τρίτη γενιά είναι που προβαίνει σε μια ειδική εργασία μνήμης, καθώς η πρώτη γενιά απλώς επιβιώνει και η δεύτερη προσπαθεί να αποφύγει τις ιστορικές πληγές. Και μόνο η τέταρτη γενιά τελικά, η κόρη της Λευκής, Ιοκάστη, ξεφεύγει από τον θλιβερό κύκλο των αφηγήσεων θύτη-θύματος.

Προσωπικά με γοήτευσε ο τρόπος με τον οποίο η Στεφανοπούλου ενέταξε στην πολυεπίπεδη πλοκή του μυθιστορήματος και μια σειρά συνδέσεων με γερμανικούς παράγοντες – με έναν λιποτάκτη της Βέρμαχτ που μετέπειτα στάθηκε πλάι στον Άθο σε μια στάση αντιρωτισμού, με την Γερμανίδα Inge Brahms, η οποία ως απόγονος του έθνους των θυτών ξεκινάει μια αναζήτηση ιστορικών ιχνών (πρόκειται για αναφορά στον ιστορικό Ehrengard Schramm-von Thadden, ο οποίος ήδη τη δεκαετία του 1950 αγωνιζόταν για τους επιζώντες των Καλαβρύτων).

Η οδυνηρή εμπειρία της ενθύμησης βρίσκεται επίσης στο επίκεντρο της έκθεσης *Διαιρεμένες μνήμες. Ελλάδα 1940-1950. Ανάμεσα στην Ιστορία και το Βίωμα*. Αυτή η έκθεση αποτελεί μια υποδειγματική συνεργασία μεταξύ γερμανών και ελλήνων εταίρων – από το Εβραϊκό Μουσείο Θεσσαλονίκης, το Μακεδονικό Μουσείο Σύγχρονης Τέχνης Θεσσαλονίκης και το Γερμανικό Ιστορικό Μουσείο Βερολίνου. Παρουσιάστηκε για πρώτη φορά στη Θεσσαλονίκη το 2016-17, ενώ αυτή τη στιγμή υπάρχει μια ψηφιακή «επιστροφή» του στη Γερμανία σε συνεργασία με το NS-Dokumentationszentrum στην Κολωνία, την αδελφή πόλη της Θεσσαλονίκης. Οι «*Διαιρεμένες μνήμες*» είναι αφιερωμένες σε ένα από τα πιο θλιβερά κεφάλαια της γερμανοελληνικής ιστορίας, καθώς η δεκαετία του 1940 σημαίνει Κατοχή, Ολοκαύτωμα και Εμφύλιος Πόλεμος.

Στόχος της έκθεσης ήταν και είναι να δώσει χώρο σε διαφορετικές ιστορίες και προσωπικές εμπειρίες και να συμβάλει έτσι σε μια νέα, πιο διαφοροποιημένη οπτική της δύσκολης αυτής δεκαετίας. Η εξέλιξη της έκθεσης αποκάλυψε ασυμμετρίες στην εργασία μνήμης, όπως επεσήμαναν οι εισηγητές στα εγκαίνια της ψηφιακής έκθεσης. Οι δημιουργοί της έκθεσης δεν ενδιαφέρονται για μια επιστημονική τεκμηρίωση, αλλά για την διάνοιξη νέων πεδίων μέσω του συμβολισμού των αντικειμένων της τέχνης, της ποίησης και άλλων αισθητικών μέσων. Το μωσαϊκό των καλλιτεχνικών οπτικών μας επιτρέπει επίσης να αμφισβητήσουμε κριτικά τους κυρίαρχους μύθους στους οποίους έχει εν τω μεταξύ συμπυκνωθεί η ιστορία. Με αυτόν τον τρόπο η έκθεση γίνεται ένα παράδειγμα της δύναμης της τέχνης να αμφισβητεί τις κρατικά επιβαλλόμενες πολιτικές μνήμης, να αντέχει τις αμφιθυμίες και να αντιμετωπίζει τις μπλεγμένες βιογραφίες καθώς και να συζητά τραυματικές εμπειρίες.

«*Η ιστορία δεν είναι φυλακή, η ιστορία πρέπει να είναι*

Worte fassen und beurteilen lässt. Während Athos im vom Partisanen- und Bürgerkrieg zerrissenen Land keine Partei ergreifen wollte, nehmen andere im Roman klarer Stellung, und von Athos Enkelin Lefki heißt es: „*Obwohl sie erst zwölf Jahre danach geboren wurde, spürte sie, dass es ihre Pflicht und Schuldigkeit war, dem Toten zu seinem Recht zu verhelfen und ihn wieder ins Leben zurückzuholen*“. Es geht im Roman um die vielen Facetten einer generationenübergreifenden posttraumatischen Erinnerungsarbeit. Erst die dritte Generation leistet die explizite Erinnerungsarbeit, während die erste Generation überlebt und die zweite sich den historischen Wunden durch Vergessen zu entziehen versucht. Doch erst die vierte Generation, Lefkis Tochter Iokaste, bricht aus dem bedrückenden Kreislauf der Opfer-Täter-Narrative aus.

Mich hat fasziniert, wie Stefanopoulou dabei in die vielschichtige Romanhandlung auch Verbindungen mit deutschen Akteuren eingeflochten hat – mit einem Wehrmachtsdeserteur und späteren Kameraden von Athos in einer gemeinsamen Haltung des Antiheldentums, und mit der Deutschen Inge Brahms, die sich als Nachfahrin der Täternation auf historische Spurensuche begibt (eine Anspielung auf die Historikerin Ehrengard Schramm-von Thadden, die sich schon in den 1950er Jahren für die Überlebenden von Kalavryta einsetzte).

Die schmerzhaft Erfahrung des Erinnerns steht auch im Mittelpunkt der vom Goethe-Institut Thessaloniki koordinierten Ausstellung „*Gespaltene Erinnerungen. Griechenland 1940-1950. Zwischen Geschichte und Erfahrung*“. Dieses Ausstellungsprojekt steht für eine beispielhafte Kooperation von deutschen und griechischen Partnern – vom Jüdischen Museum Thessaloniki, dem Makedonischen Museum für Zeitgenössische Kunst Thessaloniki und dem Deutschen Historischen Museum Berlin. Zuerst 2016-17 in Thessaloniki gezeigt, gibt es aktuell ein digitales Rückspiel nach Deutschland in Zusammenarbeit mit dem NS-Dokumentationszentrum in Köln, der Partnerstadt von Thessaloniki. „*Gespaltene Erinnerungen*“ widmet sich einem der bedrückendsten Kapitel in der deutsch-griechischen Geschichte, stehen die 1940er Jahre doch für Besatzung, Holocaust und Bürgerkrieg.

Verschiedenen Geschichten und persönlichen Erfahrungen Raum zu geben und damit zu einer neuen, differenzierteren Perspektive auf dieses schwierige Jahrzehnt beizutragen, war und ist Ziel der Ausstellung. Die Erarbeitung der Ausstellung legte Asymmetrien in der Erinnerungsarbeit offen, wie die Redner in der Eröffnung der digitalen Ausstellung darlegen. Dabei geht es den Ausstellungsmachern nicht um eine

Η πρόεδρος Carola Lentz στην εορταστική εκδήλωση για τα 70 χρόνια λειτουργίας του Ινστιτούτου Goethe στην Αθήνα // Die Präsidentin Carola Lentz beim Festakt zu 70 Jahre Goethe-Institut in Athen, | © Goethe-Institut Athen/Vangelis Patsialos

σχολείο», είπε ο υπουργός Εξωτερικών Νίκος Κοτζιάς στα εγκαίνια της έκθεσης στη Θεσσαλονίκη τον Δεκέμβριο του 2016 – αναφερόμενος στις απελευθερωτικές προοπτικές που μπορεί να ανοίξει για το μέλλον μια τέτοια αναστοχαστική και κυρίως συνεργατική επεξεργασία της μνήμης. Κατανώ και τα τρία παραδείγματα που αναφέρθηκαν ως δομικά στοιχεία μιας πορείας προς μια κοινή ευρωπαϊκή κουλτούρα μνήμης, την οποία χρειαζόμαστε περισσότερο από ποτέ τόσο σήμερα όσο και τα επόμενα χρόνια.

Στόχος είναι να κρατήσουμε ανοιχτούς χώρους για συζητήσεις και αντιπαραθέσεις και ταυτόχρονα να δημιουργήσουμε συνάψεις αντί να δίνουμε έμφαση στον ανταγωνισμό μεταξύ θυμάτων – τόσο στις επιμέρους κοινωνίες, όσο και διεθνώς. Η τέχνη έχει την ιδιαίτερη δυνατότητα να αναδεικνύει την πολυπλοκότητα, να επιτρέπει χαμηλούς τόνους και να υπομένει τις αμφισημίες, χωρίς τις οποίες δεν μπορεί να αναδυθεί η κοινή μνήμη. Το Ινστιτούτο Goethe, με τον τρόπο του, έχει συμβάλει σ' αυτή την προσπάθεια και θα συνεχίσει να το κάνει και στο μέλλον. Και σε αυτό το πνεύμα, εύχομαι στο Ινστιτούτο Goethe στην Αθήνα και στην Ελλάδα πολλά ακόμη παραγωγικά χρόνια!

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ ΑΠΟ ΤΑ ΓΕΡΜΑΝΙΚΑ ΓΙΩΡΓΟΣ ΛΑΙΟΣ

1. Βλ. βιβλιοκριτική στο τεύχος 29 του Εξάντας (Ιούλιος 2019) [σημείωση του συντάκτη].

wissenschaftliche Dokumentation, sondern darum, mit der Symbolik von Artefakten aus Kunst, Poesie und anderen ästhetischen Medien neue Kontexte zu eröffnen. Das Mosaik aus künstlerischen Perspektiven erlaubt auch, dominante Mythen, zu denen Geschichte mittlerweile geronnen ist, kritisch zu hinterfragen. So wird die Ausstellung auch zu einem Beispiel für die Kraft der Kunst, staatliche verordnete Erinnerungspolitik zu hinterfragen, Ambivalenzen auszuhalten und verflochtene Biografien ebenso wie traumatische Erfahrungen zu thematisieren.

„Geschichte ist kein Gefängnis, Geschichte muss Schule sein“, hatte Außenminister Nikos Kotzias bei der Eröffnung der Ausstellung in Thessaloniki im Dezember 2016 gesagt – und er verwies damit auf die befreienden Zukunftsperspektiven, die eine solche reflektierte und vor allem kooperative Erinnerungsarbeit eröffnen kann. Ich möchte alle drei genannten Beispiele als Bausteine verstehen auf dem Weg zu einer gemeinsamen europäischen Erinnerungskultur, derer wir heute und in den kommenden Jahren mehr denn je bedürfen.

Es geht darum, Räume für Debatten und Auseinandersetzungen offenzuhalten und zugleich Verbindungen zu stiften statt Opferkonkurrenzen zu betonen – in einzelnen Gesellschaften, aber vor allem auch transnational. Die besondere Chance der Kunst ist dabei, Vielschichtigkeit zu zeigen, leise Töne zu erlauben und Ambiguitäten auszuhalten, ohne die eine gemeinsame Erinnerung nicht entstehen kann. Hierzu hat das Goethe-Institut auf seine Weise einen Beitrag geleistet und wird auch in Zukunft Beiträge leisten. Und in diesem Sinne wünsche ich dem Goethe-Institut in Athen und Griechenland noch viele weitere produktive Jahre!

1. S. Buchbesprechung in Exantas Heft 29 (Juli 2019) [Anm.d.Red.].

Ο καθηγητής Christoph Rass με την ομάδα σπουδαστών στη Καρυά τον Απρίλιο 2023 // Professor Christoph Rass mit Studierenden in Karya im April 2023 © Christos Chatziioannidis/DZNSZA

Καρυά 1943 - Ολοκαύτωμα και καταναγκαστική εργασία στην Ελλάδα

Η διερεύνηση ενός ναζιστικού εγκλήματος

Ιάσωνας Χανδρινός

«Ε, Έλληνα, έχω κάτι για σένα!» Ο Ανδρέας Ασσαέλ άκουσε τη φωνή του εμπόρου που γνώριζε σε μια υπαίθρια αγορά του Μονάχου και τον πλησίασε, παρόλο που δεν είχε πολλή όρεξη να αγοράσει εκείνη τη μέρα από το παλιατζίδικο. Ο έμπορος του έδειξε ένα άλμπουμ με φωτογραφίες από τη περίοδο της γερμανικής κατοχής στην Ελλάδα κατά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο. Ο Ανδρέας Ασσαέλ, μηχανικός στο επάγγελμα, είναι επίσης παθιασμένος συλλέκτης παλιών φωτογραφιών και ερευνητής. Κατά τη διάρκεια αυτής της επίσκεψης στην υπαίθρια αγορά το 2002, το εκπαιδευμένο μάτι του ανακάλυψε σε μία από τις φωτογραφίες ένα μικροσκοπικό αλλά ευδιάκριτο Άστρο του Δαβίδ. Εξαιτίας αυτής της φωτογραφίας, αγόρασε το άλμπουμ. Πρόκειται για ένα άλμπουμ που έμελλε να αποδειχθεί ένα μοναδικό ντοκουμέντο της κατοχικής περιόδου στην Ελλάδα. Η φωτογραφία που απεικονίζει έναν άνθρωπο που φοράει

Karya 1943 - Holocaust und Zwangsarbeit in Griechenland

Die Aufklärung eines NS-Verbrechens

Iason Chandrinou

„He, Grieche, ich hab' was für dich!“ Andreas Assael hörte den Ruf eines ihm schon bekannten Händlers eines Münchener Flohmarkts und ging zu ihm, obwohl er keine große Lust hatte, Trödel zu kaufen. Der Händler zeigte ihm ein Fotoalbum aus dem Zweiten Weltkrieg mit Fotos aus der deutschen Besatzungszeit in Griechenland. Andreas Assael, von Beruf Ingenieur, ist dazu leidenschaftlicher Sammler alter Fotos und Forscher. Bei diesem Flohmarkt Besuch im Jahr 2002 entdeckte sein geübtes Auge auf einem der Bilder einen winzigen, aber gut sichtbaren *Judenstern*. Wegen dieses Fotos hat er das Album gekauft. Dieses Fotoalbum erwies sich später als ein einzigartiges Dokument der Okkupationszeit in Griechenland.

Das Foto mit der Abbildung eines Menschen, der den „Judenstern“ trägt, gehört zur Sammlung von rund 80 Aufnahmen, die einen

το Άστρο του Δαβίδ είναι μέρος της συλλογής 80 περίπου φωτογραφιών που δίνουν μια εικόνα από τη δολοφονική καταναγκαστική εργασία που περίπου 500 Εβραίοι της Θεσσαλονίκης υποχρεώθηκαν να εκτελέσουν κάτω από απάνθρωπες συνθήκες στον μικρό σιδηροδρομικό σταθμό της Καρυάς, στην περιοχή της Φθιώτιδας, από τον Μάρτιο μέχρι και τον Αύγουστο του 1943. Ο Ασσαέλ, ο ίδιος γιος επιζήσαντα του Ολοκαυτώματος από τη Θεσσαλονίκη, εντόπισε το σημείο που τραβήχτηκαν οι φωτογραφίες και αναζήτησε επιζώντες του στρατοπέδου. Εξερεύνησε σχολαστικά την τοπογραφία του χώρου και κατέταξε σε χρονολογική σειρά τις φωτογραφίες.

Ο δημιουργός του λευκώματος, το οποίο εκτός από τις εργασίες στην Καρυά περιέχει και φωτογραφίες από άλλα εργοτάξια στην Ελλάδα, όπως και από ελληνικά αξιοθέατα και από ντόπιους, εντοπίζεται ως «Hanns» μόνο από μια αφιέρωση στο πίσω μέρος μιας φωτογραφίας. Στο μεταξύ έχει ταυτοποιηθεί ως Hanns Rössler (1905-1995) από τη Νυρεμβέργη, μηχανικός, μέλος του ναζιστικού κόμματος και αξιωματικός της διαβόητης Οργάνωσης Todt, η οποία διηύθυνε τα εργοτάξια στην Καρυά και σε άλλα μέρη κατά μήκος των στρατηγικά σημαντικών για τη Βέρμαχτ συγκοινωνιακών οδών στα Βαλκάνια, αλλά και σε όλη την κατεχόμενη Ευρώπη.

Ο Ασσαέλ κατέγραψε τα ευρήματά του σε ένα αδημοσίετο χειρόγραφο στα ελληνικά. Μετά από πρόσκληση του «Κέντρου Τεκμηρίωσης Ναζιστικής Καταναγκαστικής Εργασίας» στο Βερολίνο-Schöneweide και του «Ιδρύματος Μνήμης για τους Δολοφονημένους Εβραίους της Ευρώπης» παρουσίασε για πρώτη φορά τον Ιανουάριο του 2019 τα αποτελέσματα της έρευνάς του. Το άλμπουμ έχει γίνει έκτοτε αντικείμενο ερευνητικών, εκπαιδευτικών και εκθεσιακών προγραμμάτων και παρέχει σημαντικές πληροφορίες για την καταναγκαστική εργασία του εβραϊκού πληθυσμού στην Ελλάδα.

Εβραϊκή καταναγκαστική εργασία στην Ελλάδα

Η καταναγκαστική εργασία στην Καρυά ήταν ένα από τα πιο σκληρά και ταυτόχρονα ευρέως άγνωστα μαζικά εγκλήματα της γερμανικής κατοχής. Στην Ελλάδα, όπως και σε όλη τη ναζιστική Ευρώπη, η καταναγκαστική εργασία σήμαινε για τους Εβραίους την αδίστακτη και κυριολεκτικά μέχρι θανάτου, εκμετάλλευση της εργατικής τους δύναμης. Στην Ελλάδα, μόνο οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης έπεσαν θύματα του δόγματος «εξόντωσης μέσω της εργασίας». Η αναγκαστική στρατολόγησή τους ξεκίνησε στις 11 Ιουλίου 1942 με την περιβόητη συγκέντρωση στην Πλατεία Ελευθερίας. Όλοι οι Εβραίοι άνδρες της πόλης μεταξύ 18 και 45 ετών, περίπου 9.000 άτομα, αναγκάστηκαν να συγκεντρωθούν στην πλατεία μπροστά από το γραφείο του τοπικού Γερμανού διοικητή κάτω από συνθήκες καύσωνα. Εκεί στρατιώτες τους χτυπούσαν και τους εξευτέλιζαν. Στο τέλος, καταγράφηκαν και χωρίστηκαν σε ομάδες εργασίας. Περίπου 3.500 από αυτούς στάλθηκαν σε καταναγκαστική εργασία σε διάφορα μέρη στην περιοχή της Θεσσαλονίκης. Οι περισσότεροι από αυτούς στην οδοποιία, αρκετοί σε ορυχεία, 230 στην

Blick auf die mörderische Zwangsarbeit gewähren, die ca. 500 jüdische Männer aus Thessaloniki an der kleinen Bahnstation von Karya, in der Region von Fthiotida, zwischen März und August 1943 leisten mussten. Assael, selbst Sohn eines Holocaustüberlebenden aus Thessaloniki, identifizierte später den Ort der Aufnahmen und machte Überlebende des Lagers ausfindig. Er erschloss minutiös die Topographie der Baustelle und brachte die nicht chronologisch eingeklebten Fotos in eine zeitliche Abfolge.

Der Urheber des Albums, das neben den Felsabtragungsarbeiten in Karya auch Fotografien von anderen Baustellen in Griechenland und von griechischen Sehenswürdigkeiten und Menschen enthält, ist anhand einer Widmung auf der Rückseite eines Fotos lediglich als „Hanns“ identifizierbar. Mittlerweile weiß man, um wen es sich handelt: Hanns Rössler (1905-1995), Ingenieur aus Nürnberg, NSDAP-Mitglied und Haupttruppführer der berüchtigten Organisation Todt (OT). Diese Organisation betrieb im Auftrag der Wehrmacht die Baustellen in Karya und an anderen Orten entlang der strategisch wichtigen Transportwege.

Assael hielt seine Ergebnisse in einem unveröffentlichten griechischen Manuskript fest. Auf Einladung des „Dokumentationszentrums NS-Zwangsarbeit“ in Berlin-Schöneweide und der „Stiftung Denkmal für die ermordeten Juden Europas“ stellte er im Januar 2019 zum ersten Mal die Ergebnisse seiner Recherchen vor. Das Album ist mittlerweile Gegenstand von Forschungs-, Bildungs- und Ausstellungsprojekten geworden und liefert wichtige Erkenntnisse zur Zwangsarbeit der jüdischen Bevölkerung in Griechenland.

ΰδισche Zwangsarbeit in Griechenland

Die Zwangsarbeit in Karya war eines der grausamsten und zugleich weitgehend unbekanntesten Massenverbrechen der deutschen Besatzungszeit. Auch in Griechenland bedeutete Zwangsarbeit für Juden die schonungslose Ausnutzung ihrer Arbeitskraft, die auch ihren Tod in Kauf nahm. Dieser Politik der Vernichtung durch Arbeit fielen ausschließlich die Juden von Thessaloniki zum Opfer. Ihre Zwangsrekrutierung begann am 11. Juli 1942 mit der berüchtigten Versammlung auf dem Freiheitsplatz (Πλατεία Ελευθερίας) statt. Alle jüdischen Männer der Stadt im Alter von 18 bis 45 Jahren, ca. 9.000 Personen, mussten sich auf dem Freiheitsplatz vor der deutschen Ortskommandantur unter glühender Hitze versammeln. Sie wurden geschlagen und gedemütigt. Am Ende wurden sie registriert und in verschiedene Arbeitskommandos aufgeteilt. Etwa 3.500 von ihnen wurden zur Zwangsarbeit an verschiedenen Orten in der Region von Thessaloniki eingesetzt. Die meisten im Straßenbau, einige im Bergbau, 230 in der Stadt für die Straßenreinigung und zum Müllsammeln. Schon nach zweieinhalb Monaten waren mindestens 12% der Männer an den Folgen der erschöpfenden und erniedrigenden Arbeit gestorben.

πόλη της Θεσσαλονίκης για τον καθαρισμό των δρόμων και την συγκομιδή σκουπιδιών. Μετά από μόλις δύομισι μήνες, τουλάχιστον το 12% των ανδρών είχε πεθάνει ως αποτέλεσμα της εξαντλητικής και εξευτελιστικής εργασίας. Προκειμένου να σωθούν οι υπόλοιποι, η εβραϊκή κοινότητα διαπραγματεύτηκε με τον Max Merten, τον Σύμβουλο Στρατιωτικής Διαχείρισης της Στρατιωτικής Διοίκησης Θεσσαλονίκης-Αιγαίου, ο οποίος απαίτησε λύτρα ύψους 3,5 δισεκατομμυρίων δραχμών. Καθώς αυτό δεν ήταν εφικτό, συμφώνησαν σε 2,5 δισεκατομμύρια δραχμές και στην απαλλοτρίωση του τεράστιου εβραϊκού νεκροταφείου που υπήρχε από τον 15ο αιώνα, το οποίο ισοπεδώθηκε τον Δεκέμβριο, και μάλιστα σε στενή συνεργασία με τις ελληνικές δημοτικές αρχές που ήθελαν από προπολεμικά να το καταστρέψουν. Οι Εβραίοι καταναγκαστικοί εργάτες αφήθηκαν ελεύθεροι για ένα σύντομο χρονικό διάστημα.

Ankunft einer Gruppe von verschleppten Juden aus Thessaloniki in Karyä, April 1943 (Sammlung Assael) Άφιξη μιας ομάδας Εβραίων καταναγκαστικών εργατών από τη Θεσσαλονίκη στη Καρύα τον Απρίλιο 1943 (συλλογή Ασσαέλ)

Ωστόσο, ήδη από τον Μάρτιο του 1943, οι Εβραίοι επιστρατεύτηκαν και πάλι για καταναγκαστική εργασία. Την περίοδο αυτή, ο εβραϊκός πληθυσμός της πόλης είχε ήδη εκδιωχθεί από τα διαμερίσματα και τα σπίτια του και είχε κλειστεί σε γκέτο. Αυτή τη φορά οι Εβραίοι εργάτες προορίζονταν για σιδηροδρομικά έργα στην κεντρική Ελλάδα, στην ιταλική ζώνη κατοχής. Η σιδηροδρομική γραμμή Αθήνα-Θεσσαλονίκη ήταν εκείνη την περίοδο μεγάλης σημασίας για την Βέρμαχτ. Καθυστερήσεις των μεταφορών στα Βαλκάνια δημιουργούσαν προβλήματα στον εφοδιασμό των πολεμικών επιχειρήσεων στη Βόρεια Αφρική. Προκειμένου να αυξήσουν τις μεταφορικές τους δυνατότητες σε όλα τα Βαλκάνια, οι γερμανικές κατοχικές δυνάμεις ξεκίνησαν το φθινόπωρο του 1942 το λεγόμενο πρόγραμμα «Viadukt», το οποίο προέβλεπε την επέκταση της σιδηροδρομικής γραμμής Βελιγράδι-Νις-Σκόπια-Θεσσαλονίκη μέχρι την Αθήνα. Τα πρόγραμμα περιλάμβανε επίσης την κατασκευή νέων γραμμών, γεφυρών, σταθμών, βελτιωτικά έργα, κατασκευή συνεργείων επισκευής κ.λπ.

Για την υλοποίηση του προγράμματος «Viaduct» ήταν κυρίως υπεύθυνη η Οργάνωση Todt (OT), η παραστρατιωτική κατασκευαστική μονάδα του Τρίτου Ράιχ, η οποία είχε

Um die anderen zu retten, verhandelte die jüdische Gemeinde mit dem Kriegsverwaltungsrat beim Militärbefehlshaber Saloniki-Ägäis Max Merten, der ein Lösegeld von 3,5 Mrd. Drachmen verlangte. Weil das nicht zu leisten war, einigte man sich auf 2,5 Mrd. Drachmen und die Beschlagnahmung des riesigen, jahrhundertealten jüdischen Friedhofs. Der wurde im Dezember dem Boden gleichgemacht und zwar unter Mitwirkung der griechischen Stadtbehörde, die selbst den Friedhof schon vor dem Krieg aufheben wollte. Für kurze Zeit kamen die jüdischen Zwangsarbeiter frei.

Doch schon im März 1943 wurden erneut Juden für die Zwangsarbeit rekrutiert. Zu diesem Zeitpunkt war die jüdische Bevölkerung der Stadt bereits aus ihren Wohnungen und Häusern vertrieben und in Ghettos eingesperrt. Diesmal wurden die Männer für groß angelegte Bauprojekte in der italienischen Besatzungszone in Mittelgriechenland an der Hauptbahnstrecke Athen-Thessaloniki benötigt. Diese Bahnlinie wurde zu diesem Zeitpunkt von der Wehrmacht bis zur vollen Auslastung genutzt. Stockende Transporte im Balkan führten zu Nachschubproblemen für die Kriegsführung in Nordafrika. Um die Transportkapazitäten auf dem gesamten Balkan zu erhöhen, startete die deutsche Besatzungsmacht im Herbst 1942 das sogenannte „Viadukt-Programm“, das den Ausbau der Eisenbahnstrecke von Belgrad – über Niš, Skopje, Thessaloniki - bis Athen vorsah. Das Programm sah u.a. den Bau neuer Strecken, Brücken und Stationen, Gleisverlängerungen und die Errichtung von Reparaturwerkstätten vor.

Die Umsetzung des „Viadukt-Programms“ war weitgehend Aufgabe der Organisation Todt (OT), der paramilitärischen Baugruppe des Dritten Reiches, die im Laufe des Krieges an der Spitze aller wehrwichtigen Bauprojekte sowohl in Nazideutschland als auch in den besetzten Ländern, von Norwegen über Weißrussland bis Griechenland, stand. Ein großer Teil der jüdischen Zwangsarbeiter kam im Abschnitt der Eisenbahnlinie Athen - Lamia zum Einsatz. In dieser Region griffen ab Ende 1942 die Partisanen gezielt das Schienennetz an. Am 25./26. November 1942 gelang es Widerstandskräften von ELAS und EDES unter Leitung britischer Verbindungsoffiziere, die strategisch wichtige Eisenbahnbrücke von Gorgopotamos zu sprengen und damit den Nachschub der Wehrmachtstruppen empfindlich zu behindern. Ein paar Monate später, im März-April 1943, folgte eine koordinierte Aktion der ELAS-Partisanen in der Region Fthiotida, bei der sie Stützpunkte und exponierte Bahnhöfe angriffen, Eisenbahnpersonal entführten und Züge entgleisen ließen. Der Ausbau der Bahnstrecke geriet ins Stocken. Immer wieder mussten Streckenabschnitte repariert und durch Befestigungsanlagen gesichert werden.

Doch die enorme Inflation sowie der massenhafte Widerstand gegen die von der Besatzungsmacht geplante allgemeine Arbeitspflicht der griechischen männlichen Bevölkerung erschwerten die Rekrutierung von Arbeitskräften für diese Bauprojekte. Das einzige „verfügbare“ Arbeitskräfte-Reservoir

πρωταγωνιστικό ρόλο σε όλα τα αμυντικά έργα κατά τη διάρκεια του πολέμου, τόσο στη ναζιστική Γερμανία όσο και στις κατεχόμενες χώρες, από τη Νορβηγία και την Λευκορωσία έως την Ελλάδα. Ένα μεγάλο μέρος των Εβραίων καταναγκαστικών εργατών τοποθετήθηκε στο τμήμα της σιδηροδρομικής γραμμής Αθήνας - Λαμίας. Στην περιοχή αυτή, από τα τέλη του 1942, οι αντάρτες είχαν βάλει στο στόχαστρο το σιδηροδρομικό δίκτυο. Στις 25/26 Νοεμβρίου 1942, οι αντιστασιακές δυνάμεις του ΕΛΑΣ και του ΕΔΕΣ με επικεφαλής Βρετανούς συνδέσμους αξιωματικούς κατάφεραν να ανατινάξουν τη στρατηγικής σημασίας σιδηροδρομική γέφυρα του Γοργοπόταμου, παρεμποδίζοντας έτσι σημαντικά τον ανεφοδιασμό των στρατευμάτων της Βέρμαχτ. Λίγους μήνες αργότερα, τον Μάρτιο-Απρίλιο του 1943, ακολούθησαν συντονισμένες ενέργειες ανταρτών του ΕΛΑΣ στην περιοχή της Φθιώτιδας, κατά τις οποίες επιτίθονταν σε βάσεις και εκτεθειμένους σιδηροδρομικούς σταθμούς, απήγαγαν προσωπικό των σιδηροδρόμων και εκτροχίαζαν τρένα. Η επέκταση της σιδηροδρομικής γραμμής σταμάτησε. Ξανά και ξανά, τμήματα της γραμμής έπρεπε να επισκευαστούν και να ασφαλιστούν με οχυρώσεις.

Ωστόσο, ο τρομακτικά υψηλός πληθωρισμός και η μαζική αντίσταση στο σχέδιο της κατοχικής αρχής να επιβάλει την υποχρεωτική εργασία στον ελληνικό ανδρικό πληθυσμό δυσχέραναν την εύρεση εργατικού δυναμικού για αυτά τα κατασκευαστικά έργα. Η μόνη «διαθέσιμη» δεξαμενή εργατικού δυναμικού εκείνη την εποχή ήταν ο ανδρικός εβραϊκός πληθυσμός της Θεσσαλονίκης. Στις 15 Μαρτίου 1943, το πρώτο τρένο εκτόπισης αναχώρησε από τη Θεσσαλονίκη με προορισμό το Άουσβιτς. Παράλληλα, η ΟΤ ζήτησε 3.000 Εβραίους για τα εργοτάξια της στην κεντρική Ελλάδα. Καθώς δεν μπορούσε να γίνει σωστή προσαγωγή λόγω των συνεχιζόμενων εκτοπίσεων, «χτένιζαν» τα γκέτο και τα μεταφορικά τρένα, που ήταν έτοιμα να αναχωρήσουν, για άνδρες κατάλληλους για εργασία. Οι συλληφθέντες στέλνονταν από τον συνοικισμό του Βαρώνου Χιρς, ο οποίος είχε μετατραπεί σε στρατόπεδο διέλευσης, στα τρία νεοσύστατα στρατόπεδα καταναγκαστικής εργασίας της Θήβας, του Λιανοκλαδίου και της Καρυάς. Μια άλλη ομάδα 160 Εβραίων στάλθηκε στα τέλη Ιουνίου στα έργα επισκευής, για να εκτελέσει επισκευαστικές εργασίες στη σιδηροδρομική γέφυρα του Ασωπού, η οποία είχε ανατιναχθεί από Βρετανούς κομμάντος. Σε όλα τα στρατόπεδα, εκτός από την Καρυά, υπήρχαν μαζί με τους Εβραίους και άλλες κατηγορίες καταναγκαστικών εργατών, όπως Έλληνες όμηροι αντιποίνων και πολιτικοί κατάδικοι, Σοβιετικοί αιχμάλωτοι πολέμου, Σοβιετικοί και Γιουγκοσλάβοι αιχμάλωτοι πολέμου, «εκγερμανισμένοι» Πολωνοί που είχαν επιστρατευτεί στις ομάδες εργασίας της ΟΤ, και από τον Σεπτέμβριο του 1943 και αιχμάλωτοι Ιταλοί στρατιώτες.

Η κόλαση της Καρυάς

Σύμφωνα με μαρτυρίες επιζώντων που ήρθαν πρόσφατα στο φως, έως και 500 Εβραίοι στάλθηκαν στην Καρυά σε δύο μεγάλες ομάδες - στα τέλη Μαρτίου και στις 20 Απριλίου.

war zu dieser Zeit die männliche jüdische Bevölkerung von Thessaloniki. Am 15. März 1943 verließ der erste Deportationszug Thessaloniki Richtung Auschwitz. Zur selben Zeit forderte die OT 3.000 jüdische Zwangsarbeiter für ihre Baustellen in Mittelgriechenland an. Da wegen der laufenden Deportationen keine ordentliche Rekrutierung erfolgen konnte, wurden die Ghettos und die abreisefertigen Transportzüge nach arbeitsfähigen Männern durchkämmt. Die Festgenommenen wurden über die zum Transitlager umgewandelte Baron-Hirsch Siedlung in die drei neu errichteten Zwangsarbeiterlager von Thiva, Lianokladi und Karya verschickt. Eine andere Gruppe von 160 Männern wurde Ende Juni für Reparaturarbeiten an der von britischen Commandos gesprengten Eisenbahnbrücke von Asopos herangezogen. Die jüdischen Männer wurden in den meisten Orten zusammen mit anderen Gruppen von Zwangsarbeitern untergebracht, darunter griechische „Sühne“- und Strafgefangene, sowjetische und jugoslawische Kriegsgefangene, „eindeutschungsfähige“ Polen, die für die OT-Bauzüge rekrutiert worden waren, ab September 1943 auch internierte italienische Soldaten.

Die Hölle von Karya

Laut erst neulich zutage geförderten Aussagen von Überlebenden wurden bis ca. 500 Juden in zwei Schüben - Ende März und am 20. April - nach Karya verschleppt. Der Bahnhof von Karya (heute außer Betrieb) befindet sich am Kilometer 246,9 auf der Strecke Piräus-Thessaloniki, oberhalb des bedeutenden Rangierbahnhofs von Lianokladi. An diesem Streckenabschnitt sollte ein flach verlaufendes Ausweichgleis verlegt werden, um den Zügen das Anfahren bergauf zu ermöglichen. Das Bauprojekt erforderte besonders schwere Erdarbeiten. Um dieses Gleis verlegen zu können, musste in den Berg eine Art Schlucht geschnitten werden.

In Karya, wo ausschließlich Juden eingesetzt wurden, waren die Lebens- und Arbeitsbedingungen grausam. In den wenigen vorhandenen Überlebensberichten ist übereinstimmend die Rede von entsetzlichen Sauberkeits-, Hygiene- und Schlafbedingungen. Sie mussten mit nur einer Stunde Pause 12 Stunden am Tag arbeiten, sie bekamen Hungerrationen und kaum Wasser. Arbeitskleidung wurde nicht gestellt. Sadistische Vorarbeiter und Aufseher deutscher, kroatischer und rumänischer Nationalität prügeln auf sie ein. Willkürliche Tötungen waren nicht selten. In seiner eidesstattlichen Erklärung bei der Jüdischen Gemeinde Thessaloniki im Jahre 1954 bezeugte der Überlebende Isac Mois Cuenca, dass Karya „eine Hölle auf Erde war“ (im Ladino-Originaltext: „Inferno sobre la terra“). Im Vergleich zu Karya habe er das Leben in KZ Auschwitz-Birkenau, in das er später eingeliefert wurde, als weniger schrecklich empfunden (vgl. Historisches Archiv der Israelitischen Gemeinde von Thessaloniki, Ordner 323).

Wie die Baustelle von außen aussah, schilderte der Schriftsteller aus Thessaloniki Georgios T. Vafopoulos 1971 in seiner

Ο σταθμός της Καρυάς (τώρα εκτός λειτουργίας) βρίσκεται στο χιλιόμετρο 246,993 της γραμμής Πειραιάς-Θεσσαλονίκη, κοντά στο σημαντικό αμαξοστάσιο του Λιανοκλαδίου. Σε αυτό το τμήμα της γραμμής, οι Γερμανοί σχεδίαζαν μια επίπεδη παρακαμπτήρια γραμμή προκειμένου να διευκολύνουν την κίνηση των αμαξοστοιχιών. Το έργο απαιτούσε ιδιαίτερα βαριές χωματουργικές εργασίες. Προκειμένου να τοποθετηθεί αυτή η γραμμή, έπρεπε να κοπεί το βουνό που βρισκόταν στο σημείο.

Στην Καρυά, όπου βρίσκονταν αποκλειστικά Εβραίοι, οι συνθήκες διαβίωσης και εργασίας ήταν φριχτές. Οι λίγες μαρτυρίες επιζώντων που διαθέτουμε κάνουν λόγο για ελεεινές συνθήκες καθαριότητας, υγιεινής και ύπνου. Οι Εβραίοι έπρεπε να εργάζονται 12 ώρες την ημέρα με διάλειμμα μόνο μιας ώρας, τους δίνονταν μερίδες πείνας και σχεδόν καθόλου νερό. Δεν τους παρείχαν ρούχα εργασίας. Σαδιστές εργοδηγοί και επόπτες, Γερμανοί, Κροάτες και Ρουμάνοι, τους χτυπούσαν βίαια. Οι αυθαίρετες δολοφονίες δεν ήταν σπάνιες. Στην ένορκη κατάθεσή του στην Ισραηλιτική Κοινότητα Θεσσαλονίκης το 1954, ο επιζών Ισάκ Μωύς Κουένκα κατέθεσε ότι η Καρυά «ήταν μια κόλαση επί της γης» (στο πρωτότυπο κείμενο στα λατίνιο: «Inferno sobre la tierra»). Σε σύγκριση με την Καρυά, ακόμα και το στρατόπεδο συγκέντρωσης Άουσβιτς-Μπιρκενάου, στο οποίο στάλθηκε αργότερα, του φάνηκε λιγότερο τρομερό (βλ. Ιστορικό Αρχείο Ισραηλιτικού Δήμου Θεσσαλονίκης, φάκελος 323).

Autobiografie. Er fuhr im August 1943 von Thessaloniki nach Athen an Karya vorbei:

“Wenige Kilometer vor Lamia hielt der Zug wieder inmitten der Wildnis; dort wurde meine Seele von einer schrecklichen Szene aus dem dantischen Inferno auf die Probe gestellt. Dieser vielbenutzte Vergleich ist hier keine Floskel. Unten, in der kleinen Schlucht, spielte sich vor dem wartenden Zug der letzte Akt einer Episode aus der Hölle des großen Florentiners ab. Dort standen einige Baracken, in denen noch vor wenigen Monaten möglicherweise ein »Arbeitsbataillon« bedauernswerter Juden untergebracht war. Von ihnen waren jetzt noch einige zerlumpte Geschöpfe am Leben, die einstmal Menschen waren. Bis auf die Knochen abgemagerte, nur noch mit Fetzen bedeckte Körper, die vor Schwäche wankten. Aus den Gesichtern waren die menschlichen Züge gewichen, sie wirkten wie verwundete Tiere, die ihren letzten Atemzug tun. Sie versuchten zu gehen und strauchelten, sie stolperten über die Steine; dann eilte ihr Wächter, ein jüdischer Verräter herbei (vermutlich handelt es sich um einen serbischen Aufseher der Organisation Todt), der seine deutsche Peitsche auf die geschundenen Körper niederprasseln ließ.”

Die Zahl der Toten in Karya und an den anderen Einsatzorten von Zwangsarbeitern in Mittelgriechenland bleibt unbekannt. Eine kleine Anzahl von ca. 10-15 Männern konnte sich durch Flucht bzw. Verstecken retten, einige davon schlossen sich den ELAS-Partisanen in der Gegend an. Anfang August wurden die erschöpften und abgemagerten, in Lumpen gekleideten Überlebenden von Karya, zusammen mit denen der anderen Zwangsarbeiter-Baustellen in Mittelgriechenland, nach Thessaloniki zurückgebracht, um drei Tage später den letzten Zug nach Auschwitz zu besteigen. Es war der letzte Abtransport aus Thessaloniki mit Abfahrtsdatum 10. August 1943. Nach der Ankunft in Auschwitz wurden insgesamt 271 Männer nach der Selektion ins Lager eingewiesen, die anderen wurden in den Gaskammern ermordet. Der Weg dieser Gruppe führte nach dem jetzigen Forschungsstand von Auschwitz zum Konzentrationslager Warschau und schließlich zum Konzentrationslager Dachau.

Das Projekt

Jahrzehntlang hatte sich Andreas Assael für die Aufarbeitung der Verbrechen in Karya eingesetzt. Nun haben sich mit diesem Ziel die Stiftung Topographie des Terrors/ Dokumentationszentrum NS-Zwangsarbeit (Berlin), die Stiftung Denkmal für die ermordeten Juden Europas (Berlin), das Jüdische Museum Griechenlands in Athen und die Interdisziplinäre Arbeitsgruppe Konfliktlandschaften der Universität Osnabrück (IAK) zusammengeschlossen. Bis 2024 will das Team eine deutsch-griechische Wanderausstellung und eine Webseite erarbeiten. Dabei arbeitet es mit weiteren Partnern in Griechenland zusammen, darunter das Jüdische Museum Thessaloniki und die Aristoteles Universität Thessaloniki. Die Ausstellung soll parallel in Berlin und Athen

Το πώς φαινόταν το εργοτάξιο απ' έξω το περιέγραψε ο Θεσσαλονικιός συγγραφέας Γεώργιος Θ. Βαφόπουλος στην αυτοβιογραφία του το 1971. Τον Αύγουστο του 1943 πέρασε από την Καρυά με το αυτοκίνητό του από τη Θεσσαλονίκη προς την Αθήνα:

«Λίγα χιλιόμετρα πριν από την Λαμία, το τραίνο είχε πάλι σταθεί, κοντά σε μιαν ερημιά, όπου η ψυχή μου δοκιμάσθηκε από την φοβερή σκηνή μιας δαντικής κόλασης. Δεν είναι σχήμα λόγου τούτη η πολυμεταχειρισμένη έκφραση. Εκεί κάτω στη μικρή χαράδρα, μπροστά στο σταματημένο τραίνο παιζόταν η τελευταία πράξη ενός επεισοδίου από την κόλαση του μεγάλου Φλωρεντίνου. Ήσαν στημένα μερικά παρατήγματα, όπου πριν από λίγους μήνες ίσως στεγαζόταν κάποιο «τάγμα εργασίας» των ταλαιπωρημένων Εβραίων. Τώρα είχαν απομείνει κάμποσα ζωντανά ξεφτίδια, που φαίνεται πως κάποτε ήσαν άνθρωποι. Σκελετωμένα σώματα, με ίχνη πάνω τους από κουρέλια, μόλις σαλεύανε από την ανημποριά. Και τα πρόσωπα, δίχως ανθρωπιά, έμοιαζαν μορφές πληγωμένων ζώων που ξεψυχούσαν. Προσπαθούσαν να περπατήσουν και τρίκλιζαν, σκοντάφτανε πάνω στις πέτρες και τότε έτρεχε ο φύλακάς τους, ένας Εβραίος εξωμότης και κατέβαζε μ' ορμή στο κουρελιασμένο σώμα το γερμανικό μαστίγιο.»

Ο αριθμός των νεκρών στην Καρυά και στα άλλα εργοτάξια στην κεντρική Ελλάδα παραμένει άγνωστος. Ένας μικρός αριθμός περίπου 10-15 ανδρών κατάφερε να διαφύγει ή να κρυφτεί, μερικοί από αυτούς προσχώρησαν στους αντάρτες του ΕΛΑΣ στην γύρω περιοχή. Στις αρχές Αυγούστου, οι εξαντλημένοι και αδυνατισμένοι επιζώντες της Καρυάς, ντυμένοι με κουρέλια, μεταφέρθηκαν πίσω στη Θεσσαλονίκη, μαζί με εκείνους από τα άλλα εργοτάξια καταναγκαστικής εργασίας στην κεντρική Ελλάδα, για να επιβιβαστούν στο τελευταίο τρένο για το Άουσβιτς τρεις ημέρες αργότερα. Ήταν η τελευταία αποστολή Εβραίων από τη Θεσσαλονίκη, με ημερομηνία αναχώρησης την 10η Αυγούστου 1943. Μετά την άφιξή τους στο Άουσβιτς, συνολικά 271 άνδρες έγιναν δεκτοί για εργασία στο στρατόπεδο, οι υπόλοιποι δολοφονήθηκαν την ίδια μέρα στους θαλάμους αερίων. Σύμφωνα με την μέχρι τώρα έρευνα, αρκετοί από αυτή την ομάδα μεταφέρθηκαν αργότερα από το Άουσβιτς στο στρατόπεδο συγκέντρωσης της Βαρσοβίας και τελικά στο στρατόπεδο του Νταχάου.

Το πρότζεκτ

Επί δεκαετίες, ο Ανδρέας Ασσαέλ ερευνούσε τα ναζιστικά εγκλήματα στην Καρυά. Τώρα, το «Ίδρυμα Τοπογραφία του Τρόμου - Κέντρο Τεκμηρίωσης της Ναζιστικής Καταναγκαστικής Εργασίας του Βερολίνου», το «Ίδρυμα Μνήμης για τους Δολοφονημένους Εβραίους της Ευρώπης» στο Βερολίνο, το Εβραϊκό Μουσείο Ελλάδος στην Αθήνα και η Διεπιστημονική Ομάδα Εργασίας «Τόποι Συγκρούσεων» του Πανεπιστημίου του Osnabrück (IAK) ένωσαν τις δυνάμεις τους με αυτό το στόχο. Η ερευνητική ομάδα που συστήθηκε, θέλει να αναπτύξει μια γερμανοελληνική περιοδεύουσα έκθεση και μια ιστοσελίδα μέχρι το 2024. Για το σκοπό αυτό, συνεργάζεται με

Φωτογραφία της ταυτότητας του επιζήσαντα Ισάκ Μωύς Κουένκα, 1946 (Ιστορικό Αρχείο της Ισραηλιτικής Κοινότητας Θεσσαλονίκης) Ausweisbild des Überlebenden Isac Mois Cuenca, 1946 (Historisches Archiv der Israelitischen Gemeinde Thessaloniki)

eröffnet und dann in beiden Ländern weiter gezeigt werden. Gefördert wird das Projekt von der Bildungsagenda NS-Unrecht der Stiftung Erinnerung, Verantwortung und Zukunft (EVZ) und dem Bundesministerium der Finanzen und steht unter der Schirmherrschaft des griechischen Kultusministeriums.

Zentraler Baustein des Projekts sind die geoarchäologischen Untersuchungen der IAK auf der ehemaligen OT-Baustelle in Karya, die unter Leitung von Prof. Dr. Christoph Rass vom 30. März bis zum 6. April 2023 durchgeführt wurden. Oberflächenprospektion, Drohnenflüge, magnetische Messungen und die Erfassung von Objekten mit LiDAR und Fotogrammetrie brachten neue Erkenntnisse und werden zur Erstellung von 3D- Modellen genutzt. Zahlreiche Fotos vom Gelände wurden aus der Perspektive der historischen Fotos aus dem o.g. Album aufgenommen. Mittels der „Re-Photography“ können der heutige und der historische Zustand genau verglichen werden.

Zeitgleich trafen sich in Karya sowie in der nahegelegenen Stadt Lamia deutsche und griechische Studenten und Studentinnen der Universitäten Osnabrück und der Aristoteles Universität

άλλους εταίρους στην Ελλάδα, μεταξύ των οποίων το Εβραϊκό Μουσείο Θεσσαλονίκης και το Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης. Η έκθεση θα εγκαινιαστεί ταυτόχρονα στο Βερολίνο και στην Αθήνα και στη συνέχεια θα συνεχίσει να παρουσιάζεται και στις δύο χώρες. Το έργο χρηματοδοτείται από το «Ίδρυμα Μνήμη, Ευθύνη και Μέλλον» (EVZ) και το Ομοσπονδιακό Υπουργείο Οικονομικών και τελεί υπό την αιγίδα του Ελληνικού Υπουργείου Πολιτισμού και Αθλητισμού.

Κεντρικό κομμάτι του προγράμματος είναι οι γεωαρχαιολογικές έρευνες του ΙΑΚ που πραγματοποιήθηκαν στο χώρο της Καρυάς, υπό τη διεύθυνση του καθηγητή Dr. Christoph Rass από τις 30 Μαρτίου έως τις 6 Απριλίου 2023. Η ανίχνευση της επιφάνειας, οι πτήσεις με τηλεκατευθυνόμενα αεροσκάφη, οι μαγνητικές μετρήσεις και η καταγραφή των αντικειμένων με Li-DAR και φωτογραμμετρικές μεθόδους θα αξιοποιηθούν για τη δημιουργία τρισδιάστατων μοντέλων στα πλαίσια της έκθεσης. Πολυάριθμες φωτογραφίες του χώρου τραβήχτηκαν από την οπτική γωνία των ιστορικών φωτογραφιών του άλμπουμ. Μέσω της «επαναφωτογράφισης», η σημερινή και η ιστορική κατάσταση μπορούν να συγκριθούν επακριβώς.

Παράλληλα, Γερμανοί και Έλληνες φοιτητές από τα Πανεπιστήμια του Osnabrück και του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης συναντήθηκαν στην Καρυά και στην κοντινή Λαμία. Πήραν συνεντεύξεις από τον Ανδρέα Ασσαέλ και τους Σόλων Καράσσο και Αλβέρτο Σασσόν, απογόνους καταναγκαστικών εργατών. Το πρόγραμμα συνοδεύτηκε από εργαστήρια για μαθητές και μαθήτριες με μεταναστευτικό υπόβαθρο στο κρατικό Γερμανοελληνικό Ευρωπαϊκό Σχολείο του Βερολίνου. Τα αποτελέσματα θα συμπεριληφθούν στην έκθεση και στην ιστοσελίδα του πρότζεκτ.

Το πρότζεκτ αυτό αποτελεί σημαντική συμβολή στις δράσεις για τη μνήμη και στις δύο χώρες. Διότι η κατοχή της Ελλάδας εξακολουθεί να παραμένει ένα τυφλό σημείο στο γερμανικό εκπαιδευτικό πρόγραμμα για τη ναζιστική εποχή και τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο. Στην Ελλάδα επίσης, η καταναγκαστική εργασία των Εβραίων δεν έχει αποτυπωθεί στην κουλτούρα μνήμης. Γενικά, η καταναγκαστική εργασία ως φαινόμενο στην κατεχόμενη Ελλάδα παραμένει σε μεγάλο βαθμό ανεξερεύνητη, ακόμη και οι σημαντικότεροι τόποι φυλάκισης και καταναγκαστικής εργασίας, όπως τα στρατόπεδα συγκέντρωσης Χαϊδαρίου (Αθήνα) και Παύλου Μελά (Θεσσαλονίκη), έχουν ξεχαστεί. Τον Οκτώβριο του 1988, η Ισραηλιτική Κοινότητα Θεσσαλονίκης τοποθέτησε μια αναθηματική πλάκα στον σιδηροδρομικό σταθμό του Λιανοκλαδίου με την επιγραφή: «Στην ιερή μνήμη 500 Ελλήνων Εβραίων που το 1943 εργάστηκαν σε καταναγκαστικά έργα στις σιδηροδρομικές γραμμές αυτής της περιοχής...». Αναφερόμενος σε αυτή, θα ήθελα να αφιερώσω το παρόν άρθρο στη μνήμη όλων των Ελλήνων θυμάτων του Ολοκαυτώματος.

Ο Ανδρέας Ασσαέλ συγκρίνει την ιστορική φωτογραφία τον Απρίλιο 2023 © Jason Chandrinos/DZNSZA

Thessaloniki. Sie interviewten Andreas Assael sowie Solon Carasso und Albertos Sasson, Nachfahren ehemaliger Zwangsarbeiter. Begleitend zum Projekt fanden Workshops mit Schülern und Schülerinnen mit Migrationsgeschichte an der Staatlichen Europaschule mit Partnersprache Neugriechisch in Berlin-Steglitz statt. Die Ergebnisse sollen bei der Erarbeitung der Ausstellung und der Webseite berücksichtigt werden.

Das Projekt versteht sich als ein wichtiger Beitrag zur Gedenkarbeit in beiden Ländern. Denn die Okkupation Griechenlands bleibt nach wie vor ein blinder Fleck in der deutschen Aufklärungsarbeit über die NS-Zeit und den Zweiten Weltkrieg. Und auch in Griechenland ist die jüdische Zwangsarbeit in der Erinnerungskultur nicht verankert. Im Allgemeinen bleibt die Zwangsarbeit als Phänomen im besetzten Griechenland weitgehend unerforscht, auch die wichtigsten Haft- und Zwangsarbeitsorte, darunter die Konzentrationslager Chaidari (Athen) und Pavlos Melas (Thessaloniki), sind in Vergessenheit geraten. Im Oktober 1988 wurde von der jüdischen Gemeinde Thessaloniki auf dem Bahnhof in Lianokladi eine Gedenktafel errichtet. Sie hat die Inschrift „Im heiligen Gedächtnis an die 500 griechischen Juden, die 1943 Zwangsarbeit an den Bahnstrecken in dieser Region leisten mussten.“ Mich darauf beziehend, möchte ich diesen Aufsatz dem Gedächtnis an alle griechischen Holocaust-Opfer widmen.

AUS DEM GRIECHISCHEN OLGA DROSSOU

Ο λόφος στη Κάρυα με το χαρακτηριστικό V σήμερα // Heutige Sicht des V-formigen Hangs in Karya. © Iris Hax/DZNSZA

Βιβλιογραφία

Μαρία Καβάλα, Η καταστροφή των Εβραίων της Ελλάδας (1941-1944), 2015 <https://repository.kallipos.gr/handle/11419/4437>
 Λεόν Σαλτιέλ, The Holocaust in Thessaloniki. Reactions to the anti-jewish Persecution, 1942-1943, Routledge, London & New York 2020.
 Μ. Μόλχο / Ιωσήφ Νεχάμα, In Memoriam, Θεσσαλονίκη 1974.
 Ρίκα Μπενβενίστε, Αυτοί που επέζησαν. Αντίσταση, εκτόπιση, επιστροφή – Θεσσαλονικείς Εβραίοι στη δεκαετία του 1940.
 Γιώργος Βαφόπουλος, Σελίδες Αυτοβιογραφίας Θεσσαλονίκη 1971.
 Hermann Frank Meyer, Vermisst in Griechenland. Schicksale im griechischen Freiheitskampf 1941-1944, Frieling, Berlin 1992.
 Franz W. Seidler, Die Organisation Todt. Bauen für Staat und Wehrmacht 1938-1945, Bernard & Graefe Verlag, Bonn 1998.

Literatur

Maria Kavala, Η καταστροφή των Εβραίων της Ελλάδας (1941-1944) [Die Vernichtung der Juden Griechenlands], 2015 <https://repository.kallipos.gr/handle/11419/4437>
 Leon Saliel, The Holocaust in Thessaloniki. Reactions to the anti-jewish Persecution, 1942-1943, Routledge, London & New York 2020.
 Michael Molho/Iossif Nechama, In Memoriam, Thessaloniki, 1. Auflage 1974.
 Rika Benveniste, Die Überlebenden. Widerstand, Deportation, Rückkehr. Juden aus Thessaloniki in den 1940er Jahren. Aus dem Griechischen übersetzt von Dennis Püllmann, Romiosini/CeMoG, Berlin, 2016.
 Georgios Vafoyopoulos, Σελίδες Αυτοβιογραφίας [Autobiographische Seiten], Thessaloniki 1971. Aus dem Griechischen übersetzt von Athanasios Tsingas.
 Hermann Frank Meyer, Vermisst in Griechenland. Schicksale im griechischen Freiheitskampf 1941-1944, Frieling, Berlin 1992.
 Franz W. Seidler, Die Organisation Todt. Bauen für Staat und Wehrmacht 1938-1945, Bernard & Graefe Verlag, Bonn 1998.

Η Βάσω Σταματίου με τον Πάρη Φούντα, την Ελένη Winckel, την Χαρά Παρμενοπούλου* και τον Helge Winckel. *Μέλη του Δ.Σ. των Φίλων του Μουσείου Εθνικής Αντίστασης και Σύγχρονης Ιστορίας Ρούμελης // V. Stamatiou mit (v.l.) Paris Foundas*, Eleni Winckel, Chara Parmenopoulou*, Helge Winckel. *Vorstandsmitglieder der Freunde des Museums Nationaler Widerstand und Zeitgeschichte Roumelis

Ο χρόνος τρέχει...

Μια επίσκεψη στη Βάσω Σταματίου, τελευταία Ελληνίδα επιζήσασα του στρατοπέδου συγκέντρωσης γυναικών Ράβενσμπρουκ

Ελένη Βίγκελ-Μωραΐτου

«Στο Άουσβιτς, παντού μύριζε καμένη σάρκα, πουλιά δεν υπήρχαν». Αυτά και άλλα πολλά περιγράφει η Βάσω Σταματίου στο βιβλίο της με τίτλο «Βαρούμ;»*. Η Βάσω ήταν το κορίτσι με το νούμερο 82224 ή από τη λίστα του Ράβενσμπρουκ - Μπούχενβαλτ το νούμερο 32487.

Η Βάσω διηγείται: «Το μόνο που υπήρχε ήταν στο χέρι μας ένα τρίγωνο. Εμείς που ήμασταν πολιτικοί κρατούμενοι είχαμε κόκκινο και οι Εβραίοι κίτρινο. Μέσα στο κόκκινο υπήρχε το G (GREC). Αυτή ήταν η διαφορά, κατά τα άλλα, η τροφή, η εργασία, οι θάνατοι και τα βασανιστήρια ήταν ίδια».

Die Zeit drängt...

Ein Besuch bei Vasso Stamatiou, der letzten überlebenden Griechin des Frauenkonzentrationslagers Ravensbrück

Eleni Winckel-Moraitou

"In Auschwitz roch es überall nach verbranntem Fleisch, Vögel gab es keine". Dies und vieles andere mehr beschreibt Vasso Stamatiou in ihrem Buch "Warum?". Vasso war das Mädchen mit der Nummer 82224 bzw. auf der Liste von Ravensbrück - Buchenwald die Nummer 32487.

Vasso erzählt: „Das Einzige, was es gab, war ein Dreieck an unserem Arm. Wir, die politischen Häftlinge hatten ein rotes, die Juden ein gelbes. Innerhalb des Roten befand sich das G (GRIECHISCH). Das war der einzige Unterschied, ansonsten waren Nahrung, Arbeit, Tod und Folter für alle identisch“.

Η Βάσω γεννήθηκε στην Αριδαία του Ν. Πέλλας και μεγάλωσε στη Θεσσαλονίκη. Στις 28 Μαρτίου 1944, ούσα 19 χρονών και φοιτήτρια της νομικής, συνελήφθη από τους Γερμανούς και την 1 Απριλίου μεταφέρθηκε από τις φυλακές Παύλου Μελά της Θεσσαλονίκης στις φυλακές Μπάνιτσα έξω από το Βελιγράδι. Στις 28 Ιουνίου 1944 μεταφέρθηκε στο Άουσβιτς στην Πολωνία και στις 30 Σεπτεμβρίου 1944 στο Ράβενσμπρουκ της Γερμανίας. Από εκεί μεταφέρθηκε στις 27 Οκτωβρίου στο Μπούχενβαλτ, όπου ήταν κρατούμενη μέχρι την 14 Απριλίου του 1945.

Το 2000 βρέθηκε στα χέρια μου μια λίστα με εξήντα ονόματα γυναικών που μεταφέρθηκαν από την Ελλάδα στο Άουσβιτς και μετά στο Ράβενσμπρουκ. Κρατώντας τη λίστα στα χέρια, είχα ονόματα και νούμερα. Ψάχνοντας μαθαίνεις τις λίστες απ' έξω και ανακαλύπτεις ότι τα νούμερα έχουν πρόσωπα: Μπέττυ Βακαλοπούλου, Αθήνα· Ζάνα Σαντικάριο, Θεσσαλονίκη· Ευαγγελία Τρακόσια, Αφράτι Εύβοιας· Φωτεινή Παπαδοπούλου, Πάτρα...

Πριν δυο χρόνια πληροφορήθηκα για τη Βάσω Σταματίου ότι είναι εν ζωή και μένει στο εκκλησιαστικό Ίδρυμα Πετρή στη Στυλίδα. Ο χρόνος τρέχει... Ο κορωνοϊός δεν μου επιτρέπει να την επισκεφτώ. Στη φετινή επέτειο για τη σφαγή του Διστόμου γνωρίζουμε τον Πάρη Φούντα από τη Λαμία, που αντιπροσωπεύει το Μουσείο Εθνικής Αντίστασης και σύγχρονης ιστορίας Ρούμελης, ο οποίος μας φέρνει σε επαφή με το Ίδρυμα και κανονίζει άμεσα μια συνάντηση με τη Βάσω Σταματίου. Ο χρόνος τρέχει...

Η Βάσω μας υποδέχεται στο μικρό διαμέρισμά της, που είναι γεμάτο χρώματα. Ο Helge της χαρίζει τριαντάφυλλα ως ένδειξη σεβασμού και τιμής για εκείνη και όλους όσους πέρασαν από τα στρατόπεδα-κολαστήρια. Και εκείνη τον υποδέχεται με ένα χαμόγελο και την πρόταση: «Μου είπαν ότι θα με επισκεφτούν Γερμανοί». Δύσκολη η θέση του Helge, βαριά η κληρονομιά του SS πατέρα του. Παιδί θύτη δείχνει τον σεβασμό του σε εκείνη για όλους όσους βασιάνιστηκαν.

Με νοητική διαύγεια και υπερηφάνεια μας διηγείται την ιστορία της, ακούραστη, με μια ευγένεια και αξιοπρέπεια που πηγάζει από τη δίψα ακόμα για ζωή. «Θα ήθελα να ήμουν δέκα ημέρες γερή, ώστε να μπορέσω να τακτοποιήσω ένα μπαούλο με τα αρχεία μου, που δεν έχω προλάβει να τα βάλω σε μία σειρά», μας εξομολογείται. Κυνηγημένη μια ζωή, όπως μας αφηγείται, δεν έλαβε ποτέ από την Ελληνική Πολιτεία ούτε καν την αντιστασιακή σύνταξη. «Στα γκρίζα βαγόνια είχα φάει τόσο ξύλο που έχασα τη μνήμη μου... Νόμιζα ότι από το Ράβενσμπρουκ πέρασα 2-3 ημέρες μόνο. Από τις λίστες του Ερυθρού Σταυρού είδα, ότι έμεινα έναν μήνα. Δεν θυμάμαι πάρα μόνο κρεβατίνες, πολλές γυναίκες να κοιμούνται η μια επάνω στην άλλη και ένα κομμάτι ψωμί με κάτι σαν μαρμελάδα... Στο Μπούχενβαλτ άρχισα να έχω ξανά μνήμες. - Γράφω, για να μάθουν οι νεότεροι,

Η Βάσω Σταματίου με την Ελένη Winckel // Vasso Stamatiou mit Eleni Winckel

Vasso wurde in Aridaia in der Präfektur Pella geboren und wuchs in Thessaloniki auf. Am 28. März 1944 wurde sie, 19-jährig und Jurastudentin, von den Deutschen verhaftet und am 1. April aus dem Pavlos-Melas-Gefängnis in Thessaloniki in das Banica-Gefängnis außerhalb von Belgrad gebracht. Am 28. Juni 1944 wurde sie nach Auschwitz (Polen) und am 30. September 1944 nach Ravensbrück (Deutschland) deportiert. Von dort kam sie am 27. Oktober nach Buchenwald und verblieb dort bis zu ihrer Befreiung am 14. April 1945.

Im Jahr 2000 stieß ich auf eine Liste mit sechzig Namen von Frauen, die von Griechenland nach Auschwitz und von dort nach Ravensbrück deportiert worden waren. Als ich diese Liste in Händen hielt, hatte ich lediglich Namen und Nummern. Bei der Suche lernst du die Listen auswendig, und du entdeckst, dass die Nummern Gesichter haben: Betty Vakalopoulou, Athen; Zana Santikario, Thessaloniki; Evangelia Trakossia, Afrati (Euböa); Fotini Papadopoulou (Patras)...

Vor zwei Jahren erfuhr ich über Vasso Stamatiou, dass sie noch am Leben ist und in der kirchlichen Einrichtung *Petri* in Styliida wohnt. Die Zeit drängt... Die Coronapandemie erlaubt es mir nicht, sie zu besuchen. Auf den diesjährigen Gedenkfeierlichkeiten in Distomo lernen wir Herrn Paris Fountas aus Lamia, den Vertreter des Museums für Nationalen Widerstand und Zeitgeschichte von Roumeli, kennen. Er stellt den Kontakt zur Einrichtung her und arrangiert umgehend ein Treffen mit Vasso Stamatiou. Die Zeit drängt...

Vasso empfängt uns in ihrer kleinen, farbenfrohen Wohnung.

που ξέρουν τι σημαίνει φασισμός, δεν ξέρουν όμως μέχρι πού έφτασε η μεθόδεση εξαφανισμού της ανθρώπινης αξιοπρέπειας. Με την ελπίδα πως αυτή η μαρτυρία θα συμβάλει ίσως στον αγώνα για την πλήρη εξαφάνιση του φασισμού, που δυστυχώς πλανιέται ακόμα απειλητικά σε διάφορα σημεία του πλανήτη Γη.»

Της δείξαμε φωτογραφίες από την αναμνηστική πλάκα που έχουμε τοποθετήσει στο Ράβενσμπρουκ, ο Helge, ο Γιάννης, η Πηγή και εγώ. Αυτή με την επιγραφή: «Αδέλφια δεν σας ξεχνάμε». Να την φροντίζουμε, μας λέει.

Φύγαμε με την υπόσχεση ότι θα ξαναβρεθούμε μαζί της, ότι δεν ξεχνάμε ούτε εκείνη ούτε τα αδέλφια της, τη Μπέττυ, τη Φωτεινή, τη Βαγγελιώ...

Η επίσκεψη έγινε την Πέμπτη 15 Ιουνίου 2023. Ο χρόνος τρέχει... Η Βάσω Σταματίου με το νούμερο 82224 ή 32487 είναι ακόμα χαμογελαστή, έχει λόγο, συνομιλούμε μαζί της.

Την Πέμπτη 22 Ιουνίου 2023 αφήνει την τελευταία της πνοή και ταξιδεύει με φως – όχι πλέον με γκρίτζα βαγόνια – στην αιωνιότητα να συναντήσει τα γνωστά και άγνωστα αδέλφια μας και να τους μεταφέρει το μήνυμα: «Αδέλφια δεν σας ξεχνάμε!».

*Βάσω Σταματίου, Βαρούμι; Πατί; Μία Ελληνίδα στο Αουσβιτς. Εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 2023.

Helge schenkt ihr Rosen als Zeichen des Respekts und der Wertschätzung ihr und all jenen gegenüber, die die Hölle der Konzentrationslager durchlebt haben. Und sie empfängt ihn mit einem Lächeln und dem Satz: "Mir wurde gesagt, dass mich Deutsche besuchen werden." Seine Position ist heikel, schwer lastet auf ihm das Erbe seines SS-Vaters. Als Kind eines Täters möchte er ihr seinen Respekt zeigen, stellvertretend für alle, die gepeinigt worden sind.

Mit scharfem Verstand und Stolz erzählt sie uns ihre Geschichte, unermüdlich, mit einer Freundlichkeit und Würde, die in ihrem Drang weiterzuleben gründet. "Ich wünschte, ich hätte 10 Tage lang genügend Kraft, um eine Truhe voller Archivunterlagen ordnen zu können, für die ich bisher keine Zeit gefunden habe", gesteht sie uns. Zeit ihres Lebens verfolgt, habe sie vom griechischen Staat nichts erhalten, nicht einmal eine Widerstandsrente, schildert sie uns. "In den grauen Waggons bin ich derart verprügelt worden, dass ich mein Gedächtnis verloren habe... Ich dachte, ich wäre nur zwei oder drei Tage in Ravensbrück gewesen. Dann habe ich den Listen des Roten Kreuzes entnommen, dass ich dort einen Monat verbracht habe. Ich erinnere mich lediglich an Holzgestelle, viele Frauen, eine über der anderen schlafend und ein Stück Brot mit so etwas wie Marmelade.... In Buchenwald setzten meine Erinnerungen wieder ein – Ich schreibe für die Jüngerer, die zwar wissen, was Faschismus heißt, aber nicht wissen, wie weit die methodische Auslöschung von Menschenwürde gehen kann. In der Hoffnung, dass dieses Lebenszeugnis vielleicht zum Kampf gegen die vollständige Ausmerzung des Faschismus beitragen kann, der leider immer noch in verschiedenen Gegenden des Planeten Erde bedrohlich lauert."

Wir zeigen ihr Fotos von der Gedenktafel, die wir in Ravensbrück angebracht haben, Helge, Jannis, Pigi und ich, mit der Aufschrift: "Brüder und Schwestern, wir vergessen euch nicht". Wir sollen sie pflegen, gibt sie uns mit auf den Weg.

Wir gehen mit dem Versprechen, dass wir wieder vorbeischaauen, dass wir sie und ihre Geschwister, Betty, Fotini, Vangelio... nicht vergessen werden.

Dieser Besuch findet am Donnerstag, den 15. Juni 2023 statt, die Zeit drängt... Vasso Stamatiou mit der Nummer 82224 bzw. 32487 lächelt noch, sie ist im Besitz ihrer Sprachkraft, noch können wir mit ihr kommunizieren.

Am Donnerstag, den 22. Juni 2023 nimmt sie ihren letzten Atemzug und reist, nicht mehr in grauen Waggons, sondern mit dem Licht in die Ewigkeit, um unsere bekannten und unbekanntes Brüder und Schwestern zu treffen und ihnen die Botschaft zu übermitteln: "Brüder und Schwestern, wir vergessen euch nicht!"

AUS DEM GRIECHISCHEN VON FANNY MARINA PAPOULIA

*Vasso Stamatiou, Warum? Eine Griechin in Auschwitz, Verlag Synchroni Epochi, Athen 2023.

No possibility of regret, 2023
Oil on canvas
45cm x 35 cm

Η εικαστικός Καλλιρόη Ιωαννίδου συζητά με τον Γιώργο Λάιο

Γιώργος Λάιος: Πριν ξεκινήσω να γράφω την πρώτη μου ερώτηση, περιπλανήθηκα σε διάφορα έργα σας και χωρίς πολλά-πολλά κατέγραψα τις πρώτες λέξεις που μου ήρθαν στον νου. Εγκαταλείποντας την ιδέα του ιδανικού θεατή και παραμένοντας εντός των ασφαλών τειχών της δικής μου πρόσληψης θα ήθελα να ξεκινήσω τη συζήτησή μας με μια από αυτές: «σώμα». Ενίοτε καταλύεται, άλλοτε ακρωτηριάζεται ή παραμορφώνεται, ενώ υποστασιοποιείται σχεδόν πάντοτε θραυσματικά. Μπορεί να δει κανείς εδώ μια κριτική στάση απέναντι στην ενότητα και την σταθερότητα;

Die Künstlerin Kalliroi Ioannidou im Gespräch mit Giorgos Laios

Giorgos Laios: Vor dem Formulieren meiner ersten Frage, betrachtete ich verschiedene Ihrer Werke und notierte ohne viel Umschweife die ersten Worte, die mir in den Sinn kamen. Unter Verzicht auf das Konzept des idealen Betrachters und innerhalb der sicheren Grenzen meiner eigenen Wahrnehmung möchte ich unsere Diskussion mit einem dieser Begriffe beginnen: "Körper". Zuweilen ist er aufgelöst, verstümmelt oder deformiert und häufig nur bruchstückhaft. Können wir hier eine kritische Haltung gegenüber der Vorstellung von Einheit und Stabilität erkennen?

Καλλιρρόη Ιωαννίδου: Θα το ονόμαζα περισσότερο μια βαθιά συνειδητοποίηση και αποδοχή της μηδαμινής δυνατότητας πλήρους ολοκλήρωσης και ισορροπίας. Το σώμα στο έργο μου συμβολίζει συχνά το βίωμα ψυχολογικών καταστάσεων από τις οποίες συχνά δεν λείπει και το σωματικό βίωμα «εκ των έσω». Αρχικά μέσα από την συνεχή παραγωγή σχεδίων και ακόλουθα με την ζωγραφική, βρίσκω το θέμα μου ασκώντας παράλληλα ερωτήσεις στον εαυτό μου, όπως «πως σχεδιάζονται τα συναισθήματα;», «πως σχεδιάζεται η αδυναμία ή η απώλεια;». Μ' αυτόν τον τρόπο δίνω στο εαυτό μου τη δυνατότητα να ασχοληθώ με μια πληθώρα ψυχολογικών, κοινωνικών και πολιτικών ζητημάτων χωρίς να υπάρχει η ανάγκη της άμεσης αναφοράς.

Γιώργος Λάιος: Η «αποδοχή της μη ολοκλήρωσης» με πηγαινει συνειρμικά στην Έρημη Χώρα „[...]for you know only / A heap of broken images“. Οι στίχοι του T.S. Eliot κρύβουν βέβαια μέσα τους και μια αναφορά στην ίδια την πορεία της τέχνης μέσω της μελέτης, της ενσωμάτωσης και της μετεξέλιξης της δουλειάς προηγούμενων γενεών. Στις μέρες μας υπάρχει συχνά μάλιστα και μια αίσθηση ότι περίπου «έχουν ειπωθεί όλα». Πώς βιώνετε εσείς την δική σας σχέση με το εικαστικό παρελθόν;

Καλλιρρόη Ιωαννίδου: Όπως δε μπορούμε να ισχυριστούμε ότι έχουν βιωθεί όλα, οπότε δεν χρειάζεται να ζούμε τη ζωή, έτσι θεωρώ πως και στην τέχνη δεν μπορούμε να ισχυριστούμε ότι «έχουν ειπωθεί όλα». Δεν ζει όλη η ανθρωπότητα μαζί σε ένα σώμα και μία ψυχή με βιώματα και ιδέες που ζουν ανά τους αιώνες. Το ανθρώπινο είδος μαστιγείται από επαναλαμβανόμενους ανά γενεές κοινούς προβληματισμούς, αγώνες, αναζητήσεις, αδιέξοδα, κοινωνικοπολιτικές και ιστορικές συγκυρίες.

Αυτό που προσπαθώ εγώ μέσα από την τέχνη μου είναι να περάσω δυνατά μηνύματα με καθολική αξία. Ο στόχος μου είναι η διαχρονικότητα του μηνύματος και φυσικά της οπτικής εμπειρίας. Ίσως υποσυνείδητα αυτός να είναι ο λόγος που προσπαθώ οι έμβιες μορφές στο έργο μου να έχουν μια δική μου προσωπική, ουδέτερη, χαρακτηριστική μορφή. Φυσικά θεωρώ δεδομένο από την άλλη ότι το εικαστικό παρελθόν είναι η κοινή βάση από την οποία ξεκινάμε όλοι οι καλλιτέχνες. Το παρελθόν αυτό είναι πολύ σημαντικό. Αυτό σε βοηθάει να συνειδητοποιήσεις, τι είναι αυτό που κάνει ένα έργο να έχει μια διαχρονική δύναμη και να αγγίζει βαθιά τον θεατή. Ποια είναι τώρα για μένα, προσωπικά, τα έργα που έχουν αυτή τη μαγική δύναμη και γιατί; Συνήθως δεν βρίσκω μια συγκεκριμένη απάντηση και αυτό είναι θετικό. Πρόκειται για μια αναζήτηση χωρίς τέλος.

Kalliropi Ioannidou: Ich würde es eher als ein tiefes Bewusstsein und eine Akzeptanz der Unmöglichkeit bezeichnen, vollkommene Vollendung und Ausgewogenheit zu erreichen. Der Körper symbolisiert in meinen Arbeiten oftmals die Erfahrung seelischer Zustände, bei denen häufig die körperliche Erfahrung "von innen" gegenwärtig ist. Ich finde meine Themen zunächst über die ständige Produktion von Skizzen und anschließend über das Malen. Parallel stelle ich an mich selbst Fragen wie: Wie werden Emotionen dargestellt? Wie kann Schwäche oder Verlust abgebildet werden? Auf diese Weise gebe ich mir selbst die Möglichkeit, mich mit einer Vielzahl psychologischer, sozialer und politischer Themen auseinanderzusetzen, ohne dass es eines direkten Bezugs bedarf.

Giorgos Laios: Die "Akzeptanz der Unvollkommenheit " führt mich assoziativ zu dem Öden Land "[...] du siehst doch nur/einen Haufen zerbrochener Bilder"*. Diese Gedichtzeilen von T.S. Eliot verweisen natürlich auch auf die Entwicklung der Kunst durch die Beschäftigung mit ihr unter Einbeziehung und Weiterentwicklung der Werke früherer Generationen. Heutzutage entsteht oftmals der Eindruck, dass "alles bereits gesagt wurde". Wie erleben Sie Ihre eigene Beziehung zur Vergangenheit der Kunst?

Kalliropi Ioannidou: So wie wir nicht behaupten können, dass wir alles erlebt haben und daher das Leben nicht zu leben brauchen, denke ich, dass wir auch in der Kunst nicht behaupten können, dass "alles bereits gesagt wurde". Schließlich lebt nicht die gesamte Menschheit gemeinsam in einem einzigen Körper und mit einer einzigen Seele mit Erfahrungen und Ideen, die die Jahrhunderte überdauern. Die menschliche Spezies wird über Generationen hinweg von ständig wiederkehrenden gemeinsamen Problemen, Kämpfen, Herausforderungen, Sackgassen, sozio-politischen und historischen Umständen gebeutelt.

In meiner Kunst versuche ich, starke Botschaften mit universellem Wert zu vermitteln. Mein Ziel ist es, die Zeitlosigkeit der Botschaft und natürlich auch der visuellen Erfahrung zu gewährleisten. Vielleicht versuche ich deshalb unterbewusst, den lebendigen Formen in meiner Arbeit meine eigene persönliche, sachliche, unverwechselbare Gestalt zu geben. Auf der anderen Seite gehe ich davon aus, dass die visuelle Vergangenheit die gemeinsame Basis ist, von der wir Künstler:innen alle ausgehen. Diese Vergangenheit ist sehr wichtig. Sie hilft einem zu erkennen, wodurch genau ein Werk zeitlose Kraft erhält und den Betrachter tief berührt. Welche sind für mich persönlich die Werke, die diese magische Kraft haben, und warum? In der Regel finde ich keine konkrete Antwort darauf, und das ist auch gut so. Es handelt sich hierbei um eine nie endende Suche.

Γιώργος Λάιος: Εξαρτάται η στιγμή της ολοκλήρωσης ενός ή μιας σειράς έργων σας από το πότε πετυχαίνετε να δώσετε μια σχετική απάντηση για τη δίκη σας τέχνης;

Καλλιρρόη Ιωαννίδου: Είναι πολύ σημαντικό για μένα να μην σκέφτομαι κατά τη διάρκεια της δημιουργίας των έργων όλα αυτά που περιέγραψα νωρίτερα. Στόχος είναι πάντα να φέρω τον εαυτό μου, με μεθόδους, που ανακαλύπτω με τα συνεχή χρόνια δουλειάς, σε μια κατάσταση αυθόρμητης δημιουργίας, ώστε να μπορώ να μετατρέπω ενδιαφέροντα νοητικά και οπτικά ερεθίσματα σε σημαντικά εργαλεία της δουλειάς μου. Ελπίζω στο τέλος το ολοκληρωμένο σώμα δουλειάς να φέρει τα επιθυμητά χαρακτηριστικά: δύναμη και διαχρονικότητα μηνύματος. Η στιγμή ολοκλήρωσης του έργου είναι για μένα η στιγμή που βιώνω ένα είδος κάθαρσης. Έτσι γνωρίζω ότι το έργο αυτό έχει φτάσει στο τέρμα. Ένα τέρμα «στιγμιαίο» καθώς πολλές φορές επεξεργάζομαι «τελειωμένα» έργα προηγούμενων ετών και μηνών. Λίγα είναι εκείνα που «επιβιώνουν» με τον καιρό από κάθε σειρά έργων. Είναι τα έργα που πληρούν τα προσωπικά μου κριτήρια ενός καλού έργου – αυτά που ισχύουν στην εκάστοτε περίοδο. Για μένα τα παλιά έργα συνεχίζουν να ζούνε στον καμβά με όσες στρώσεις και να έχουν επικαλυφθεί. Μέσα σε αυτή τη διαδικασία υπάρχουν και έργα πιο ξεκάθαρα που δημιουργούνται σε μία άμεση φάση δημιουργίας.

Γιώργος Λάιος: Υπάρχει η αίσθηση ότι τα πάθη και οι εντάσεις εκδηλώνονται διαφορετικά στην λεγόμενη ελληνόφωνη κουλτούρα από ό,τι στην γερμανόφωνη. Επηρεάζει την κατάσταση αυθόρμητης δημιουργίας στην οποία αναφέρεστε ο τόπος στον οποίο κάθε φορά δημιουργείτε ή ζείτε;

Καλλιρρόη Ιωαννίδου: Όπως εύστοχα αναφέρετε τα πάθη και οι εντάσεις εκδηλώνονται σίγουρα διαφορετικά στη γερμανόφωνη κουλτούρα. Δεν είμαι σίγουρη όμως ότι εσωτερικά βιώνονται διαφορετικά. Εμένα εκεί πραγματοποιείται η αναζήτησή μου. Οπότε θα έλεγα ότι δεν επηρεάζει ο τόπος αυτή την δημιουργική μου κατάσταση.

Γιώργος Λάιος: Νομίζω ότι αυτό φαίνεται και στην δουλειά σας. Παρότι μπορεί κανείς να διακρίνει μια ροή ψυχικών, πολιτικών και κοινωνικών θεματικών προς το έργο σας, η τελική υλοποίηση και ο μετασχηματισμός των ιδεών αυτών γίνεται με τρόπο που η οπτική εμπειρία ισορροπεί την ένταση του μηνύματος. Ένα θέμα που ανάλογα με την συγκυρία φεύγει ή επανέρχεται στη δημόσια σφαίρα είναι η σχέση μεταξύ της τέχνης, του καλλιτέχνη και της κοινωνικής/πολιτικής ζωής. Σας αφορά αυτή η συζήτηση;

Giorgos Laios: Hängt dann schließlich der Moment der Vollendung eines Ihrer Werke bzw. einer Werkreihe davon ab, ob es Ihnen gelingt, eine relevante Antwort auf Ihren eigenen künstlerischen Ansatz zu geben?

Kalliropi Ioannidou: Für mich ist es sehr wichtig, während des Entstehungsprozesses meiner Arbeiten nicht an all die Dinge zu denken, die ich oben beschrieben habe. Mein Ziel ist es stets, mich mit Methoden, die ich im Laufe meiner Schaffensjahre entdeckt habe, in einen Zustand der spontanen Kreativität zu versetzen, so dass ich interessante mentale und visuelle Stimuli in wichtige Werkzeuge meiner Arbeit verwandeln kann. Am Ende hoffe ich, dass der vollendete „Arbeitskörper“ die gewünschten Eigenschaften enthält: Kraft und zeitlose Botschaft. Der Zeitpunkt der Vollendung eines Werks ist für mich der Moment, in dem ich eine Art Katharsis erlebe. Dadurch weiß ich, dass dieses Vorhaben sein Ende gefunden hat. Es handelt sich dennoch um ein "vorläufiges" Ende, denn ich bearbeite oft "fertige" Arbeiten aus den vergangenen Jahren und Monaten. Es gibt aus jeder Werkreihe nur wenige Arbeiten, die den Lauf der Zeit "überleben". Es sind die Arbeiten, die meine persönlichen Kriterien für ein gutes Werk erfüllen - und zwar Kriterien, die für den jeweiligen Zeitraum gelten. Die alten Arbeiten leben für mich auf der Leinwand weiter, egal wie viele Schichten übereinandergelegt wurden. Innerhalb dieses Prozesses gibt es allerdings auch klarere Arbeiten, die in einem direkteren Schaffensprozess entstehen.

Giorgos Laios: Es besteht der Eindruck, dass Leidenschaften und Spannungen in der so genannten griechischsprachigen Kultur anders zum Ausdruck kommen als in der deutschsprachigen. Beeinflusst der Ort, an dem Sie kreativ sind bzw. an dem Sie leben, den von Ihnen angesprochenen spontanen Schaffensprozess?

Kalliropi Ioannidou: Wie Sie treffend bemerken, äußern sich Leidenschaften und Spannungen in der deutschsprachigen Kultur gewiss anders. Aber ich bin mir nicht sicher, ob sie innerlich anders erlebt werden. Für mich ist das genau der Punkt, an dem mein Schaffensprozess ansetzt. Daher würde ich sagen, dass der Ort keinen Einfluss auf meinen kreativen Zustand hat.

Giorgos Laios: Ich denke, das spiegelt sich auch in Ihrem Werk wider. Obwohl man einen Strom von psychischen, politischen und sozialen Themen in Ihrem Werk erkennen kann, erfolgt die endgültige Umsetzung und Transformation dieser Ideen in einer Weise, dass die visuelle Erfahrung die Intensität der Botschaft ausbalanciert. Ein Thema, das abhängig vom Kontext die Öffentlichkeit immer wieder beschäftigt, ist die Beziehung zwischen der Kunst, dem Künstler und dem soziopolitischen Leben. Beschäftigt Sie diese Debatte?

Here you are, 2015
Oil on canvas
70cm x 65cm

Handcuffs, 2021
Ink airbrush acrylic and oil on canvas
190cm x 160cm

Almost there, 2016
Oil on canvas
85cm x 70cm

Tik Tok, 2022
Oil on canvas
60cm x 85cm

Καλλιρόη Ιωαννίδου: Με αφορά σίγουρα και ιδιαίτερα στον βαθμό που ένας ή μια καλλιτέχνης μπορεί να διαχειρίζεται και να μετουσιώνει τα εκάστοτε πολιτικά και κοινωνικά δρώμενα στο έργο του αλλά με έμμεσο τρόπο ώστε ο θεατής να μην το αντιλαμβάνεται άμεσα. Εκεί βρίσκεται για μένα προσωπικά η ευκαιρία του έργου: να εισάγει τον θεατή σε κόσμους, προβληματισμούς και καταστάσεις που ο ανθρώπινος νους πολλές φορές αποφεύγει πεισματικά. Με ενδιαφέρει επίσης να διερευνώ πως αυτά τα δρώμενα επηρεάζουν ψυχολογικά τον άνθρωπο, τι επιπτώσεις έχουν στις διαπροσωπικές του σχέσεις, πως επηρεάζουν την πορεία της ζωής του και όσων στοιχείων των περιβάλλον, είτε πρόκειται για έμβια όντα είτε για την ίδια την φύση.

Γιώργος Λάιος: Ήρθε η ώρα να αφήσουμε τους αναγνώστες μας να περιηγηθούν στους κόσμους σας. Σας ευχαριστώ πολύ για την συζήτηση.

Kalliropi Ioannidou: Sie beschäftigt mich durchaus, vor allem in dem Maße, wie es einem Künstler oder einer Künstlerin gelingt, das politische und gesellschaftliche Geschehen in ihr Werk auf subtile Art und Weise einzubeziehen, so dass der Betrachter es nicht unmittelbar wahrnimmt. Hierin liegt für mich persönlich die Chance eines Werkes: die Betrachter:innen in Welten, Problemstellungen und Situationen zu verwickeln, denen der menschliche Verstand oftmals hartnäckig aus dem Weg geht. Mich interessiert ebenfalls nachzugehen, wie sich diese Begebenheiten psychologisch auf die Menschen auswirken, welche Folgen sie auf ihre zwischenmenschlichen Beziehungen haben, wie sie den Verlauf ihres Lebens und die sie umgebenden Elemente, seien es Lebewesen oder die Natur selbst, beeinflussen.

Giorgos Laios: Es ist an der Zeit, unsere Leser:innen durch Ihre Welten selbst reisen zu lassen. Ich bedanke mich herzlich für die Diskussion.

*Hier zitiert nach der Übersetzung von Norbert Hummelt, T.S. Eliot, Das Öde Land, Zweisprachige Ausgabe, Suhrkamp Verlag: Frankfurt a.M. 2008.

AUS DEM GRIECHISCHEN VON FANNY MARINA PAPOULIA

Thinker, 2017
Acrylic, ink, oilstick and lacquer on canvas
100cm x 70cm

Βιογραφικό:

Ιωαννίδου, Καλλιρρόη, ζει και εργάζεται ως καλλιτέχνη στο Βερολίνο. Σπούδασε Χωροταξία και Ανάπτυξη στο ΑΠΘ και κατόπιν επιλέχθηκε ως μεταπτυχιακή φοιτήτρια ζωγραφικής στην τάξη του καθηγητή Mark Lammert στην Σχολή Καλών Τεχνών του Βερολίνου, από όπου το 2022 της απονεμήθηκε το βραβείο του Προέδρου της Σχολής. Έχει συμμετάσχει σε ατομικές και συλλογικές εκθέσεις στην Γερμανία, την Ελλάδα και την Σουηδία.

Biografie:

Ioannidou, Kallirroï, lebt und arbeitet als Künstlerin in Berlin. Studium der Raumplanung und -entwicklung an der Aristoteles Universität in Thessaloniki. Meisterschülerin an der Universität der Künste (UDK) in der Malereiklasse von Prof. Mark Lammert. Im Jahr 2022 wurde ihr der Kunstpreis des Präsidenten der UDK für Meisterschüler:innen verliehen. Einzel- und Gruppenausstellungen in Deutschland, Griechenland und Schweden.

*Hier zitiert nach der Übersetzung von Norbert Hummelt, T.S. Eliot, Das Öde Land, Zweisprachige Ausgabe, Suhrkamp Verlag: Frankfurt a.M. 2008.

Όλες οι γάτες είναι όμορφες

Alle Katzen sind hübsch

Διήγημα του Ελσόν Ζγκούρη

Kurzgeschichte von Elson Zguri

Ως μαθητής λυκείου είχα βρεθεί πολλές φορές στον Πειραιά. Είχα μείνει και μερικά βράδια σε έναν θείο μου στο Κερατσίνι, πριν πάρω ένα καράφι, παλιό σαποκάραβο για τη Σάμο. Είχα δώσει μέσω SMS ραντεβού με κάποιον φίλο ο οποίος είχε μετακομίσει πριν λίγο καιρό στην Αθήνα. Να πιούμε έναν καφέ στην Πλάκα και να μου πει για τη ζωή του στην πρωτεύουσα. Άλλωστε πάντα περαστικός ήμουν και δεν έβλεπα τίποτε άλλο εκτός από τον σταθμό Λαρίσης και το λιμάνι του Πειραιά. Εντάξει, είχα δει και την πλατεία Κερατσινίου αφού μας είχε κατακλύσει την αδερφή μου κι εμένα ένας ταξιτζής και μας έκανε βόλτες γύρω της.

Als Schüler war ich schon oft in Piräus gewesen. Ich hatte sogar ein paar Nächte bei einem Onkel in Keratsini verbracht, bevor ich in einen alten Seelenverkäufer Richtung Samos einsteigen sollte. Ich hatte mich per SMS mit einem Freund verabredet, der vor einiger Zeit nach Athen gezogen war. Um in der Plaka einen Kaffee zu trinken und mir von seinem Leben in der Hauptstadt erzählen zu lassen. Letztendlich war ich ständig auf der Durchreise und sah nichts anderes als den Larissa-Bahnhof und den Hafen von Piräus. Okay, ich hatte auch den Keratsini-Platz gesehen, als meine Schwester und ich von einem Taxifahrer reingelegt wurden, der mit uns Runden um den Platz drehte.

Πολλά παιδιά μεταναστών, από την Αλβανία κυρίως, χρησιμοποιώντας το «ελληνικό τους όνομα», έκρυβαν την καταγωγή τους. Όλα αυτά στην Ελλάδα των δεκαετιών του 1990 και του 2000. Η αποκάλυψη της καταγωγής είχε συνήθως συνέπειες. Από τα μικρότερα παιδιά που δε θα γίνονταν αποδεκτά σε μια παρέα έως τους έφηβους που θα δέχονταν την απόρριψη δίχως δεύτερη σκέψη σε περιπτώσεις φλερτ. Κίνδυνος απόρριψης επίσης σε δουλειές που «δεν ταίριαζαν σε αλβανία», όπως το να σερβίρεις καφέ σε κάποια καφετέρια. Προσωπικά δεν ανήκω σε αυτή την κατηγορία. Δεν βαφτίστηκα χριστιανός ορθόδοξος

Viele Einwandererkinder, meist aus Albanien, benutzen ihren „griechischen Namen“, um ihre Herkunft zu verbergen. All dies geschah in Griechenland in den 1990er und 2000er Jahren. Das Offenlegen der Herkunft hatte in der Regel Konsequenzen. Kleinere Kinder würden im Freundeskreis nicht akzeptiert, Teenager beim Versuch zu flirten augenblicklich zurückgewiesen. Das Risiko der Ablehnung bestand auch bei Arbeiten, die „nicht zu den Albanern passen“, z.B. Kaffeeauschank in einem Café. Auf mich trifft das alles nicht zu. Ich wurde nicht christlich-orthodox getauft, um meinen ausländischen Namen zu ändern, und wenn ich gefragt wurde, woher ich komme oder wo ich lebe, nannte ich

αλλάζοντας το ξενικό μου όνομα κι όταν με ρωτούσαν από πού είμαι ή πού μένω απαντούσα λέγοντας αρχικά την πόλη στην οποία διέμενα στην Ελλάδα και εν συνεχεία ότι κατάγομαι από την Αλβανία. Έβγαζα έτσι από τη δύσκολη θέση τους συνομιλητές μου καθώς στο άκουσμα μη ελληνικού ονόματος αυτόματα η επόμενη αυθόρμητη ερώτηση ήταν «ΑΠΟ ΠΟΥ ΕΙΣΑΙ;». Ένας άλλος λόγος που ήθελα η καταγωγή μου να γίνεται γνωστή από την αρχή είναι επειδή πολλές φορές, ειδικά σε μεγάλες παρέες συχνά ακουγόταν ένα σύντομο ανέκδοτο για τους Αλβανούς με το «Αλβανός τουρίστας» να βρίσκεται πρώτο στη σχετική λίστα. Για χρόνια κατηγορούσα όλα αυτά τα παιδιά τα οποία έκρυβαν την καταγωγή τους. Όλους αυτούς που δεν έκαναν ότι κι εγώ. Θεωρούσα πως δεν υπάρχει λόγος να ντρέπονται γι' αυτό. Μέχρι που μια μέρα βρέθηκα στη θέση τους και άρχισα να το βλέπω πιο σφαιρικά το θέμα.

Δώσαμε ραντεβού με τον φίλο μου τον Γιώργο, ο οποίος παρεμπιπτόντως δεν είχε αλλάξει όνομα, έτσι τον έλεγαν, ήταν βλέπετε από τη νότια Αλβανία όπου υπάρχει ελληνική μειονότητα κι επίσης πολλοί Αλβανοί χριστιανοί ορθόδοξοι. Ηλεκτρικός σταθμός Πειραιά το σημείο συνάντησης. Έφτασα πρώτος, πολύ νωρίτερα. Τρομάρα μου, ενώ σ' όλη τη ζωή μου αργώ στα ραντεβού, εκείνη τη φορά έκανα το αντίθετο. Βγήκα λοιπόν έξω από τον σταθμό να πάρω ένα κουλούρι. Τι να δω; Κρανίου τόπος! Σπασμένα μπουκάλια παντού, κροτίδες, πέτρες κι ό,τι άλλο βάζει ο νους σου καθώς, απ' ότι έμαθα αργότερα, στο σημείο αυτό είχαν δώσει «ραντεβού θανάτου» οπαδοί του Ολυμπιακού και της ΑΕΚ. Ανάμεσα σ' όλα αυτά τα συντρίμια βρήκα χώρο να καθίσω σ' ένα παγκάκι για να φάω το κουλούρι μου. Δεν υπήρχε άλλος άνθρωπος εκεί γύρω. Μόνο κάτι περιστέρια προσπαθούσαν να βρουν τροφή ανάμεσα στα σπασμένα μπουκάλια και τις κροτίδες των χούλιγκαν. Δεν πέρασαν πέντε λεπτά και στο δρόμο απέναντι κατέφθασαν τρία τζιπ της ΟΠΚΕ με τέσσερις, βαριά οπλισμένους, αστυνομικούς το καθένα. Μ' έπιασε ένας κόμπος στο στομάχι λες και τα είχα κάνει εγώ τα επεισόδια. Δεν ένιωθα ποτέ καλά όταν έβλεπα περιπολικά και αστυνομικούς. Συνήθως τους έβλεπα στα σύνορα. Το να περνάς από τα σύνορα Αλβανίας - Ελλάδας δεν ήταν ποτέ ένα ευχάριστο γεγονός. Αυτός ο κόμπος στο στομάχι όλο και μεγάλωνε καθώς μόλις η ομάδα των αστυνομικών με αντιλήφθηκε, κατευθύνθηκε προς το παγκάκι μου με στρατιωτικό βηματισμό. Ήμουν ο μοναδικός άνθρωπος σ' ένα σημείο το οποίο θύμιζε σκηνικό βγαλμένο από πολεμική ταινία. «Γεια σου φίλε, ξέρεις τι έγινε εδώ;». Δεν είχα ιδέα τι είχε γίνει αλλά και να είχα τι να τους έλεγα; Κούνησα αρνητικά το κεφάλι μου προσπαθώντας να δείχνω ψύχραιμος. «Δώσε μας την ταυτότητά σου». Δεν είχα απολύτως κανένα έγγραφο μαζί μου και φυσικά δεν είχα ελληνική ταυτότητα. «Εντάξει δεν είσαι κάνα πιτσιρίκι, σίγουρα είσαι δεκαέξι με δεκαεπτά ετών, πρέπει να έχεις ταυτότητα μαζί σου». Τους απάντησα ότι έτυχε να μην έχω και πως απλά βγήκα να συναντήσω έναν φίλο. Ήρθε η ώρα για καταγραφή στοιχείων. Εκεί σκέφτηκα να παίξω όλα μου τα χαρτιά. Δήλωσα το όνομα ενός νησιώτη γνωστού μου από το σχολείο ώστε να μπορέσω να απαντήσω σε τυχόν ερωτήσεις. Όλα καλά ως εκεί. Μου είπαν πως πρέπει να με ψάξουν για το τυπικό της υπόθεσης και μετά θα φύγω. Χάρηκα προς στιγμήν, μου έφυγε μεγάλο βάρος που τη γλίτωσα τόσο εύκολα και δεν είχα και κάτι παράνομο να βρουν πάνω

zuerst die Stadt, in der ich in Griechenland lebte, und fügte dann hinzu, dass ich aus Albanien stamme. Auf diese Weise konnte ich meinen Gesprächspartnern die Mühe ersparen, denn beim Hören eines nicht-griechischen Namens folgte automatisch „WO KOMMST DU HER?“. Ein weiterer Grund, meine Herkunft von Anfang an preiszugeben, war, dass besonders in großen Gruppen oft knappe Witze über Albaner gemacht wurden, wobei „albanischer Tourist“ an erster Stelle stand. Jahrelang verurteilte ich diejenigen, die ihre Herkunft verheimlichten. All diejenigen, die nicht taten, was ich tat. Ich war der Meinung, es gäbe nichts, wofür sie sich schämen müssten. Bis ich mich eines Tages in ihrer Lage wiederfand und begann, die Sache ganzheitlicher zu betrachten.

Ich war mit meinem Freund Giorgos verabredet, der übrigens seinen Namen nicht geändert hatte, so hieß er tatsächlich, er stammte nämlich aus Südalbanien, wo es eine griechische Minderheit und auch viele christlich-orthodoxe Albaner gibt. Treffpunkt war die U-Bahnstation von Piräus. Ich kam als erster an, viel zu früh. Zu meinem Entsetzen, denn während ich mein Leben lang zu spät zu Verabredungen komme, tat ich dieses Mal das Gegenteil. Ich verließ also den Bahnhof, um mir einen Sesamkringel zu holen. Und was sehe ich? Ein Schlachtfeld! Überall zerbrochene Flaschen, Feuerwerkskörper, Steine und alles, was man sich sonst noch vorstellen kann, denn, wie ich später erfuhr, hatten sich die Anhänger von Olympiakos und AEK an dieser Stelle zu einem „Todestreffen“ verabredet. Inmitten all dieser Trümmer fand ich einen Platz auf einer Bank, um meinen Sesamkringel zu essen. Kein Mensch weit und breit. Nur einige Tauben, die zwischen den zerbrochenen Flaschen und den Feuerwerkskörpern der Hooligans nach Nahrung suchten. Keine fünf Minuten später hielten auf der anderen Straßenseite drei Jeeps der Einsatztruppe der Polizei (OPKE) mit je vier schwer bewaffneten Polizisten. Ich bekam einen Knoten im Magen, als hätte ich die Krawalle verursacht. Nie hatte ich ein gutes Gefühl, wenn ich Polizeiautos und Polizisten sah. Gewöhnlich begegne ich ihnen an der Grenze. Die albanisch-griechische Grenze zu passieren, war nie ein angenehmes Erlebnis. Der Knoten in meinem Magen wurde immer größer, als die Gruppe der Polizisten mich bemerkte und mit militärischem Schritt auf meine Bank zuging. Ich war die einzige Person an einem Ort, der einer Szene aus einem Kriegsfilm glich. „Hallo *Freundchen*, weißt du, was hier passiert ist?“ Ich hatte keine Ahnung, was passiert war, aber selbst, wenn ich es gewusst hätte, was sollte ich ihnen sagen? Ich schüttelte den Kopf und versuchte, cool zu wirken. „*Zeig uns deinen Ausweis*.“ Ich hatte absolut kein Dokument bei mir und natürlich auch keinen griechischen Ausweis. „*Okay, du bist kein Kind mehr, du bist bestimmt sechzehn, siebzehn Jahre alt, du musst einen Ausweis bei dir tragen*.“ Ich erwiderte, dass ich zufällig keinen bei mir hätte und nur ausgegangen sei, um einen Freund zu treffen. Die Zeit für die Datenerfassung war gekommen. Daraufhin entschied ich, alles auf eine Karte zu setzen. Ich gab den Namen eines mir aus der Schule bekannten Mitschülers von einer Insel an, um mögliche Fragen beantworten zu können. So weit, so gut. Sie sagten mir, dass sie mich durchsuchen müssten, danach könnte ich gehen. Einen Moment lang war ich froh, eine große Last fiel von mir ab, ich war leicht davongekommen und hatte nichts Illegales bei mir. So dachte ich. Denn wenn Gott mich, den „albanischen Dieb“, liebt, liebt er auch den „anständigen griechischen Polizisten“. Aber dann: Schock am Tatort!! Eine vergessene Fotokopie eines albanischen Reisepasses wurde in meiner Tasche gefunden!

μου. Έτσι νόμιζα. Γιατί αν ο Θεός αγαπάει εμένα τον «Αλβανό κλέφτη» αγαπάει και τον «νοικοκύρη Έλληνα αστυνομικό». Σοκ στον τόπο του εγκλήματος!! Βρέθηκε ξεχασμένη φωτοτυπία αλβανικού διαβατηρίου στην τσέπη μου! Ήταν της θείας μου και είχα πάει την προηγούμενη μέρα να την βγάλω φωτοτυπία. Ποιος είδε τον χάρο και δεν τον φοβήθηκε! Μόνο που δεν όπλισαν τα καλάσνικοφ. Αντί γι' αυτά χρησιμοποίησαν ειρωνεία και χλευασμό.

«Για λέγε ρε νησιώτη Έλληνα, τι δουλειά έχει το αλβανικό διαβατήριο στην τσέπη σου;» Είπα όλη την αλήθεια! Ποιος πραγματικά είμαι κι από που κατάγομαι. «Θα έρθεις μαζί μας στο τμήμα και το πρωί φεύγεις για Κακαβιά!», μου είπε ο ένας. Μου φόρεσαν χειροπέδες, μπήκαμε στο τζιπ και με έβαλαν στη μέση. «Εμείς στην ΟΠΚΕ μόνο με χειροπέδες μεταφέρουμε κάποιον συλληφθέντα», είπε γελώντας ειρωνικά ο οδηγός κι άρχισε το κήρυγμα: «Γι' αυτό δεν σας γουστάρω ρε εσάς τους Αλβανούς γιατί δε γουστάρετε ούτε εσείς οι ίδιοι τη φάρα σας.» Αφού μιλούσαμε ανοιχτά πλέον, απάντησα: «Αυτό είναι δική σου άποψη», στον ενικό. «Εγώ ρε άμα πάω στη Γερμανία βγαίνω στην πλατεία και φωνάζω περήφανα πως είμαι Έλληνας, όχι σαν εσένα που ντρέπεσαι να μας πεις από που είσαι», συνέχισε ο συνοδηγός. Πλέον δεν είχα κανένα φόβο και πέρασα στην αντεπίθεση. «Δεν είπα ποτέ ότι ντρέπομαι, είπα ψέματα για να αποφύγω αυτό που γίνεται τώρα». Ο ένας από τους δύο χάιδεψε το όπλο του κοιτώντας με και με ρώτησε αν έχω να πω κάτι άλλο. «Έχετε βάλει ανάμεσα από τα καλάσνικοφ έναν δεκαεξάχρονο και με πάτε στο τμήμα για εξακρίβωση με χειροπέδες και με απειλείτε με απέλαση ενώ δεν έχετε κάποια κατηγορία εναντίον μου», απαντώ με ύφος πολιτικού κρατούμενου μπροστά στα τηλεοπτικά συνεργεία. «Είπες ψέματα σε αστυνομικό έλεγχο, είσαι για Κακαβιά, σου λέω», και τα γέλια συνεχίστηκαν από όλους μέσα στο τζιπ. «Αν κάποιος μαθητής στη Γερμανία πει σε αστυνομικό έλεγχο ότι δεν έχει ταυτότητα πάνω του και ότι είναι από Ελλάδα δε νομίζω να τον πάνε στο τμήμα και μάλιστα με χειροπέδες. Αυτή είναι η διαφορά Ελλάδας και Γερμανίας».

Φτάσαμε στο αστυνομικό τμήμα. Με πήγαν στο κρατητήριο, αφού πρώτα μου έκανε κήρυγμα και ο αξιωματικός υπηρεσίας και μου είπε να δώσω χαιρετισμούς σε δύο συναδέλφους του στην Κακαβιά. Ενδιάμεσα είχα τηλεφωνήσει στη θεία μου για να προσκομίσει τα χαρτιά μου στον συγκεκριμένο αξιωματικό υπηρεσίας. Με κράτησαν σε ένα μικρό και βρώμικο κρατητήριο έξι ολόκληρες ώρες δίχως να μου προσφέρουν νερό ή φαγητό. Δεν μου έδιναν καμιά απάντηση όταν ρωτούσα αν η θεία μου έφερε τα χαρτιά μου. Με άφησαν να πάω στην τουαλέτα μια φορά αφού επέμεινα αρκετά. Μετά από αρκετές προσπάθειες σταμάτησα να ρωτάω. Το κινητό μου τηλέφωνο είχε μείνει από μπαταρία. Κάποια στιγμή, κι ενώ έχω ακουμπήσει το κεφάλι μου στο μικρό παράθυρο της πόρτας του κρατητηρίου, περνάει απ' έξω ένας αστυνομικός τον οποίο δεν είχα δει πιο πριν και με κοιτάζει με απορία. Αμέσως με ρώτησε και του εξήγησα τι είχε συμβεί. «Α δικό σου είναι το διαβατήριο στο γραφείο. Μα τι μαλάκας είναι αυτός, δεν μου είπε τίποτα. Μπορείς να φύγεις φίλε, δεν ξέρω ειλικρινά γιατί σε είχαν τόσες ώρες εδώ μέσα. Είναι μαλάκας ο τύπος. Ρε τον μαλάκα ρε». Ήταν ο αξιωματικός υπηρεσίας που είχε αντικαταστήσει

Der Pass gehörte meiner Tante, und ich hatte am Vortag eine Kopie davon gemacht. Wer hat dem Teufel ins Antlitz geblickt und sich nicht gefürchtet! Es fehlte nur, dass sie die Kalaschnikows entscherten. Stattdessen entschieden sie sich für Ironie und Spott.

„Sag mal, du Inselgrieche, was macht der albanische Reisepass in deiner Tasche?“ Da habe ich die Wahrheit gesagt! Wer ich bin und woher ich komme. „Du kommst mit uns aufs Revier und morgen früh geht's schnurstracks nach Kakavia!“, sagte mir einer von ihnen. Sie legten mir Handschellen an, setzten mich in den Jeep und nahmen mich in die Mitte. „Wir von der OPKE transportieren Verhaftete nur in Handschellen“, sagte der Fahrer ironisch lachend und begann zu predigen: „Deshalb kann ich euch Albaner nicht ausstehen, weil ihr selbst eure eigenen Leute nicht mögt.“ Da wir uns nun offen unterhielten, entgegnete ich: „Das ist deine Meinung“ – ihn offen duzend. „Mann, wenn ich nach Deutschland fahre, gehe ich mitten auf den Platz und rufe stolz, dass ich Grieche bin, nicht wie du, der sich zu sagen schämt, woher er kommt“, fügte der Beifahrer hinzu. Jetzt hatte ich keine Angst mehr und ging zum Gegenangriff über. „Ich habe nie gesagt, dass ich mich schäme, ich habe gelogen, um zu vermeiden, was jetzt passiert.“ Einer der beiden streichelte seine Waffe, sah mich an und fragte, ob ich noch etwas zu sagen hätte. „Ihr haltet mich, einen Sechzehnjährigen, zwischen euren Kalaschnikows fest, bringt mich in Handschellen zur Kontrolle aufs Revier und droht mich mit Abschiebung, obwohl ihr mir nichts vorwerfen könnt“, erwiderte ich im Gestus eines politischen Gefangenen vor den Fernsichtteams. „Du hast bei einer Polizeikontrolle gelogen, du bist jetzt fällig für Kakavia, das sage ich dir“, und das Gelächter im Jeep setzte sich fort. „Wenn ein Schüler in Deutschland bei einer Polizeikontrolle sagt, dass er keinen Ausweis bei sich hat und aus Griechenland kommt, dann glaube ich nicht, dass sie ihm auf die Wache bringen, und sogar in Handschellen. Das ist der Unterschied zwischen Griechenland und Deutschland.“

Wir kamen zum Polizeirevier. Sie brachten mich in die Zelle, nachdem der diensthabende Beamte mich zunächst belehrt und dann gemeint hatte, ich solle zwei seiner Kollegen in Kakavia grüßen. In der Zwischenzeit hatte ich meine Tante angerufen, dass sie dem diensthabenden Offizier meine Papiere vorlegen solle. Sechs lange Stunden hielten sie mich in einer kleinen und schmutzigen Zelle fest, ohne mir Wasser oder Essen anzubieten. Auf meine Frage, ob meine Tante meine Papiere vorbeigebracht habe, erhielt ich keine Antwort. Sie ließen mich einmal auf die Toilette gehen, nachdem ich immer wieder darauf bestanden hatte. Nach mehreren Versuchen hatte ich aufgehört zu fragen. Meinem Handy war der Akku ausgegangen. Irgendwann, als ich meinen Kopf an das kleine Fenster in der Zellentür lehnte, ging außen ein Polizist vorbei, den ich vorher noch nicht gesehen hatte, und sah mich verwundert an. Er fragte mich sogleich, und ich erkläre ihm, was passiert war. „Oh, der Pass, der im Büro liegt, ist deiner. Was ist das für ein Arsch, nichts hat er mir gesagt. Du kannst gehen, Mann, ich weiß ehrlich gesagt nicht, warum sie dich so lange hier eingesperrt haben. Der Typ ist ein Arsch. So ein verdammter Arsch.“ Es war der diensthabende Offizier, der den vorherigen abgelöst hatte, der mich nach Kakavia schicken wollte. „Was er mit dir gemacht hat, wird in der Armee 'Schikane' genannt“, erklärte er und klang empört.

τον προηγούμενο, που θα μ' έστελνε στην Κακαβιά. «Αυτό που σου έκανε στο στρατό το λένε 'καψόνι'», μου εξήγησε με απογοήτευση στο ύψος του.

Είχε ένα κάδρο πίσω από το γραφείο του το οποίο δεν είχα προσέξει ωρίτερα. Μου έκανε εντύπωση διότι δεν ήταν ένα συνηθισμένο κάδρο με κάποιον αγαπημένο του άνθρωπο. Ήταν το κάδρο μιας γάτας. «Αυτό το γλυκό πλάσμα είναι η γάτα του μαλάκα που λέγαμε», σχολίασε ο αξιωματικός υπηρεσίας. «Μιας πολύ όμορφης γάτας, αν και γάτα ενός μαλάκα αστυνομικού». Δεν είπα τίποτα, ήθελα να φύγω όσο γίνεται πιο γρήγορα από κει μέσα. Χαιρέτησα με ένα νεύμα και αφού έκανα δύο βήματα ξαφνικά σταμάτησα, σαν κάτι να με γείωσε. Ύρσινα το κεφάλι μου και του είπα «όλες οι γάτες είναι όμορφες!».

Για τον συγγραφέα

Ο Ελσόν Ζγκούρη γεννήθηκε στο Belsh της Αλβανίας. Σε μικρή ηλικία μετανάστευσε με την οικογένειά του στην Ελλάδα όπου εγκαταστάθηκαν σ' ένα μικρό χωριό στον κάμπο των Παννιτσών. Αγάπησε την ελληνική γλώσσα και άρχισε να γράφει από πολύ μικρή ηλικία, τότε στα ελληνικά και πότε στα αλβανικά. Πλέον γράφει κείμενα και στα αγγλικά. Σπούδασε Πληροφορική και Ενεργειακά στην Καβάλα, τη Γάνδη και το Βερολίνο. Δύο διηγήματά του εκδόθηκαν το 2019 από τις εκδόσεις Παράξενες Μέρες: το διήγημα «Ο Μάρτης» στη συλλογή διηγημάτων «Ιστορίες της Άνοιξης» και «Η καρέκλα» στη συλλογή «Γύρω στα μεσάνυχτα». Το κείμενό του με τίτλο «Τα κίτρινα τριαντάφυλλα» συμπεριλήφθηκε στη συλλογή «Μέρες του 2020» που κυκλοφόρησε τον Οκτώβριο του 2020 από τον ίδιο εκδοτικό οίκο. Μιλάει αλβανικά, ελληνικά, αγγλικά και γερμανικά και εκτός από τη γραφή ασχολείται επίσης με μεταφράσεις λογοτεχνικών και επιστημονικών κειμένων. Το 2020 μετέφρασε από τα αλβανικά για τις Παράξενες Μέρες το βιβλίο του Ρούντι Ερεμπάρα «Το έπος των άστρων της αυγής» που έχει τιμηθεί με το λογοτεχνικό βραβείο της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Η συλλογή διηγημάτων «Όλες οι γάτες είναι όμορφες και άλλες ιστορίες» είναι το πρώτο του βιβλίο που εκδόθηκε το 2020 στις εκδόσεις Παράξενες Μέρες. Τα τελευταία χρόνια ζει με την οικογένειά του στο Βερολίνο και εργάζεται ως Μηχανικός Διασφάλισης Ποιότητας.

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ ΑΠΟ ΤΑ ΓΕΡΜΑΝΙΚΑ ΟΛΓΑ ΔΡΟΣΟΥ

1. Σημ. τ. μετ.: Κακαβιά ονομάζεται ένα παραμεθόριο χωριό της Αλβανίας, όπου βρίσκεται μια σημαντική οδική συνοριακή διάβαση προς την βορειοδυτική Ελλάδα. Στη διάλεκτο των Αλβανών στην Ελλάδα η έκφραση σημαίνει την απέλαση.

Hinter seinem Schreibtisch hing ein Bild, das ich vorher nicht bemerkt hatte. Ich war verwundert, denn es war nicht wie üblich das Bild eines geliebten Menschen. Es war das Bild einer Katze. „Diese süße Kreatur ist die Katze dieses Idioten“, fügte der Diensthabende hinzu. „Eine sehr hübsche Katze, wenn auch die Katze eines Idioten.“ Ich sagte nichts, ich wollte so schnell wie möglich raus. Ich verabschiedete mich mit einem Kopfnicken, blieb aber nach zwei Schritten plötzlich wie angenagelt stehen. Ich wandte mich um und sagte: „Alle Katzen sind hübsch!“.

Über den Autor

Elson Zguri wurde in Belsh, Albanien, geboren. In jungen Jahren wanderte er mit seiner Familie nach Griechenland aus, die sich in einem kleinen Dorf in der Ebene von Giannitsa niederließ. Er hat die griechische Sprache liebgewonnen und begann schon in jungen Jahren zu schreiben, mal auf Griechisch, mal auf Albanisch. Mittlerweile schreibt er auch Texte auf Englisch. Er studierte Informatik und Energiewirtschaft in Kavala, Gent und Berlin. Zwei seiner Kurzgeschichten wurden 2019 vom Verlag Paraxenes Meres veröffentlicht: die Kurzgeschichte „Der März“ in der Sammlung „Geschichten des Frühlings“ und „Der Stuhl“ in der Sammlung „Um Mitternacht“. Seine Erzählung „Die gelben Rosen“ wurde in die Sammlung „Tage des Jahres 2020“ aufgenommen, die im Oktober 2020 vom gleichen Verlag veröffentlicht wurde. Er spricht Albanisch, Griechisch, Englisch und Deutsch und beschäftigt sich neben dem Schreiben auch mit dem Übersetzen von literarischen und wissenschaftlichen Texten. 2020 übersetzte er aus dem Albanischen das Buch von Rudy Erebara „Das Epos der Sterne der Morgenröte“, das mit dem Literaturpreis der Europäischen Union ausgezeichnet wurde. Die Kurzgeschichtensammlung „Alle Katzen sind hübsch“ ist sein erstes Buch. In den letzten Jahren lebt er mit seiner Familie in Berlin und arbeitet als Ingenieur für Qualitätssicherung.

1. Anm.d.Ü. Kakavia ist ein Grenzort in Südalbanien, wo sich ein wichtiger Straßengrenzübergang zum nordwestlichen Griechenland befindet. Im Jargon der Albaner in Griechenland bedeutet der Ausdruck Abschiebung.

Lost in Translation

Αλλαγή φύλου μέσω μετάφρασης

Ulf-Dieter Klemm

Είναι κοινοτυπία: Τα κείμενα που είναι γραμμένα σε μια ξένη γλώσσα μπορούμε να τα διαβάσουμε στη δική μας γλώσσα μόνο με τη βοήθεια μεταφράσεων. Και οι μεταφραστές δεν είναι αλάνθαστοι, κάποιος μάλιστα πιστεύουν ότι είναι προδότες: traduttore = traditore. Στα γερμανικά όπως και στα ελληνικά ακούγεται λιγότερο κομψό από ό,τι στα ιταλικά: Übersetzer = Verräter ή μεταφραστής = προδότης. Ενδέχεται να υπάρχουν κάποιες αποδείξεις στην ιστορία γι' αυτήν την άποψη. Στις λογοτεχνικές μεταφράσεις, ωστόσο, αυτή η διατύπωση ταιριάζει μάλλον λιγότερο. Το ζήτημα σε αυτό το πεδίο είναι οι ανεπαρκείς γλωσσικές δεξιότητες και η έλλειψη γνώσεων των περιγραφόμενων περιστάσεων ή η προσωπικότητα του συγγραφέα. Η πρώτη περίπτωση στην οποία θα αναφερθώ σχετίζεται με το τελευταίο, ενώ η δεύτερη –ακόμη και μετά από κάποια έρευνα– εξακολουθεί να μου φαίνεται αινιγματική.

Θα ήθελα να τονίσω ότι η πρόθεσή μου δεν είναι σε καμία περίπτωση να επισημάνω κακόβουλα τις αστοχίες των συναδέλφων. Αντίθετα, θα ήθελα να ευαισθητοποιήσω τους αναγνώστες για τα πιθανά λάθη και τις παρεξηγήσεις που μπορεί να προκύψουν κατά τη μετάφραση από μια γλώσσα σε μια άλλη. Συνεπώς, κάθε μεταφραστής και κάθε μεταφράστρια καλό είναι να αναθέτουν τη διόρθωση των κειμένων τους σε έναν έμπειρο συνάδελφο ή μια έμπειρη συνάδελφο. Αυτό ισχύει ιδιαίτερα για μεταφράσεις από γλώσσες με τις οποίες οι επιμελητές των εκδόσεων δεν είναι εξοικειωμένοι. Σε αυτές τις περιπτώσεις, πρέπει να κάνουν τη δουλειά τους «στα τυφλά».

I
Ο σημαντικός βυζαντινολόγος και νεοελληνιστής Karl Dieterich εξέδωσε το 1928 στον εκδοτικό οίκο H. Haessel, Λειψία, έναν τόμο με ελληνικά ποιήματα που επέλεξε και μετέφρασε ο ίδιος με τον τίτλο «Νεοέλληνες ποιητές», τον οποίο ακολούθησε μια αναθεωρημένη νέα έκδοση μόλις τρία χρόνια αργότερα. Ο Gerhart Hauptmann έγραψε τον πρόλογο του βιβλίου. Το βιβλίο αποτελεί την πρώτη απόπειρα κανονικοποίησης της νεοελληνικής δημοτικής ποίησης για τους γερμανόφωνους αναγνώστες. Η συλλογή περιέχει δώδεκα ποιήματα του Αλεξανδρινού ποιητή Κωνσταντίνου Καβάφη, ο οποίος ήταν ακόμη εν ζωή εκείνη την εποχή. Το γεγονός αυτό προκαλεί αρχικά εντύπωση, καθώς δεν είχε εκδοθεί καμία συλλογή ποιημάτων του Καβάφη μέχρι εκείνη την

Lost in Translation

Geschlechtsumwandlung durch Übersetzung

Ulf-Dieter Klemm

Es ist banal: Texte, die in einer Fremdsprache geschrieben wurden, kann man in der eigenen nur mit Hilfe von Übersetzungen lesen. Und Übersetzer sind fehlbar, manche meinen sogar, Verräter: traduttore = traditore. Hört sich auf Deutsch weniger elegant an als auf Italienisch: Übersetzer = Verräter. Dafür mag es in der Geschichte manche Belege geben. Bei Literaturübersetzungen jedoch dürfte diese Formel weniger relevant sein. Auf diesem Feld geht es um nicht ausreichende Sprachkenntnisse sowie mangelndes Wissen der geschilderten Umstände oder der Persönlichkeit des Verfassers. Für Letzteres ist mein erster Fall einschlägig, während mir der zweite – auch nach einiger Recherche – weiterhin rätselhaft erscheint.

Ich möchte betonen, dass es mir keineswegs darum geht, hämisch auf Patzer von Kollegen hinzuweisen. Vielmehr möchte ich die Leser für die möglichen Irrtümer und Missverständnisse sensibilisieren, die bei der Übertragung von einer Sprache in eine andere auftreten können. Daher ist jeder Übersetzer, jede Übersetzerin gut beraten, ihre Texte von einem erfahrenen Kollegen, einer kundigen Kollegin gegenlesen zu lassen. Das gilt insbesondere bei Übersetzungen aus Sprachen, die Verlagslektoren nicht beherrschen. Sie müssen in solchen Fällen ihre Arbeit „blind“ verrichten.

I
Der bedeutende Byzantinist und Neogräzist Karl Dieterich veröffentlichte 1928 bei H. Haessel, Leipzig, einen von ihm ausgewählten und übersetzten Band griechischer Gedichte unter dem Titel „*Neugriechische Lyriker*“, dem schon drei Jahre später eine überarbeitete Neuauflage folgte. Gerhart Hauptmann schrieb ein Geleitwort zum Buch. Das Buch stellt den ersten Versuch einer kanonischen Darstellung der modernen griechischen volkssprachlichen Lyrik für die deutschsprachige Leserschaft dar. Darin finden sich zwölf Gedichte des damals noch lebenden Alexandriner Dichters Konstantinos Kavafis. Das ist zunächst einmal erstaunlich, da seinerzeit noch keine veröffentlichte Sammlung seiner Gedichte vorlag. Bis zu seinem Tod im Jahre 1933 gab es lediglich einzelne vom Dichter in Druck gegebene Gedichte, die er an Freunde und Interessierte verteilte. Unter diesen Gedichten findet sich auch O ΗΛΙΟΣ ΤΟΥ ΑΠΟΓΕΥΜΑΤΟΣ, was Dieterich

εποχή. Μέχρι τον θάνατό του το 1933, υπήρχαν μόνο μεμονωμένα ποιήματα που τύπωσε ο ίδιος για να τα μοιράσει σε φίλους και ενδιαφερόμενους. Μεταξύ αυτών των ποιημάτων είναι και το «Ο ΗΛΙΟΣ ΤΟΥ ΑΠΟΓΕΥΜΑΤΟΣ», το οποίο ο Dieterich μετέφρασε ως «NACHMITTAGSSONNE». Το ποίημα αναφέρεται σε ένα δωμάτιο πολύ οικείο στον αφηγητή, το οποίο πλέον ενοικιάζεται ως επαγγελματικός χώρος. Ο αφηγητής περιγράφει τρυφερές αναμνήσεις από ερωτικές στιγμές στον απογευματινό ήλιο και λεπτομέρειες της επίπλωσης που υπήρχε στο δωμάτιο:

«Πλάι στο παράθυρο ήταν το κρεβάτι
που αγαπηθήκαμε τόσες φορές.»

Αυτή η δεύτερη φράση λείπει από τη μετάφραση του Dieterich. Στη θέση της μια διακεκομμένη γραμμή, η οποία προφανώς έχει σκοπό να επισημάνει την παράλειψη. Αλλά προς τι αυτή η παράλειψη; Μήπως ο μεταφραστής θεώρησε τόσο ανήθικο να κάνει κανείς έρωτα σε ένα κρεβάτι το απόγευμα; Για κάποιον ανεξήγητο λόγο, λείπει επίσης η επόμενη, φαινομενικά ανώδυνη φράση, η οποία αναφέρεται στα περιγραφόμενα έπιπλα που δεν βρίσκονται πια εκεί: «Θα βρίσκονται ακόμη τα καμένα πουθενά.» Πρόκειται για απροσεξία του μεταφραστή;

Η παράλειψη κατά την αναφορά του κρεβατιού είναι ακόμη πιο ακατανόητη, καθώς ο μεταφραστής μετατρέπει τον ερωτικό σύντροφο του αφηγητή σε γυναίκα:

«Der Tisch, woran sie schrieb, stand in der Mitte.»

Στα ελληνικά η πρόταση «Στη μέση το τραπέζι όπου έγραφε» δεν φανερώνει το φύλο του γραφόντος/της γράφουσας. Μπορεί να είναι άνδρας ή γυναίκα. Ωστόσο, όποιος γνωρίζει έστω και λίγο τη ζωή και το έργο του Καβάφη, ξέρει ότι οι εραστές του στα κυρίως αυτοβιογραφικά εμπνευσμένα ποιήματα του δεν είναι γυναίκες. Στις πολυάριθμες μεταγενέστερες μεταφράσεις αναφέρεται πάντα: Der Tisch, woran er schrieb, stand in der Mitte²

Ήταν η άγνοια του μεταφραστή για τις πραγματικές συνθήκες της ζωής του ποιητή ή μια υποχώρηση του έναντι των προκαταλήψεων της εποχής για τις ομοερωτικές σχέσεις; Σε κάθε περίπτωση, η αλλαγή φύλου του ερωτικού συντρόφου και η παράλειψη δύο κεντρικών στίχων του ποιήματος στη γερμανική μετάφραση αλλοιώνουν σημαντικά το νόημα του ποιήματος.

II

Η υπόθεση είναι διαφορετική στη δεύτερη περίπτωση αλλαγής φύλου μέσω της μετάφρασης: το μυθιστόρημα του Νίκου Καζαντζάκη «Ο Χριστός ξανασταυρώνεται», το οποίο εκδόθηκε στα ελληνικά το 1948 και κυκλοφόρησε το 1951 στα γερμανικά υπό τον τίτλο «Griechische Passion» από τον εκδοτικό οίκο Herbig Verlag στο Βερολίνο σε μετάφραση του Werner Kerbs.³ Στη δεκαετία του 1950, το μυθιστόρημα αυτό ήταν το πιο γνωστό έργο του

mit NACHMITTAGSSONNE übersetzte. Es geht um ein Zimmer, mittlerweile als Geschäftsraum vermietet, das dem Ich-Erzähler sehr vertraut ist, an das er innige Erinnerungen an Liebesstunden in der Nachmittagssonne hat. Er beschreibt Einzelheiten der Möblierung:

„Neben dem Fenster stand das Bett,
wo wir so oft uns liebten.“

Diese zweite Zeile fehlt in Dieterichs Übersetzung. An deren Stelle tritt eine gestrichelte Linie, die wohl die Auslassung markieren soll. Aber Auslassung wieso? Erschien es dem Übersetzer so anrühlich, dass man sich nachmittags auf einem Bett liebt? Aus unerfindlichen Gründen fehlt auch die folgende, augenscheinlich harmlose Zeile, die sich auf die beschriebenen Möbel bezieht und feststellt, dass „*sich diese alten Dinge noch irgendwo befinden werden*“. Ein Versehen des Übersetzers?

Die Auslassung bei der Erwähnung des Bettes ist umso unverständlicher, als der Übersetzer aus dem Liebespartner des Ich-Erzählers eine Frau macht:

„Der Tisch, woran sie schrieb, stand in der Mitte.“

Die Zeile auf Griechisch „*Στη μέση το τραπέζι όπου έγραφε*“ sagt über das Geschlecht des/der Schreibenden nichts aus. Es kann sich um einen Mann oder um eine Frau handeln. Wer aber nur einigermaßen mit Kavafis' Leben und Werk vertraut ist, weiß, dass die Liebespartner in den meist autobiografisch inspirierten Gedichten nicht weiblichen Geschlechts sind. In den zahlreichen späteren Übersetzungen heißt es denn auch immer: „*Der Tisch, an dem er schrieb*.“²

War es Unkenntnis des Übersetzers über die konkrete Lebenssituation des Dichters oder Zurückweichen vor dem damaligen Tabu homoerotischer Beziehungen? Jedenfalls verfälschen die Geschlechtsumwandlung des Liebespartners sowie die Auslassung zweier zentraler Gedichtzeilen den deutschen Text erheblich.

II

Anders liegt es im zweiten Fall einer Geschlechtsumwandlung durch Übersetzung: Nikos Kazantzakis' Roman „*Griechische Passion*“, im Original „*Ο Χριστός ξανασταυρώνεται*“, 1948 auf Griechisch veröffentlicht, erschien 1951 unter dem Titel „*Griechische Passion*“ im Berliner Herbig Verlag in einer Übersetzung von Werner Kerbs. In den 1950er Jahren war dieser Roman in Deutschland Kazantzakis' bekanntestes Werk, ungleich bekannter als der ein Jahr später auf Deutsch erschienene Roman „*Alexis Sorbas*“, der erst 1964 durch die Verfilmung von Michalis Cacoyannis mit Anthony Quinn in der Hauptrolle und befördert durch Mikis Theodorakis' mitreisende Musik zum Weltbestseller wurde.

Καζαντζάκη στη Γερμανία, πολύ πιο γνωστό από το μυθιστόρημα «Αλέξης Ζορμπάς», το οποίο εκδόθηκε στα γερμανικά ένα χρόνο αργότερα και έγινε παγκόσμιο μπεστ σέλερ μόλις το 1964 χάρη στην κινηματογραφική μεταφορά του Μιχάλη Κακογιάννη με πρωταγωνιστή τον Άντονι Κουίν που προωθήθηκε και από τη συναρπαστική μουσική του Μίκη Θεοδωράκη.

Το μυθιστόρημα «Ο Χριστός Ξανασταυρώνεται» γυρίστηκε ταινία από τον Ζυλ Ντασέν το 1957, η οποία προβλήθηκε στη Γερμανία με τον τίτλο «Ο άνθρωπος που έπρεπε να πεθάνει» („*Der Mann, der sterben musste*“). Την επόμενη χρονιά, ο Τσέχος συνθέτης Bohuslav Martinů δημιούργησε μάλιστα το λιμπρέτο για την ομώνυμη όπερά του βασισμένη στο μυθιστόρημα. Η όπερα έκανε πρεμιέρα στο Σάλτσμπουργκ στις 13 Αυγούστου του ίδιου έτους. Το βιβλίο επανεκδόθηκε πολλές φορές μέχρι το 1990, μεταξύ άλλων από τους εκδοτικούς οίκους Rowohlt και Ullstein.

Η πλοκή του μυθιστορήματος διαδραματίζεται στη Μικρά Ασία, λίγο πριν από την ελληνική εισβολή το 1919. Στο ήσυχο χωριό Λυκόβρυση, οι Έλληνες κάτοικοι ζουν υπό τον ζυγό του Τούρκου Αγά, το νοικοκυριό του οποίου αποτελείται από έναν ογκώδη στρατιώτη, εξοπλισμένο με μαστίγιο και σπαθί, για να συνεντίζει τους χριστιανούς υποτελείς του σουλτάνου, αν χρειαστεί, καθώς και από μια Ελληνίδα οικονόμο και το Γιουσουφάκι, που είχε στην υπηρεσία του ο Αγάς. Οι χριστιανοί κάτοικοι του χωριού έχουν την παράδοση να ανεβάζουν κάθε επτά χρόνια την αναπαράσταση των Παθών του Χριστού με ηθοποιούς από τις τάξεις τους, ένα είδος ανατολίτικου Oberammergau. Σε αυτό το «ειδύλλιο» εισβάλλουν χριστιανοί πρόσφυγες από άλλα μέρη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, οι οποίοι έχουν πέσει θύματα επιθέσεων και εκδιώξεων. Οι νεοαφιχθέντες, που στην πραγματικότητα είναι χριστιανοί αδελφοί και αδελφές καθώς και Έλληνες όπως οι κάτοικοι της Λυκόβρυσης, δεν αντιμετωπίζονται με ανοιχτές αγκάλες και συμπόνια, αλλά με απόρριψη και περιωρισποίηση. Ο νεαρός βοσκός Μανωλίδας, που υποδύεται τον Χριστό, ταυτίζεται όλο και πιο έντονα με τον ρόλο του, μέχρι που γίνεται θύμα, όπως το πρότυπό του, μέσα στην αναταραχή που προκαλεί η άφιξη των προσφύγων.

Στη προκειμένη περίπτωση μας ενδιαφέρει το Γιουσουφάκι, το οποίο εμφανίζεται στην πρώτη κιόλας παράγραφο του μυθιστορήματος. Ο Αγάς, ελαφρώς ζαλισμένος από τον βαρύ καπνό του ναργιλέ του και μερικά ποτήρια ρακί, αναλογίζεται ικανοποιημένος τη ζωή του, που τον έκανε άρχοντα της Λυκόβρυσης και του χάρισε το Γιουσουφάκι, με το οποίο ξεχνιούνται όλες οι πίκρες της καθημερινότητας. Όποιος διαβάσει το μυθιστόρημα στα ελληνικά, θα αναγνωρίσει αμέσως ότι ο μικρός Γιουσουφ που μασάει μαστίχα και τραγουδάει νοσταλγικά τραγούδια είναι ένας νέος άντρας. Όχι όμως και ο αναγνώστης της γερμανικής μετάφρασης, στην οποία παρουσιάζεται ο μικρός Γιουσουφ, με την υποκοριστική ονομασία Γιουσουφάκι, ως ένα όμορφο, στρουμπουλό τούρκικο κορίτσι. Πώς είναι δυνατόν; Ο Γιουσουφ είναι η τουρκοαραβική ονομασία του Ιωσήφ και επομένως είναι ξεκάθαρα άντρας.

Die „*Griechische Passion*“ wurde 1957 von Jules Dassin verfilmt und lief in Deutschland unter dem Titel „*Der Mann, der sterben musste*“. Im folgenden Jahr schuf der tschechische Komponist Bohuslav Martinů aus dem Romanstoff sogar das Libretto seiner gleichnamigen Oper. Am 13. August des Jahres hatte die Oper Premiere in Salzburg. Das Buch erlebte bis 1990 zahlreiche Neuauflagen, u. a. im Rowohlt- und im Ullstein-Verlag.

Der Roman spielt in Kleinasien kurz vor der griechischen Invasion 1919. In dem beschaulichen Dorf Lykovrissi leben die griechischen Bewohner unter der Fuchtel des türkischen Aga, dessen Haushalt aus einem ungeschlachten Soldaten besteht, ausgestattet mit Peitsche und Säbel, um, wenn nötig, die christlichen Untertanen des Sultans zur Vernunft zu bringen; weiter aus einer griechischen Haushälterin und aus Yousoufaki, dem Gespielen des Aga. Die christlichen Bewohner des Dorfes haben die Tradition, alle sieben Jahre ein Passionsspiel mit Schauspielern aus ihren Reihen aufzuführen, eine Art anatolisches Oberammergau. In diese „Idylle“ dringen christliche Flüchtlinge aus anderen Teilen des Osmanischen Reiches, die bereits Opfer von Übergriffen und Vertreibung geworden sind. Die Neuankömmlinge, eigentlich christliche Brüder und Schwestern und Griechen wie die Einwohner von Lykovrissi, stoßen nicht auf offene Arme und Mitgefühl, sondern auf Ablehnung und Ausgrenzung. Der junge Hirte Manolios, der Christus darstellen soll, identifiziert sich immer stärker mit seiner Rolle, bis er in den Wirren, die das Eintreffen der Flüchtlinge auslöst, wie sein Vorbild den Opfertod erleidet.

Für unser Thema ist Yousoufaki von Interesse, der schon im ersten Absatz des Romans auftaucht. Der Aga, leicht benebelt vom schweren Tabak seiner Wasserpfeife und einigen Gläsern Raki, sinniert zufrieden über sein Leben, das ihn zum Herrscher über Lykovrissi gemacht und ihm Yousoufaki beschert hat, mit dem sich alle Bitternisse des Alltags vergessen lassen. Wer den Roman auf Griechisch liest, weiß sofort, dass es sich bei dem Mastix kauenden, sehnsuchtsvolle Lieder singenden Yusuf um einen jungen Mann handelt. Nicht so der Leser der deutschen Übersetzung, dem der kleine Yusuf, in der griechischen Verkleinerungsform Yousoufaki, als hübsches, rundes türkisches Mädchen vorgestellt wird. Wie ist das möglich? Yusuf ist die türkisch-arabische Form von Josef und damit eindeutig ein Mann.

Was hat sich der Übersetzer dabei gedacht? Das Impressum nennt als Übersetzer den Namen Werner Kerbs, gefolgt vom Titel der griechischen Originalausgabe. Was dort verschwiegen wird, ist die Sprache, aus der Kerbs den Roman übersetzt hat. Es war eben nicht der griechische Originaltext, den der Übersetzer gar nicht lesen konnte, sondern die schwedische Übersetzung. Es handelt sich also um die Übersetzung einer Übersetzung, um eine Meta-Übersetzung. Heutzutage gilt das als Unding, da sich beim doppelten Transfer die Fehler/Missverständnisse potenzieren können. Nach kurzer

Τι είχε στο μυαλό του ο μεταφραστής; Στο βιβλίο αναφέρεται το όνομα Werner Kerbs ως μεταφραστής, ακολουθούμενο από τον τίτλο της αρχικής ελληνικής έκδοσης. Αυτό που αποκρύπτεται εκεί είναι η γλώσσα από την οποία ο Kerbs μετέφρασε το μυθιστόρημα. Δεν ήταν το πρωτότυπο ελληνικό κείμενο, το οποίο ο μεταφραστής δεν μπορούσε να διαβάσει, αλλά η σουηδική μετάφραση. Πρόκειται επομένως για μετάφραση μιας μετάφρασης, τουτέστιν μια μετα-μετάφραση. Σήμερα, αυτό θεωρείται παράλογο, καθώς τα λάθη/ παρανοήσεις αυξάνονται με μια διπλή μετάφραση. Μετά από μια σύντομη έρευνα προέκυψε ότι ο Werner Kerbs είχε σπουδάσει σκανδιναβικές γλώσσες και εργαζόταν ως επιμελητής στο Herbig Verlag.

Η σουηδική μετάφραση του μυθιστορήματος του Καζαντζάκη έγινε από κάποιον ονόματι, Börje Knös, και εκδόθηκε το 1950 με τον τίτλο «Den eviga vandringen uppåt» (Οι αιώνιες περιπλανήσεις προς τα πάνω). Ο Börje Knös (1883-1970), ανώτερος δημόσιος υπάλληλος, είχε σπουδάσει αρχαία ελληνικά, είχε διδαχθεί μόνος του νέα ελληνικά και είχε μεταφράσει αρκετούς Έλληνες συγγραφείς, κυρίως τον Καζαντζάκη (εκτός από το «Ο Χριστός ξανασταυρώνεται», «Αλέξης Ζορμπάς», «Ο Καπετάν Μιχάλης», «Ο Φτωχούλης του Θεού»).

Στο ελληνικό πρωτότυπο, το Γιουσουφάκι παρουσιάζεται ως "ένα όμορφο στρουμπουλό τουρκόπουλο, δηλαδή ως ουδέτερο. Δεδομένου ότι τα γερμανικά, όπως και τα ελληνικά, έχουν τρία γραμματικά γένη, μια διατύπωση σε ουδέτερο γένος θα ήταν απολύτως συμβατή με ένα θηλυκό ον (π.χ. das Mädchen, das Käthchen von Heilbronn). Ο όρος Γιουσουφάκι διατηρείται σταθερά στο ελληνικό πρωτότυπο μέχρις ότου σε ένα προχωρημένο σημείο του κειμένου το Γιουσουφάκι προσδιορίζεται σαφώς ως αγόρι, αλλά ο Σουηδός μεταφραστής (σελ. 214) το αναφέρει ως «κορίτσι». Λίγες σελίδες αργότερα, η προφανής αναφορά επαναλαμβάνεται (σελ. 227 της μετάφρασης). Μπορούμε να αποκλείσουμε ότι ο ελληνιστής Knös δεν ήταν εξοικειωμένος με τον κοινότυπο όρο «αγόρι». Προς τι, λοιπόν, η προφανώς λανθασμένη μετάφραση;

Από αμηχανία; Μήπως ήταν αδιανόητη η περιγραφή μιας ομοερωτικής ή παιδοφιλικής σχέσης στην ηθικά αυστηρή Σουηδία των αρχών της δεκαετίας του 1950; Μήπως ο Σουηδός εκδότης δεν ήθελε να αναλάβει κανένα ρίσκο; Η περαιτέρω ανάγνωση απέδειξε ότι αυτές οι απορίες είναι αβάσιμες. Διότι το Γιουσουφάκι γίνεται αργότερα θύμα μιας δολοφονίας. Ο Αγάς είναι αρχικά απαρηγόρητος για την απώλεια του, αλλά λίγο καιρό αργότερα ταξιδεύει στη Σμύρνη για να αναζητήσει αντικαταστάτη για το Γιουσουφάκι. Επιστρέφει με το Μπραϊμάκι, και ιδού: ο μικρός Ιμπραήμ είναι - και στη γερμανική μετάφραση - αγόρι! Ένα ατίθασο 16χρονο αγόρι που όχι μόνο είναι στην υπηρεσία του Αγά, αλλά επιζητά και νεαρές χριστιανές εταίρες, γεγονός που οδηγεί τον ιερέα σε κρίση συνείδησης.

Recherche stellte sich heraus, dass Werner Kerbs Skandinavistik studiert hatte und im Herbig Verlag als Lektor arbeitete.³

Die schwedische Übersetzung des Kazantzakis-Romans erfolgte durch einen gewissen Börje Knös und erschien 1950 unter dem Titel *Den eviga vandringen uppåt* (Die ewigen Wanderungen hinauf). Börje Knös (1883-1970), ein hoher Beamter, hatte Altgriechisch studiert, brachte sich selbst Neugriechisch bei und übersetzte mehrere griechische Autoren, vor allem Kazantzakis (neben Die Griechische Passion, Alexis Sorbas, Freiheit oder Tod, Mein Franz von Assisi).

Im griechischen Original wird Yousoufaki vorgestellt als „ένα όμορφο στρουμπουλό τουρκόπουλο“ („ein hübsches, dralles Türklein“), also als Neutrum. Da Deutsch wie Griechisch über drei grammatikalische Geschlechter verfügt, wäre eine Formulierung im Neutrum durchaus mit einem weiblichen Wesen (z. B. das Mädchen, das Käthchen von Heilbronn) vereinbar. Die Bezeichnung Yousoufaki wird im griechischen Original beständig beibehalten, bis Yousoufaki an einer späten Textstelle eindeutig als Junge (αγόρι) identifiziert, jedoch vom schwedischen Übersetzer (S. 214) als „Mädchen“ bezeichnet wird. Wenige Seiten später wiederholt sich der offenkundige Hinweis (S.227 der Übersetzung). Man kann ausschließen, dass dem Gräzisten Knös der banale Begriff αγόρι = Junge, Knabe unbekannt war. Warum also die offensichtlich falsche Übersetzung?

Aus Verschämtheit? Sollte es im sittenstrengen Schweden Anfang der 1950er Jahre undenkbar gewesen sein, eine homoerotische, bzw. pädophile Beziehung zu beschreiben? Wollte der schwedische Verlag kein Risiko eingehen? Die weitere Lektüre stellte diese Erwägungen als grundlos heraus. Denn Yousoufaki wird im weiteren Verlauf Opfer eines Mordes. Der Aga ist zunächst untröstlich über den Verlust, reist einige Zeit später jedoch nach Smyrna, um nach Ersatz für Yousoufaki Ausschau zu halten. Er kehrt mit Braïmaki zurück, und siehe da: der kleine Ibrahim ist – auch in der deutschen Übersetzung – ein Junge! Und zwar ein ungestümer 16 jähriger Knabe, der nicht nur dem Aga zu Diensten ist, sondern auch nach jungen christlichen Gespielinnen verlangt, was den Popen in Gewissensnöte treibt.

Eine weitere Kapriole der Übersetzung: Die rätselhafte Geschlechtsumwandlung des kleinen Yusuf wiederholt sich beim Esel des Krämers Giannakos, der mit ihm durch die Dörfer zieht und seine Ware ausruft. Er liebt seinen Esel über alles und nennt ihn, wenn er sich unbeobachtet fühlt, zärtlich Yousoufaki. Konsequenterweise wird auch der Esel einer Geschlechtsumwandlung unterzogen und mutiert zur Eselin, obwohl der griechische Text das nicht hergibt. Vermutlich wollte der schwedische Übersetzer insoweit konsequent sein. Wenn er schon Yousoufaki zum Mädchen machte, meinte er wohl, dies auch mit Giannakos' Esel durchführen zu müssen.

Letztlich bleibt es ein Geheimnis, was Börje Knös veranlasst hat,

Άλλο ένα καπρίτσιο της μετάφρασης: η μυστηριώδης αλλαγή φύλου του μικρού Πουσουφ επαναλαμβάνεται με το γαϊδουράκι τουπραματευτή Γιαννάκου, ο οποίος ταξιδεύει μαζί του στα χωριά και διαλαλεί τηνπραμάτεια του. Αγαπάει το γαϊδουράκι του όσο τίποτε άλλο και όταν νιώθει ότι δεν τον προσέχουν το αποκαλεί στοργικά «Πουσουφάκι». Συνεπώς, ο γάιδαρος υφίσταται και αυτός αλλαγή φύλου και μεταλλάσσεται σε θηλυκό γαϊδαρο, αν και το ελληνικό κείμενο δεν το υπονοεί έτσι. Πιθανώς ο Σουηδός μεταφραστής θέλησε να είναι συνεπής ως προς αυτό. Εφόσον έκανε το Πουσουφάκι κορίτσι, πιθανώς θεώρησε ότι έπρεπε να κάνει το ίδιο και με τον γαϊδαρο του Γιαννάκου.

Τελικά, παραμένει μυστήριο τι ώθησε τον Börje Knös να δώσει στο Πουσουφάκι διαφορετικό φύλο. Επίσης απορίας άξιο είναι και το γεγονός ότι παρά τις πολυάριθμες νέες εκδόσεις, απ'όσο γνωρίζουμε, κανείς δεν το παρατήρησε ποτέ αυτό. Αλήθεια κανείς δεν επέστησε ποτέ την προσοχή του εκδότη σε αυτό; Σε κάθε περίπτωση, ο Γερμανός μεταφραστής βρέθηκε αβοήθητος στο έλεος των αδυναμιών και των λαθών της πρώτης μετάφρασης. Φυσικά, αυτό ισχύει και για άλλες παραδοξότητες στη σουηδική μετάφραση: για παράδειγμα, όταν οι Έλληνες περιγράφονται με εορταστική ενδυμασία: «γιορτινά ντυμένοι, με ... φρεσκοπλυμένα κοντά παντελονάκια και μπλε γιλέκα», λες και οι χριστιανοί κάτοικοι της Ανατολίας καμάρωναν στις αργίες πριν από εκατό χρόνια με σορτσάκια αντί για κοντοβράκια.

Yousoufaki ein anderes Geschlecht zu verpassen. Erstaunlich erscheint auch, dass dies, soweit bekannt, trotz zahlreicher Neuauflagen nie jemandem aufgefallen sein soll. Und hat wirklich nie jemand den Verlag darauf aufmerksam gemacht? Der deutsche Übersetzer jedenfalls war den Schwächen und Fehlern der Erstübersetzung hilflos ausgeliefert. Das gilt natürlich auch für weitere Seltsamkeiten der schwedischen Übersetzung: so etwa, wenn die Griechen in Festtagskleidung beschrieben werden: „festlich gekleidet, mit ... frisch gewaschenen kurzen Hosen und blauen Westen“, als ob die christlichen Bewohner Anatoliens vor hundert Jahren in Shorts anstatt in knielangen Pluderhosen (κοντοβράκια) am Feiertag herumstolzieren wären.

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ ΑΠΟ ΤΑ ΓΕΡΜΑΝΙΚΑ ΟΛΓΑ ΔΡΟΣΟΥ

1. Marilisa Mitsou, Griechenfreundschaft gegen Philhellenismus? Karl Dieterichs Lyrik-Anthologie als erste Kanonbildung, in: Chryssoula Kambas/Marilisa Mitsou (Hg.), Hellas Verstehen, Deutsch-griechischer Kulturtransfer im 20. Jahrhundert, Böhlau Verlag, Köln, Weimar, Wien, 2010.
2. Vgl. Kostantinos Kavafis, Gedichte. Das Hauptwerk griechisch deutsch, übersetzt und kommentiert von Jörg Schäfer, Universitätsverlag Winter Heidelberg, 2007.

Konstantinos Kavafis, Das Gesamtwerk, aus dem Griechischen übersetzt und herausgegeben von Robert Elsie, Fischer Taschenbuch Verlag, Frankfurt a. M., 4. Aufl., 2006.

Konstantinos Kavafis. Gedichte. Das Gesammelte Werk, Eingeleitet und aus dem Neugriechischen übertragen von Helmut von den Steinen, Castrum Peregrini Presse, Amsterdam, 1985.

Konstantinos Kavafis, Bricht du auf gen Ithaka ..., Aus dem Neugriechischen von Wolfgang Josing unter Mitarbeit von Doris Gundert, Fünfte, von Alexios Mainas redigierte Auflage, Romiosini Verlag, Köln, 2009.

3. Marco Hillemann, „Werner Kerbs“, in: Alexandros-Andreas Kyrtis und Miltos Pechlivanos (Hg.) Compendium der deutsch-griechischen Verflechtungen, 15.09.2020, URL <https://comdeg.eu/compendium>

1. Marilisa Mitsou, Griechenfreundschaft gegen Philhellenismus? Karl Dieterichs Lyrik-Anthologie als erste Kanonbildung, in: Chryssoula Kambas/Marilisa Mitsou (Hg.), Hellas Verstehen, Deutsch-griechischer Kulturtransfer im 20. Jahrhundert, Böhlau Verlag, Köln, Weimar, Wien, 2010.
2. Vgl. Kostantinos Kavafis, Gedichte. Das Hauptwerk griechisch deutsch, übersetzt und kommentiert von Jörg Schäfer, Universitätsverlag Winter Heidelberg, 2007. Konstantinos Kavafis, Das Gesamtwerk, aus dem Griechischen übersetzt und herausgegeben von Robert Elsie, Fischer Taschenbuch Verlag, Frankfurt a. M., 4. Aufl., 2006.

Konstantinos Kavafis. Gedichte. Das Gesammelte Werk, Eingeleitet und aus dem Neugriechischen übertragen von Helmut von den Steinen, Castrum Peregrini Presse, Amsterdam, 1985. Konstantinos Kavafis, Bricht du auf gen Ithaka ..., Aus dem Neugriechischen von Wolfgang Josing unter Mitarbeit von Doris Gundert, Fünfte, von Alexios Mainas redigierte Auflage, Romiosini Verlag, Köln, 2009.

3. Marco Hillemann, „Werner Kerbs“, in: Alexandros-Andreas Kyrtis und Miltos Pechlivanos (Hg.) Compendium der deutsch-griechischen Verflechtungen, 15.09.2020, URL <https://comdeg.eu/compendium>

GastroStar

Gaststättenbedarf

Eisenacher Str. 12
10777 Berlin

Tel.: 030 789594 0
info@gastrostar-berlin.de

www.gastrostar-berlin.de

TABLETOP

- Porzellan
- Besteck
- Trinkglas
- Kerzen

EINWEGARTIKEL

- Servietten
- Verpackungen
- Tragetaschen
- Tischdecken

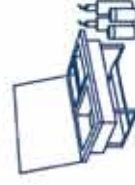
HYGIENE

- Reinigungsmittel
- Reinigungszubehör
- Müllentsorgung
- Hygieneartikel

SERVICEARTIKEL

- Barartikel
- Buffetartikel
- Menage & Streuer
- Tisch- & Servierzubehör

GROSSKÜCHE

- Großküchengeräte
- Töpfe & Pfannen
- Kleingeräte
- Support

**Ihr Partner für
Gaststätten- & Hotelbedarf**

Ένα νέο βραβείο για ελληνογερμανικές μεταφράσεις

Birgit Hildebrand

Στις 12 Οκτωβρίου του 2023 απονεμήθηκε για πρώτη φορά το νεοσύστατο «Βραβείο της Στέγης Λογοτεχνίας Johann Heinrich Voß της πόλης Penzlin για ελληνογερμανικές μεταφράσεις». Πρόκειται για το μοναδικό μέχρι στιγμής βραβείο που τιμά και βραβεύει λογοτεχνικές μεταφράσεις από τα ελληνικά στα γερμανικά. Πώς όμως αυτό το βραβείο, το οποίο αποτελεί μία εξαιρετικά χαρμόσυνη είδηση για εμάς τους μεταφραστές, πήρε το όνομά του; Πώς καθιερώθηκε να απονέμεται σε μία πόλη με σχεδόν 5.000 κατοίκους στην άκρη του Εθνικού Πάρκου της λίμνης Müritz;

Ο Johann Heinrich Voß (1751-1826), σύγχρονος του Γκαίτε με καταγωγή από το Μεκλεμβούργο, υπήρξε ένας σημαντικός Γερμανός διαφωτιστής και γλωσσικά καινοτόμος μεταφραστής του Ομήρου. Ο Voß πέρασε τα σχολικά του χρόνια στο σχολείο του Δήμου της πόλης Penzlin στην Οδό Alter Markt. Το σχολείο αυτό –καλαισθητά ανακαινισμένο και διευρυμένο– τιμά σήμερα τον ίδιο και τα επιτεύγματά του με μία ελκυστική έκθεση. Στο ίδιο σχολείο στεγάζονται επίσης η βιβλιοθήκη της πόλης και η Στέγη Λογοτεχνίας Johann Heinrich Voß. Εδώ έλαβαν χώρα τόσο η προκήρυξη όσο και η απονομή του βραβείου.

Ο ιδρυτής του βραβείου, Δρ. Bernd von Maltzan, που έχει οικογενειακές ρίζες από το Penzlin, δραστηριοποιείται εδώ και πολύ καιρό ποικιλοτρόπως για αυτή την πόλη και κυρίως για τη Στέγη Johann Heinrich Voß. Ήδη από τη νεανική του ηλικία στην Αθήνα, όπου φοίτησε για μερικά χρόνια στη Γερμανική Σχολή, αισθάνεται ιδιαίτερα συνδεδεμένος με τον ελληνικό πολιτισμό. Θέλει μέσω του βραβείου να προάγει τις πολιτιστικές ανταλλαγές μεταξύ των δύο χωρών και κυρίως το ενδιαφέρον για την ελληνική λογοτεχνία. Το βραβείο θα απονέμεται κάθε δύο χρόνια μαζί με ένα χρηματικό ποσό των 5.000 €. Δίπλα στον κ. von Maltzan, τον κ. Sven Flechner, δήμαρχο της πόλης Penzlin, και τη διευθύντρια του μουσείου Δρ. Ivonne Burghardt, υπήρξε μια επιτροπή ειδικών αποτελούμενη από την Birgit Hildebrand, τον Δρ. Ulf-Dieter Klemm και τον Δρ. Κωνσταντίνο Κοσμά, οι οποίοι αξιολόγησαν τις λογοτεχνικές μεταφράσεις που υποβλήθηκαν.

Μία ευτυχής συγκυρία αποτέλεσε το γεγονός ότι υπήρχαν έξι αιτήσεις υποψηφιότητας υψηλού επιπέδου για το βραβείο της καλύτερης μετάφρασης με τελειώς διαφορετικά μεταξύ τους κείμενα, από ένα μυθιστόρημα 600 σελίδων έως ένα εκτενές ποίημα. Τα έργα κάλυπταν ένα ευρύ φάσμα λογοτεχνικών ειδών. Όλα τα κείμενα είναι μεταφράσεις γνωστών Ελλήνων και Ελληνίδων συγγραφέων από την περίοδο μετά τον

Ein neuer griechisch-deutscher Übersetzerpreis

Birgit Hildebrand

Am 12. Oktober 2023 wurde erstmals der neugestiftete „Preis des Johann-Heinrich-Voß-Literaturhauses der Stadt Penzlin für griechisch - deutsche Übersetzungen“ vergeben, und damit der im Moment einzige Preis, der literarische Übersetzungen aus dem Griechischen ins Deutsche würdigt und auszeichnet. Wie kommt dieser für uns Übersetzer hochehrwürdige Preis zu seinem Namen und zu dem Verleihungsort in einer knapp 5000 Einwohner zählenden Stadt am Rande des Müritz-Nationalparks?

Der aus Mecklenburg stammende Johann Heinrich Voß (1751 – 1826), der bedeutende deutsche Aufklärer und sprachlich so innovative Homerübersetzer, ein Zeitgenosse Goethes, hat seine Schulzeit im Stadtschulhaus am Alten Markt in Penzlin verbracht, das heute - stilvoll renoviert und erweitert - mit einer attraktiven Ausstellung an ihn und seine Leistungen erinnert und zudem die Stadtbibliothek und das Johann-Heinrich-Voß-Literaturhaus beherbergt. Hier wurde der Preis ausgelobt und überreicht.

Der Stifter des Preises, Dr. Bernd von Maltzan, dessen familiäre Wurzeln in Penzlin liegen, engagiert sich schon lange vielfältig für diese Stadt und speziell für das Johann-Heinrich-Voß-Haus. Seit seiner Jugendzeit in Athen, wo er einige Jahre die Deutsche Schule besucht hat, fühlt er sich der griechischen Kultur sehr verbunden und möchte durch diesen Preis den Kulturaustausch zwischen den beiden Ländern und speziell das Interesse für griechische Literatur fördern. Der Preis ist mit 5000 € ausgestattet und soll alle zwei Jahre verliehen werden. Neben Herrn von Maltzan, dem Bürgermeister der Stadt Penzlin, Sven Flechner, und der Museumsleiterin Dr. Ivonne Burghardt war eine Fachjury für die Beurteilung der eingereichten Literaturübersetzungen verantwortlich: Birgit Hildebrand, Dr. Ulf-Dieter Klemm und Dr. Konstantinos Kosmas.

Erfreulicherweise gab es für den Übersetzerpreis sechs qualitativ hochwertige Bewerbungen mit ganz unterschiedlichen Texten, vom 600 Seiten-Roman bis zu einem Langgedicht, die ein breites Spektrum literarischer Gattungen abdeckten, durchweg Übertragungen namhafter griechischer Autorinnen und Autoren aus der Periode nach dem Zweiten Weltkrieg. Neben der Bewertung der übersetzerischen Leistung in Bezug auf die Übertragung und Textqualität spielten bei der Beurteilung auch die Erarbeitung von historischen und kulturellen Hintergründen und selbstverständlich die Reflexionen über eine adäquate Wiedergabe spezieller sprachlicher Eigenheiten des Originals

Β' Παγκόσμιο Πόλεμο. Πέρα από την αξιολόγηση των μεταφραστικών επιδόσεων σε σχέση με τη μεταφορά του νοήματος και την ποιότητα του κειμένου, έπαιξαν σημαντικό ρόλο και η επεξεργασία του ιστορικού και πολιτισμικού υπόβαθρου, όπως, φυσικά, και οι λύσεις που βρέθηκαν για την κατάλληλη απόδοση των γλωσσικών ιδιαιτεροτήτων του πρωτοτύπου. Λήφθηκαν επίσης υπόψη η σύνταξη πρόσθετων παράλληλων κειμένων ή γλωσσάρων καθώς και η συντακτική και η εκδοτική επιμέλεια στη συνεργασία με τον εκδοτικό οίκο.

Η εξειδικευμένη κριτική επιτροπή αποφάσισε ομόφωνα ότι η μετάφραση της Δρ. Michaela Prinzingers του μυθιστορήματος «Άθος, ο δασονόμος» της Μαρίας Στεφανοπούλου, που εκδόθηκε το 2019 στο Βερολίνο από τον εκδοτικό οίκο Elfenbein Verlag, πληροί υποδειγματικά αυτά τα κριτήρια. Για την απονομή του βραβείου έπαιξαν καθοριστικό ρόλο και η επικαιρότητα του βιβλίου καθώς και οι τεράστιες γλωσσικές προκλήσεις του πρωτοτύπου. Το θέμα φαίνεται να είναι πολύ σημαντικό για το γερμανικό κοινό, καθώς το κομβικό σημείο του μυθιστορήματος είναι η εκτέλεση όλου του ανδρικού πληθυσμού στο ορεινό χωριό Καλάβρυτα της Πελοποννήσου με την επακόλουθη καταστροφή του χωριού από Γερμανούς στρατιώτες της Βερμαχτ λίγο πριν τα Χριστούγεννα του 1943 μνός από τα λεγόμενα «μέτρα εξιλασμού» για τις επιθέσεις των ανταρτών. Πρόκειται για ένα θέμα που για ένα μεγάλο διάστημα δεν είχε παίξει κανένα ρόλο στη συνείδηση του γερμανικού λαού και που μέχρι σήμερα δεν είναι ιδιαίτερως γνωστό. Το μυθιστόρημα της Στεφανοπούλου εκδόθηκε το 2014 και έλαβε το βραβείο Πέτρου Χάρη της Ακαδημίας Αθηνών. Το βιβλίο αντιμετωπίζει με αξιοσημείωτη ευαισθησία το πολωτικό στην Ελλάδα ζήτημα της «κουλτούρας της μνήμης» στους λεγόμενους μαρτυρικούς τόπους, το οποίο κατέστη ακόμη πιο περίπλοκο λόγω του εμφυλίου πολέμου. Η αντίληψη για το πολεμικό παρελθόν μεταβάλλεται από γενιά σε γενιά και αυτό αποτυπώνεται με ιδιαίτερη λεπτότητα στη μετάφραση. Πρόκειται για το τραύμα των επιζώνων γυναικών του τόπου παρουσιαζόμενο από την οπτική γωνιά τεσσάρων μελών μιας οικογένειας που είχε θρηνησει δύο θύματα της σφαγής, τον πατέρα Άθο και τον δωδεκάχρονο γιο Πάννο.

Στο επίκεντρο του μυθιστορήματος βρίσκεται ο πατέρας, ο Άθος, που ήταν δασονόμος στην υπηρεσία του κράτους από τη δεκαετία του 1930. Δεν μπορούν να τον βρουν ανάμεσα στους νεκρούς μετά τη μαζική εκτέλεση από τους Γερμανούς. Γύρω από το άτομο του δημιουργείται ο μύθος ενός επιζώντος, μιας ημί-φανταστικής φιγούρας που περιπλανιέται για δεκαετίες στα δάση του βουνού Χελμού αναζητώντας καταφύγιο και ειρήνη στη φύση. Ο Άθος συμβιώνει σε μία καλύβα με τον Κουρτ, τον Γερμανό επιζώντα μιας σκληρής επίθεσης των ανταρτών, ο οποίος ως γιατρός θεραπεύει τους τραυματίες και των δύο πλευρών κατά τη διάρκεια του εμφυλίου πολέμου. Ο τάφος του Άθου στο νεκροταφείο των θυμάτων παραμένει άδειος. Οι φανταστικές-μυστηριώδεις ορεινές φιγούρες του Άθου και του Κουρτ επιβάλλουν στη διάρκεια του εμφυλίου πολέμου στον εαυτό τους το ηθικό καθήκον να θάψουν με κάποιον τρόπο τους νεκρούς και από τα δύο πολιτικά στρατόπεδα, κόντρα στις επίσημες διατάξεις, υπερβαίνοντας έτσι τουλάχιστον την αδιαλλαξία της σύρραξης. Η θεματική της Στεφανοπούλου, τόσο με το πεδίο των εντάσεων μεταξύ των κατοχικών δυνάμεων, των αμάχων και των αντιστασιακών στο πλαίσιο μιας πολεμικής σύρραξης, όσο και με την εξιδανικευμένη,

eine Rolle. Berücksichtigt wurde auch die Erstellung von zusätzlichen Begleittexten oder Glossaren und schließlich die editorische und publizistische Sorgfalt in der Zusammenarbeit mit dem Verlag.

Die Fachjury kam zu dem einstimmigen Urteil, dass Dr. Michaela Prinzingers Übersetzung des Romans „Athos der Förster“ von Maria Stefanopoulou, 2019 im Berliner Elfenbein Verlag erschienen, diese Kriterien geradezu exemplarisch erfüllt. Für die Vergabe des Preises haben auch die inhaltliche Relevanz und die enormen sprachlichen Herausforderungen des Originaltextes eine ausschlaggebende Rolle gespielt. Das Thema erscheint gerade für das deutsche Publikum sehr bedeutsam, denn der Angelpunkt des Romans ist die Erschießung der gesamten männlichen Bevölkerung des griechischen Bergdorfs Kalavryta auf der Peloponnes durch die deutsche Wehrmacht kurz vor Weihnachten 1943 im Zuge einer der sogenannten Sühnemaßnahmen für Partisanenüberfälle und die nachfolgende Zerstörung des Ortes – ein Thema, das in Deutschland in der öffentlichen Wahrnehmung lange keine Rolle spielte und bis heute nicht sehr bekannt ist. Stefanopoulous Roman ist 2014 im Original erschienen und hat den Petros-Charis-Preis der Athener Akademie erhalten. Hier findet die in Griechenland sehr polarisierende und durch den Bürgerkrieg noch verkomplizierte Frage der Erinnerungskultur in den sogenannten „Martyrerorten“ eine bewundernswert sensible Behandlung, die Wahrnehmung der Kriegsvergangenheit wandelt sich von Generation zu Generation, und dies wird gerade auch in der Übersetzung mit besonderer Subtilität herausgearbeitet. Es geht um das Trauma der überlebenden Frauen des Ortes, dargestellt aus der Perspektive von vier Vertreterinnen einer Familie mit zwei Opfern des grausamen Massakers, dem Vater Athos und dem zwölfjährigem Sohn Giannos.

Im Zentrum des Romans steht die titelgebende Gestalt des Vaters Athos, eines Försters im Staatsdienst seit den 30er Jahren, der nach der Massenerschießung durch die Deutschen nicht unter den Toten zu finden ist. Um ihn wird daher der Mythos eines Überlebenden gewoben, der als nicht ganz greifbare halbfigurale Figur jahrzehntelang durch die Wälder des Chelmos-Gebirges streift, Zuflucht und Versöhnung in der Natur finden will und in einer Hütte mit Kurt zusammenlebt, dem deutschen Überlebenden einer grausamen Partisanenaktion, der als Mediziner während des Bürgerkriegs Verwundete beider Seiten

συμφιλωτική και αμερόληπτη φιγούρα του Άθου, είναι συμβολική για πολλές παρόμοιες συγκρούσεις, και επομένως έχει μέγιστη διαχρονική σημασία. Η μετάφραση αυτής της μυθιστορηματικής μνήμης στη «γλώσσα των θυτών» αποτέλεσε μία ιδιαίτερη πρόκληση. Η Michaela Prinzingler εξέθεσε τις ευρείες προεργασίες της σε ένα ημερολόγιο εργασίας στο πλαίσιο του προγράμματος Toledo του Γερμανικού Ταμείου Μεταφράσεων (Deutscher Übersetzungsfonds), που δείχνουν πόσο απαιτητική είναι η απόδοση του κειμένου από πολιτικής, φιλοσοφικής και πολιτιστικής απόψεως, καθώς το βιβλίο αναφέρεται σε διαφορετικά μεταξύ τους πρότυπα σκέψης και συναισθημάτων.

«Ένα εντυπωσιακό φιλοσοφικό, ποιητικό και πολιτικό βιβλίο, το οποίο είναι σημαντικό στην εποχή μας, καθώς πραγματεύεται τον πόλεμο και τα εγκλήματα πολέμου. Ένας πόλεμος λαμβάνει ήδη χώρα όχι και τόσο μακριά από εμάς. Το βιβλίο περιγράφει γεγονότα από τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και έπειτα, χωρίς να έχει χάσει δυστυχώς την επικαιρότητά του». Έτσι συνόψισε τα πράγματα η Michaela Prinzingler στην ευχαριστήρια ομιλία της.

Η απονομή του βραβείου συγκέντρωσε όλους τους εμπλεκόμενους σε μία πετυχημένη εορταστική εκδήλωση στην ύπαιθρο του Μεκλεμβούργου. Σε μία γεμάτη αίθουσα μετά τον χαιρετισμό του δημάρχου του Penzlin και του ιδρυτή του βραβείου, ο Ulf-Dieter Klemm εκφώνησε το εγκώμιο της βραβευθείσας εξηγώντας το σκεπτικό της κριτικής επιτροπής. Για να φανεί η ποιότητα και η συναισθηματική πυκνότητα του κειμένου, η συγγραφέας του παρόντος άρθρου παρουσίασε στο κοινό ένα χαρακτηριστικό απόσπασμα από το «Άθος, ο δασονόμος». Εκτός από τον έπαινο και μία συμβολική επιταγή, η βραβευθείσα Michaela Prinzingler δέχτηκε επίσης ένα μπουκάλι κρασί με ένα ρητό του Johann Heinrich Voß.

Για μένα, ως μέλος της κριτικής επιτροπής, το ταξίδι στο ανατολικό Μεκλεμβούργο ήταν ιδιαίτερα εποικοδομητικό, καθώς μπόρεσα όχι μόνο να έρθω σε επαφή με τη Στέγη του Johann Heinrich Voß στο Penzlin, που τιμά έναν τόσο σημαντικό από γλωσσολογικής πλευράς μεταφραστή και διανοούμενο του 18ου αιώνα που είχε περάσει εδώ μερικά σημαντικά χρόνια της ζωής του. Αλλά βρήκα επίσης την ευκαιρία να επισκεφτώ στην επιστροφή το μουσείο Schliemann στο κοντινό Ankershagen. Ο Schliemann έζησε εκεί ως παιδί, δυο γενιές μετά τον Voß, του οποίου οι μεταφράσεις των ομηρικών επών αποτέλεσαν για τον Schliemann πηγή έμπνευσης για τις μετέπειτα ανασκαφές του. Για αυτήν τη βιογραφική σύμπτωση, δηλαδή το γεγονός ότι δύο κεντρικές για τη νοσταλγία των Γερμανών για την Ελλάδα προσωπικότητες συσχετίζονται με την ίδια απομακρυσμένη περιοχή του Μεκλεμβούργου, ο Anatol Schneider γράφει σε ένα άρθρο που αξίζει να διαβάσει κανείς («Ανασκαφές της αρχαιότητας», στο *Lettre International*, Φεβρουάριος 2023): «είναι σαν να είχε ταχυδρομηθεί μία επιστολή από την Ελλάδα και να παραδόθηκε δνόμισι χιλιετίες αργότερα, μάλλον κατά λάθος και μέσα από μπερδεμένους διαδρόμους.» Εντωμεταξύ φαίνεται ότι εκείνη η επιστολή βρήκε πλέον αντίκτυπο και σε ένα νέο βραβείο μετάφρασης.

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ ΑΠΟ ΤΑ ΓΕΡΜΑΝΙΚΑ
ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΚΥΡΙΑΚΑΝΤΩΝΑΚΗΣ

behandelt. Athos' Grab in der Erinnerungsstätte bleibt leer. Die fiktiv-schattenhaften Bergwaldgestalten Athos und Kurt übernehmen während des Bürgerkriegs die selbstgestellte moralische Aufgabe, die Toten aus beiden politischen Lagern gegen die offiziellen Vorschriften irgendwie zu begraben und wenigstens dadurch die Unversöhnlichkeit der Auseinandersetzung zu überwinden.

Stefanopoulos Thematik mit dem Spannungsfeld zwischen Invasoren, Zivilisten und Widerstandskämpfern in einer kriegerischen Auseinandersetzung und mit der idealisierten versöhnlichen und unparteilichen Gestalt des Athos steht symbolisch für viele ähnliche Konflikte und ist insofern auch aus einer überzeitlichen Sicht von großer Bedeutsamkeit. Die Übertragung dieser Erinnerungsfiktion in die „Tätersprache“ stellte eine besondere Herausforderung dar. Michaela Prinzingler hat ihre weitgreifenden Vorarbeiten in einem Arbeitsjournal im Rahmen des Toledo-Programms des Deutschen Übersetzungsfonds zugänglich gemacht, die zeigen, welche heikle politisch-philosophisch-kulturelle Transferleistung hier zu erbringen war, da es auch um unterschiedliche Denk- und Gefühlsmuster geht.

„Ein beeindruckendes philosophisch-poetisch-politisches Buch, das wichtig ist gerade in unserer Zeit, weil es um Krieg und Kriegsverbrechen geht. Nicht weit von uns findet ein Krieg statt. Das Buch beschreibt Ereignisse aus dem Zweiten Weltkrieg und danach, aber es hat leider nichts von seiner Aktualität verloren“, so fasste es Michaela Prinzingler in ihrer Dankesrede zusammen.

Die Preisverleihung hat alle Beteiligten zu einer gelungenen feierlichen Veranstaltung in die mecklenburgische Provinz geführt. Vor einem gut gefüllten Saal trug Ulf-Dieter Klemm nach Grußworten des Penzliner Bürgermeisters und des Preisstifters in der Laudatio auf die Preisträgerin die Überlegungen der Fachjury vor. Um die hohe sprachliche Qualität und die emotionale Dichte des Textes würdigen zu können, trug die Verfasserin dieses Artikels dem Publikum einen zentralen Abschnitt aus „Athos der Förster“ vor. Neben einer Urkunde und einem symbolischen Scheck bekam die Preisträgerin Michaela Prinzingler noch eine Flasche Wein mit einem Zitat von Johann Heinrich Voß überreicht.

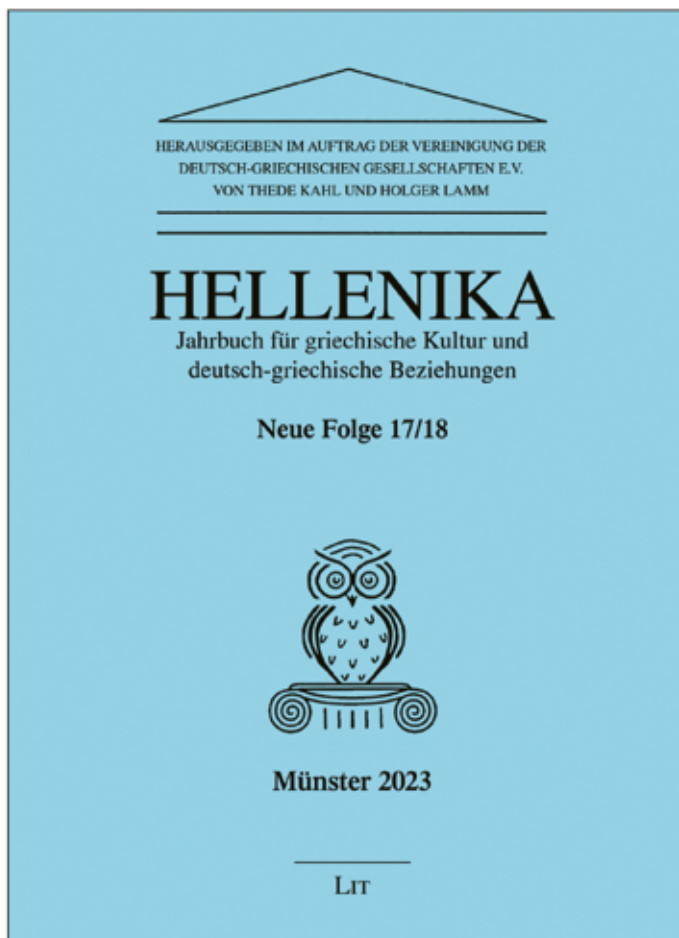
Für mich als Mitglied der Fachjury war diese Reise nach Ostmecklenburg besonders ertragreich, denn ich durfte nicht nur das Johann-Heinrich-Voß-Haus in Penzlin kennenlernen, das den auch sprachgeschichtlich so bedeutenden Übersetzer und Intellektuellen des 18. Jahrhunderts ehrt, der hier einige wichtige Jahre verbracht hat, sondern ich fand auf der Rückfahrt noch Gelegenheit zum Besuch des Schliemann-Museums im nahegelegenen Ankershagen. Dort hatte Schliemann zwei Generationen nach Voß als Kind gelebt und sich von dessen Homerübersetzungen zu seinen späteren Ausgrabungen inspirieren lassen. Zu dieser zufälligen biografischen Überschneidung zweier für die deutsche Griechenlandsehnsucht so zentraler Figuren in der mecklenburgischen Abgeschiedenheit schreibt Anatol Schneider in einem lesenswerten Artikel („Ausgräber der Antike“, in *Lettre International* vom Februar 2023): „Als sei in Griechenland eine Depesche aufgegeben und zweieinhalb Jahrtausende später eher versehentlich und auf verschlungenen Wegen zugestellt worden.“ Nun hat sich diese Depesche offenbar auch noch auf einen neuen Übersetzerpreis ausgewirkt.

THEDE KAHL UND HOLGER LAMM IM AUFTRAG DER VEREINIGUNG
DER DEUTSCH-GRIECHISCHEN GESELLSCHAFTEN E.V. (HG.)

HELLENIKA.

JAHRBUCH FÜR GRIECHISCHE KULTUR UND DEUTSCH-GRIECHISCHE BEZIEHUNGEN

Neue Folge 17/18

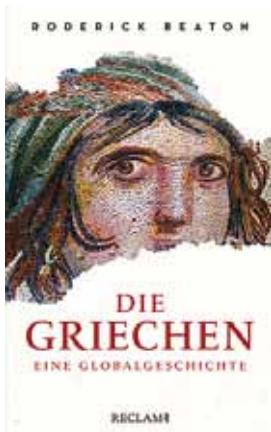
200 S., 15,00 EUR, br.,
ISBN 978-3-643-99700-5

Auch alle vorherigen Ausgaben
der HELLENIKA können über den
LIT Verlag bezogen werden.

Im vorliegenden Band der HELLENIKA (Jahrgang 17/18) präsentieren die Herausgeber eine vielfältige Auswahl an Beiträgen, darunter die Vorstellung der faszinierenden Vogelwelt im Nordosten Griechenlands und eine neue Analyse der Tragödie „Antigone“ von Sophokles. Ein Schwerpunkt des Bandes sind die Beiträge des 27. Griechenlandseminars, das sich mit dem Thema „Friedenskulturen von der Antike bis zur Gegenwart“ befasste. Hier werden Fragen nach Darstellungen von Frieden in der griechischen Antike, in der Kriegsgeschichte des Prokopios von Kaisareia und in der jüdischen Gemeinde in Thessaloniki in der Neuzeit aufgeworfen. Ein zusätzlicher Beitrag widmet sich dem deutsch-griechischen Versöhnungsprozess. Weitere Beiträge im Band beschäftigen sich mit der Bewertung der griechischen Revolution in der deutschen Geschichtsschreibung, der „Kleinasiatischen Katastrophe“ und dem Abkommen über den Bevölkerungsaustausch sowie dem Landschaftserlebnis von Nikos Kazantzakis. Zudem werden wichtige Persönlichkeiten wie Ehrengard Schramm und Dimitrios Pandermalis gewürdigt. Abgerundet wird der Band durch drei deutsch-griechische Gedichte, eine Reflexion über den historischen Roman *Tainted Heroes* von Cornelia Golna und Buchbesprechungen.

LIT VERLAG Fresnostr. 2 48159 Münster
Tel. 0251-62032-22 Fax 0251-231972
vertrieb@lit-verlag.de <http://www.lit-verlag.de>

Οι Έλληνες // Die Griechen

Roderick Beaton, Οι Έλληνες, μια παγκόσμια ιστορία. Μετάφραση από τα αγγλικά στα γερμανικά από την U. Blank-Sangmeister σε συνεργασία με την Janet Schüffel. Ditzingen, Reclam 2023, 605 σελ. //

Roderick Beaton, Die Griechen, Eine Globalgeschichte. Aus dem Englischen von U. Blank-Sangmeister unter Mitarbeit von Janet Schüffel. Ditzingen, Reclam 2023, 605 S.

ISBN 978-3-15-011007-2
€ 38

Ulf-Dieter Klemm

Ο βρετανός ελληνιστής Roderick Beaton, επί μακρόν κάτοχος της έδρας «Κοραής» για Νεοελληνική και Βυζαντινή Ιστορία, Γλώσσα και Λογοτεχνία στο Kings College του Λονδίνου, συνταξιούχος καθηγητής πλέον, παρουσιάζει με την παγκόσμια ιστορία των Ελλήνων από τους Μυκηναίους, γύρω στο 1.400 π.Χ. έως σήμερα, το σημαντικότερο έργο (opus magnum) των πολυάριθμων δημοσιεύσεών του για τον ελληνικό κόσμο. Η προσέγγισή του γίνεται ήδη σαφής από τα τέσσερα παραθέματα που προτάσσονται.

Το πρώτο γράφτηκε από τον Ισοκράτη το 380 π.Χ., σύμφωνα με τον οποίο: «Το όνομα πάλι Έλληνες κατόρθωσε να μη συμβολίζει πια την καταγωγή, αλλά την καλλιέργεια του πνεύματος, και Έλληνες να ονομάζονται πιο πολύ όσοι δέχτηκαν τον τρόπο της δικής μας αγωγής και μόρφωσης παρά αυτοί που έχουν την ίδια με μας καταγωγή»¹. Το δεύτερο γράφτηκε από τη βυζαντινή πριγκίπισσα Άννα Κομνηνή στην ιστορική της διήγηση «Αλεξιάς», γύρω στο 1150 και τα δύο τελευταία από τον Οδυσσέα Ελύτη (1959) και τον Γιώργο Σεφέρη (1963), αμφότεροι βραβευμένοι με το Νόμπελ Λογοτεχνίας. Ο Σεφέρης υιοθετεί σε κάποιο βαθμό τη σκέψη του Ισοκράτη όταν αναφέρει: «Δεν θα πω πως είμαστε από το ίδιο αίμα, γιατί αποστρέφομαι φυλετικές θεωρίες, αλλά κατοικούμε πάντα την ίδια χώρα και κοιτάμε τα ίδια βουνά που τελειώνουν στη θάλασσα»².

Όπως αποσαφηνίζεται στον πρόλογο, ο όρος «Έλληνες» αναφέρεται, τόσο σε αυτούς που μιλούν την ελληνική γλώσσα, δηλαδή σε όλους εκείνους που χρησιμοποιούσαν και συνεχίζουν να χρησιμοποιούν την ελληνική γλώσσα πάνω από 3.000 χρόνια στην γραπτή παράδοσή της, όσο και στους κατοίκους της χώρας που σήμερα ονομάζεται Ελλάδα, ένα κράτος που υπάρχει μόλις από το 1830 και με τη σημερινή του μορφή από το 1948.

Το βιβλίο χωρίζεται σε δεκαπέντε κεφάλαια, περιέχει πενήντα σελίδες με επικαιροποιημένες παραπομπές, συστάσεις για περαιτέρω βιβλιογραφία, 15 χάρτες, 43 εικονογραφήσεις και φωτογραφίες, καθώς και ένα λεπτομερές ευρετήριο. Μέχρι σήμερα έχει μεταφραστεί εκτός από τα γερμανικά και στα ελληνικά.

Der britische Gräzist Roderick Beaton, langjähriger Inhaber des Koraes-Lehrstuhls für moderne griechische und byzantinische Geschichte, Sprache und Literatur am Kings College, London, mittlerweile emeritiert, legt mit der Globalgeschichte der Griechen von den Mykenern um 1.400 v. Chr. bis heute das Opus Magnum seiner zahlreichen Publikationen zur griechischen Welt vor. Der Ansatz der Darstellung wird schon an den vier vorangestellten Zitaten deutlich.

Das erste stammt von Isokrates aus dem Jahr 380 v. Chr., wonach „der Name Hellenen nicht mehr eine Bezeichnung des Geschlechts, sondern des Geistes zu sein scheint, und dass Hellenen mehr diejenigen genannt werden, welche an unserer Bildung, als die, welche an der gemeinschaftlichen Abstammung teilhaben“. Das zweite stammt von der byzantinischen Prinzessin Anna Komnene in ihrer historischen Darstellung Alexias, um 1150. Die beiden letzten von Odysseas Elytis (1959) und Giorgos Seferis (1963), beide Träger des Literaturnobelpreises. Seferis nimmt in gewisser Weise den Gedanken von Isokrates auf, wenn er ausführt: „Ich sage nicht, dass wir vom selben Blut sind – denn ich habe eine Abscheu vor Rassentheorien –, aber wir leben noch immer in demselben Land und wir sehen dieselben Berge, die im Meer enden“.

Mit „Griechen“ sind, wie im Vorwort erläutert wird, die Sprecher der griechischen Sprache gemeint, also all die, welche die griechische Sprache in den über 3000 Jahren ihrer schriftlich fixierten Tradition benutzt haben und benutzen. Und die Bewohner des Landes, das heute Griechenland genannt wird, ein Staat, den es erst seit 1830 gibt, in seiner heutigen Kontur erst seit 1948.

Das Buch ist in fünfzehn Kapitel unterteilt und mit einem fünfzigseitigen Anmerkungsapparat auf aktuellem Stand versehen, außerdem mit Empfehlungen für weiterführende Literatur, 15 Karten, 43 Abbildungen und Fotos sowie einem ausführlichen Register. Bislang wurde es außer in die deutsche auch in die griechische Sprache übersetzt.

Ο συγγραφέας ξεκινά την αφήγησή του από την Κρήτη, όπου πριν από 3.500 χρόνια ο μη ελληνικός μινωικός πολιτισμός διαμόρφωσε τους Έλληνες της Εποχής του Χαλκού, οι οποίοι γενικά αναφέρονται ως Μυκηναίοι, και τους έδωσε τη βάση για τη γραφή (Γραμμική Β), και στη συνέχεια διατρέχει ένα μεγάλο τόξο μέχρι τις μέρες μας. Το βιβλίο κλείνει με το ποίημα μιας Κουρδισσας που εγκατέλειψε την πατρίδα της, το Ιράν, έφτασε στην Ελλάδα το 2000 και εγκαταστάθηκε εκεί, και δέκα χρόνια αργότερα περιέγραψε τη συνάντησή της με τον κόσμο του Αιγαίου στη νεοαποκτηθείσα γλώσσα της, τα ελληνικά.

Με βρετανικό χιούμορ, βαθιά γνώση και πειστικότητα, ο συγγραφέας φέρνει σε επαφή τους αναγνώστες με τον ελληνόφωνο κόσμο, ο οποίος επηρέασε τον πολιτισμό του υπόλοιπου κόσμου μέσω της λογοτεχνίας, της τέχνης, της αρχιτεκτονικής και της φιλοσοφίας, ακόμη και όταν οι ελληνόφωνοι πληθυσμοί ζούσαν υπό ξένη κυριαρχία, όπως στην εποχή της Ρωμαϊκής ή της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Ο κόσμος των Ελλήνων δεν περιοριζόταν σε έναν τόπο ή σε μια χώρα. Κατά την ελληνιστική περίοδο, εκτεινόταν από τη Μασσαλία, μια αποικία των Ελλήνων, μέχρι τον Ινδό και τον Ώξο ποταμό, όπου τα στρατεύματα του Μεγάλου Αλεξάνδρου ίδρυσαν τη σημερινή αφγανική πόλη Κανταχάρ (τότε Αλεξάνδρεια) και η ελληνιστική τεχνολογία επηρέασε τη βουδιστική γλυπτική της περιοχής. Εκείνη την εποχή, η ελληνική γλώσσα απέκτησε το κύρος μιας παγκόσμιας γλώσσας, συγκρίσιμης με τα σημερινά αγγλικά. Επομένως δεν ήταν τυχαίο, ότι η Καινή Διαθήκη γράφτηκε στα ελληνικά από Εβραίους συγγραφείς, διότι όταν τα ρωμαϊκά στρατεύματα κατέκτησαν τον ελληνικό κόσμο τον πρώτο αιώνα π.Χ., η ελληνική γλώσσα είχε προ πολλού κατακτήσει τη ρωμαϊκή ανώτερη τάξη ως γλώσσα των μορφωμένων. Σήμερα, οι περισσότεροι ελληνόφωνοι ζουν στην Ελλάδα και την Κύπρο, όμως ο αριθμός των ελληνόφωνων εκτός αυτών των δύο χωρών ανέρχεται σε εκατομμύρια. Αξίζει να αναφερθεί μόνο, πως ένας από τους σημαντικότερους ποιητές της ελληνικής γλώσσας, ο Κωνσταντίνος Καβάφης (1863 - 1933), ο οποίος γεννήθηκε στην Κωνσταντινούπολη και πέρασε το μεγαλύτερο μέρος της ζωής του στην Αλεξάνδρεια, ύμνησε στα ποιήματά του τον ελληνικό κόσμο από τον Οδυσσέα («*Ιθάκη*») μέχρι τους ελληνιστικούς χρόνους («*Αλεξανδρινό βασίλει*»).

Ιδιαίτερα συναρπαστικά είναι τα κεφάλαια του Beaton, που περιγράφουν τον ελληνικό κόσμο όπως δεν διδάσκεται στα γερμανικά γυμνάσια, π.χ. τον μυκηναϊκό πολιτισμό (1500 - περίπου 1180 π.Χ.), ιδίως το ιστορικό υπόβαθρο των δύο μεγάλων θεμελιωδών επών της ευρωπαϊκής λογοτεχνίας - της Ιλιάδας και της Οδύσσειας - τα οποία καταγράφηκαν αιώνες μετά τα γεγονότα που περιγράφουν. Το ίδιο ισχύει και για τους λεγόμενους σκοτεινούς αιώνες, δηλαδή την περίοδο από το 1180 έως το 720 π.Χ. περίπου, οι οποίοι, σύμφωνα με τον συγγραφέα, ήταν λιγότερο σκοτεινοί από ό,τι γενικά θεωρείται. Την περίοδο αυτή σημειώθηκε μια σημαντική τεχνολογική επανάσταση, η αντικατάσταση του χαλκού από την τεχνολογία του σιδήρου και η εισαγωγή του αλφαβήτου, η οποία - σύμφωνα με τον συγγραφέα - προσέδωσε στον αρχαίο κόσμο τη δική του εκδοχή της «εποχής της πληροφορίας», συγκρίσιμης με την σημερινή ψηφιακή επανάσταση, αν και με πολύ πιο αργούς ρυθμούς.

Der Autor beginnt seine Ausführungen auf der Insel Kreta, wo die nichtgriechische minoische Kultur vor 3.500 Jahren jene bronzezeitlichen Griechen prägte, die pauschal als Mykener bezeichnet werden, und ihnen auch die Grundlage für die Schrift (Linear B) vermittelte, und spannt dann einen weiten Bogen bis zu den heutigen Tagen. Das Buch endet mit dem Gedicht einer aus ihrer iranischen Heimat geflohenen Kurdin, die im Jahr 2000 Griechenland erreichte, dort blieb und zehn Jahre später ihre Begegnung mit der ägäischen Welt in ihrer neu angenommenen Sprache Griechisch beschrieb.

Ausgestattet mit britischem Humor, profundem Wissen und souveränem Stil führt der Autor die Leser durch die griechischsprachige Welt, die durch Literatur, Kunst, Architektur und Philosophie die gesamte übrige Welt geprägt hat, auch wenn griechischsprachige Menschen unter fremder Herrschaft lebten, wie zu Zeiten des Römischen oder des Osmanischen Reiches. Die Welt der Griechen war nicht auf einen Ort oder ein Land begrenzt. Sie erstreckte sich in der hellenistischen Zeit von Marseille, einer griechischen Gründung, bis an den Indus und Oxus (Amu Darya), wo Alexanders Truppen die heutige afghanische Stadt Kandahar (damals Alexandria) gründeten und einen Einfluss des hellenistischen Stils auf die buddhistische Plastik hinterließen. Damals erreichte die griechische Sprache den Status einer Weltsprache, vergleichbar dem heutigen Englisch. Und daher war es kein Zufall, dass das Neue Testament von jüdischen Autoren auf Griechisch verfasst wurde, denn als römische Truppen im ersten Jahrhundert v. Chr. die hellenische Welt eroberten, hatte die griechische Sprache längst die römische Oberschicht erobert, die Griechisch als Bildungssprache beherrschte. Heute leben die meisten Menschen griechischer Sprache in Griechenland und auf Zypern, jedoch geht die Anzahl Griechisch sprechender Menschen außerhalb dieser beiden Staaten in die Millionen. Erinnerung sei nur an einen der bedeutendsten Dichter in griechischer Sprache, Konstantinos Kavafis (1863 - 1933), der, in Istanbul (Konstantinopel) geboren, den größten Teil seines Lebens in Alexandria verbrachte und in seinen Gedichten die griechische Welt von Odysseus («*Ithaka*») bis zum Hellenismus («*Alexandrias Könige*») besang.

Faszinierend sind bei Beaton vor allem die Kapitel, die die griechische Welt beschreiben, wie sie nicht in deutschen Gymnasien gelehrt wird, also die mykenische Welt (1500 - um 1180 v. Chr.), insbesondere der geschichtliche Hintergrund der beiden großen Gründungsepen der europäischen Literatur - Ilias und Odyssee -, die erst Jahrhunderte nach den geschilderten Ereignissen verschriftlicht wurden. Dasselbe gilt für die sogenannten dunklen Jahrhunderte, also den Zeitraum von etwa 1180 bis ca. 720 v. Chr., die nach der Darstellung des Autors weniger dunkel waren als allgemein angenommen. In dieser Zeit erfolgte nämlich zum einen ein wichtiger technologischer Durchbruch, die Ablösung der Bronze- durch die Eisen-technologie, und zum anderen die Einführung des Alphabets, was - gemäß dem Autor - der antiken Welt ihre eigene Version des „Informationszeitalters“ bescherte, vergleichbar der digitalen Revolution, wenn auch in einem wesentlich langsameren Tempo.

Στην επόμενη περίοδο (περίπου 720 - 494 π.Χ.), λαμβάνει χώρα ο αποικισμός πολλών ακτών της Μεσογείου και της Μαύρης Θάλασσας, γεγονός που δείχνει τη στενή σχέση των Ελλήνων με τη θάλασσα και το εμπόριο. Το γεγονός ότι η σχέση αυτή έχει επιβιώσει μέχρι σήμερα, ο συγγραφέας το καταδεικνύει αναφερόμενος στα ονόματα των εφοπλιστών Ωνάσης και Νιάρχος και κυρίως στο γεγονός, ότι ένας από τους μεγαλύτερους εμπορικούς στόλους στον κόσμο ανήκει σε Έλληνες.

Τα επόμενα τέσσερα κεφάλαια είναι αφιερωμένα στην άνοδο της Αθήνας, στους Περσικούς Πολέμους και στην πολιτιστική άνθηση της κλασικής εποχής μέχρι την άνοδο της Μακεδονίας και τις εκστρατείες του Μεγάλου Αλεξάνδρου, ύλη που διδάσκεται μεν στα σχολεία, αλλά σπάνια σε τόσο βάθος, με τέτοια πειστικότητα και με τόσο πλούσιες αναφορές στις περιόδους πριν και μετά, όπως στο έργο του Beaton.

Το κεφάλαιο 7 έχει τον τίτλο «Η ελληνική αυτοκρατορία της Ρώμης», που δημιουργεί καταρχήν απορίες, καθώς διδαχθήκαμε στο μάθημα της ιστορίας, ότι τον πρώτο αιώνα μ.Χ. ολόκληρος ο ελληνόφωνος κόσμος είχε γίνει μέρος της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας και επομένως διοικούσαν από Ρωμαίους κυβερνήτες και αξιωματούχους, οι οποίοι μιλούσαν λατινικά. Ο Beaton εξηγεί ότι, αν και τα λατινικά ήταν η γλώσσα της ανώτερης διοίκησης, τα ελληνικά ομιλούνταν ως μητρική γλώσσα επί αιώνες στις ανατολικές επαρχίες και είχαν καθιερωθεί εκεί ως γραπτή γλώσσα στο εμπόριο, στην εκπαίδευση καθώς και στην τοπική διοίκηση, γεγονός που γινόταν αποδεκτό από τους Ρωμαίους αξιωματούχους. Λίγο μετά τον θάνατο του Αυγούστου (14 μ.Χ.), καθιερώθηκε ένα άτυπο γλωσσικό σύνορο μεταξύ της λατινόφωνης Δύσης και της ελληνόφωνης Ανατολής, το οποίο δεν καταγράφτηκε σε κανένα χάρτη, αλλά προδιέγραφε την πολύ μεταγενέστερη επίσημη διαίρεση της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας (395 μ.Χ.). Οι κάτοικοι του ανατολικού τμήματος της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας αυτοπροσδιορίστηκαν σύντομα στα ελληνικά ως «Ρωμαίοι ή Ρωμιοί» και όχι ως «Ρωμαίοι», που θα αντιστοιχούσε στη λατινική ορολογία. Και οι πολίτες του Βυζαντίου για αιώνες αντιλαμβάνονται και αναφέρονται στον εαυτό τους ως ελληνόφωνοι Ρωμαίοι. Ακόμα και σήμερα, ορισμένοι Έλληνες που δεν ζουν στην Ελλάδα, εξακολουθούν να αποκαλούν τους εαυτούς τους έτσι.

Τα επόμενα κεφάλαια είναι αφιερωμένα στη Βυζαντινή Αυτοκρατορία, στην άνοδο του Ισλάμ και την εξάπλωση της αραβικής γλώσσας και του αραβικού πολιτισμού, στην Πρώτη και την Τέταρτη Σταυροφορία, στις σύντομες περιόδους της Φραγκοκρατίας στην Πελοπόννησο και την Αθήνα, στην πτώση της Κωνσταντινούπολης και στην Οθωμανική Αυτοκρατορία καθώς και στον αντίκτυπο αυτών των εξελίξεων στον ελληνόφωνο πληθυσμό, ιστορικά γεγονότα, για τα οποία πολλοί στη βόρεια Ευρώπη έχουν μάλλον περιορισμένες γνώσεις.

Στο 13ο κεφάλαιο, με τίτλο «Ελληνική Αναγέννηση» (1669-1833), ο συγγραφέας εξηγεί ότι πριν ακόμη αρχίσει ο ελληνικός απελευθερωτικός αγώνας κατά της οθωμανικής κυριαρχίας το 1821, ελληνόφωνοι πληθυσμοί εκμεταλλεύτηκαν την ευκαιρία να εγκατασταθούν στις περιοχές της Μαύρης Θάλασσας, γνωστές ως Νέα Ρωσία, τις οποίες η Ρωσία είχε αποσπάσει από την Οθωμανική Αυτοκρατορία. Διακόσες πενήντα χιλιάδες άνθρωποι

Im folgenden Zeitalter (um 720 – 494 v. Chr.) findet die Kolonisierung zahlreicher Küsten des Mittel- und des Schwarzen Meeres statt, was auf die enge Beziehung der Griechen zum Meer und zum Handel hinweist. Dass sich diese Beziehung bis in die heutige Zeit erhalten hat, macht der Autor an Namen wie Onassis und Niarchos fest und vor allem an der Tatsache, dass sich eine der größten Handelsflotten weltweit in griechischem Besitz befindet.

Die folgenden vier Kapitel widmen sich dem Aufstieg Athens, den Perserkriegen und der kulturellen Blüte des klassischen Zeitalters bis zum Aufstieg Mazedoniens und den Feldzügen Alexanders, ein Stoff, der zwar in den Schulen gelehrt wird, allerdings wohl selten so kenntnisreich und souverän und so voller Bezüge zur Zeit davor wie danach wie bei Beaton.

Das 7. Kapitel trägt den zunächst irritierenden Titel „Das griechische Reich Roms“, hat man doch im Geschichtsunterricht gelernt, dass im ersten Jahrhundert unser Zeitrechnung die gesamte griechischsprachige Welt Teil des römischen Weltreichs wurde und daher von römischen Statthaltern und Beamten in lateinischer Sprache regiert wurden. Beaton erläutert nun, dass das Lateinische zwar die Verwaltungssprache auf höchster Ebene war, dass jedoch das Griechische in den östlichen Provinzen seit Jahrhunderten als Muttersprache gesprochen oder als Schriftsprache im Geschäftsleben und Bildungswesen sowie in der örtlichen Verwaltung allgemein etabliert war, was von den römischen Beamten akzeptiert wurde. Bereits kurz nach Augustus' Tod (14 n. Chr.) setzte sich eine informelle, auf keiner Landkarte markierte Sprachgrenze zwischen dem lateinischsprachigen Westen und dem griechischsprachigen Osten durch. Dies nimmt die erst sehr viel später erfolgte offizielle Teilung des Römischen Reiches (395 n. Chr.) vorweg. Die Bewohner des Oströmischen Teils bezeichneten sich bald auf Griechisch als „Romaioi“, nicht als „Romani“, was der lateinischen Form entsprochen hätte. Und als griechischsprachige Römer sollten sich die Bürger von Byzanz jahrhundertlang verstehen und bezeichnen. Vereinzelt bezeichnen sich Griechen, die nicht in Griechenland leben, noch heute so.

Die folgenden Kapitel sind dem Byzantinischen Reich, dem Aufstieg des Islam und der Verbreitung der arabischen Sprache und Kultur, dem Ersten und Vierten Kreuzzug, den kurzen „fränkischen“ Herrschaftszeiten auf der Peloponnes und in Athen, dem Fall Konstantinopels sowie dem Osmanischen Reich und den Auswirkungen dieser Entwicklungen auf die Menschen griechischer Sprache gewidmet, allesamt Themen, deren Kenntnis in Nordeuropa im Allgemeinen eher begrenzt ist.

Im 13. Kapitel, mit dem Titel „Griechische Wiedergeburt“ 1669 -1833, stellt der Autor dar, dass bereits vor dem 1821 begonnenen Freiheitskampf der Griechen gegen die osmanische Herrschaft Menschen griechischer Sprache die Gelegenheit wahrnahmen, sich in den Neurusland genannten Gebieten des Schwarzen Meeres anzusiedeln, die Russland dem Osmanischen Reich abgerungen hatte. Eine Viertelmillion Menschen folgten der Einladung der

αποδέχθηκαν την πρόσκληση της Ρωσίδας τσαρίνας Αικατερίνης και εγκαταστάθηκαν σε νεοσύστατες πόλεις όπως την Οδησό, τη Μαριούπολη και τη Σεβαστούπολη. Στα τέλη του 18ου αιώνα, τα ελληνικά εμπορικά πλοία με οθωμανική σημαία αποτελούσαν τον μεγαλύτερο στόλο της ανατολικής Μεσογείου, κυριαρχώντας στο εμπόριο μεταξύ της Ρωσίας, της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και της δυτικής Μεσογείου. Αν στο χριστιανικό Βυζάντιο, ο όρος «Έλληνες» ήταν συνώνυμος του «ειδωλόατρες», τώρα υπό την επίδραση των ιδεών του Διαφωτισμού, ξεκίνησε μια διαδικασία κατά την οποία οι Έλληνες, που αυτοαποκαλούνταν Ρωμιοί, άρχισαν σταδιακά να βλέπουν τους εαυτούς τους ως απογόνους των αρχαίων Ελλήνων. Ο Beaton θεωρεί αυτόν τον αποκαλούμενο «εξελληνισμό των Ρωμαίων» ως τον μεγαλύτερο επαναπροσδιορισμό του ελληνόφωνου κόσμου μετά τον επαναπροσδιορισμό που έλαβε χώρα αντίστροφα περίπου 1500 χρόνια νωρίτερα υπό ρωμαϊκή κυριαρχία.

Το προτελευταίο κεφάλαιο περιγράφει την ανάδυση της Ελλάδας σε εθνικό κράτος, γεγονός που δεν είχε συμβεί ποτέ πριν από το 1830. Η σύντομη περιγραφή της ιστορίας της σύγχρονης Ελλάδας εκτείνεται μέχρι το 1974, ενώ ακολουθεί ένα τελευταίο κεφάλαιο, με τον όχι πολύ πετυχημένο τίτλο, «Νέα Αρχαία, νέοι θρύλοι 1974-2021», ο οποίος μάλλον οφείλεται περισσότερο στον πειρασμό του συγγραφέα να ακολουθήσει τον τίτλο του πρώτου κεφαλαίου «Περί Αρχαίων και Θρύλων: 1500-1180 π.Χ.». Ο διαχωρισμός αυτός δεν είναι απόλυτα πειστικός. Το έτος 1974 σηματοδοτεί την πτώση της ελληνικής χούντας και τη διαίρεση της Κύπρου ως αποτέλεσμα της τουρκικής εισβολής και κατοχής της βόρειας Κύπρου, που προκλήθηκε από την απόπειρα πραξικοπήματος της ελληνικής χούντας. Η περιγραφή των εξελίξεων προς το τέλος της γερμανικής κατοχής και την έναρξη του εμφυλίου πολέμου είναι μάλλον επιφανειακή, αλλά αυτό δεν μειώνει το γενικότερο πλαίσιο του έργου, καθώς σίγουρα δεν θα περίμενε κανείς μια λεπτομερή εξέταση της νεότερης ελληνικής ιστορίας σε μια επισκόπηση 3.500 ετών ελληνικής ιστορίας.

Ο Roderick Beaton με την παγκόσμια ιστορία των Ελλήνων μας προσέφερε ένα σπουδαίο έργο. Η εστίαση στη γλώσσα, μια από τις τρεις γλώσσες στον κόσμο που -μαζί με την κινεζική και την εβραϊκή- μιλιέται και γράφεται συνεχώς για περισσότερα από 3.000 χρόνια, είναι πρωτότυπη και γόνιμη. Όποιος ενδιαφέρεται για την ελληνική ιστορία και τον ελληνικό πολιτισμό θα του είναι ένα πολύτιμο ανάγνωσμα.

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ ΑΠΟ ΤΑ ΓΕΡΜΑΝΙΚΑ
ΒΑΣΙΛΗΣ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ

1. Από τον «Πανηγυρικό» του Ισοκράτη
2. Από την ομιλία του Γιώργου Σεφέρη κατά την απονομή του Νόμπελ Λογοτεχνίας στην Στοκχόλμη στις 10.12.1963

russischen Zarin Katharina und ließen sich in neu gegründeten Städten wie Odessa, Mariupol und Sebastopol nieder. Ende des 18. Jahrhunderts bildeten griechische Handelsschiffe unter osmanischer Flagge die größte Flotte im östlichen Mittelmeer, die den Handel zwischen Russland, dem Osmanischen Reich und dem westlichen Mittelmeer beherrschte. War im christlichen Byzanz der Begriff „Hellenen“ gleichbedeutend mit „Heiden“ gewesen, setzte jetzt unter dem Einfluss von Ideen der Aufklärung ein Prozess ein, durch den die sich selbst als Romaiοi bezeichnenden Griechen sich allmählich als Nachkommen der antiken Griechen zu begreifen begannen. Diese sogenannte „Hellenisierung der Romaiοi“ sieht Beaton als die größte Neuerung der Griechisch sprechenden Menschen seit der etwa 1500 Jahren früher erfolgten Neuerung unter römischer Herrschaft.

Das vorletzte Kapitel schildert die griechische Staatswerdung als Nationalstaat, eine Entwicklung, die es vor 1830 nie gegeben hatte. Die knappe Darstellung der Geschichte des modernen Griechenlands reicht bis 1974, gefolgt von einem letzten Kapitel unter der nicht sehr überzeugenden Überschrift „Neue Archive, Neue Legenden 1974 – 2021“, die wohl eher der Versuchung geschuldet ist, an den Titel des ersten Kapitels „Von Archiven und Legenden: 1500 – um 1180 v. Chr.“ anzuknüpfen. Diese Aufteilung überzeugt nicht völlig. Das Jahr 1974 markiert den Fall der griechischen Junta und die Teilung der Insel Zypern als Folge der türkischen Invasion und Besetzung Nordzyperns, ausgelöst durch den versuchten Staatsstreich der griechischen Junta. Die Darstellung der Entwicklungen etwa gegen Ende der deutschen Besatzungszeit und dem Beginn des Bürgerkriegs wirkt reichlich kursorisch, doch dies wiegt in dem weiten Rahmen des Werks nicht schwer, da man in einer Gesamtschau über 3500 Jahre griechischer Geschichte sicher kein detailliertes Eingehen auf die neuere griechische Geschichte erwarten wird.

Roderick Beaton ist mit dieser Globalgeschichte ein großer Wurf gelungen. Die Konzentration auf die Sprache, einer der drei Sprachen weltweit, die – neben Chinesisch und Hebräisch – seit mehr als 3000 Jahren kontinuierlich gesprochen und geschrieben wird, ist originell und fruchtbar. Für jeden an griechischer Geschichte und Kultur Interessierten dürfte die Lektüre sehr bereichernd sein.

Γιατί σκότωσα την καλύτερή μου φίλη // Warum ich meine beste Freundin tötete

Αμάντα Μιχαλοπούλου: Γιατί σκότωσα την καλύτερή μου φίλη. Μετάφραση από τα ελληνικά: Michaela Prinzing. Βιέννη, bahoe books 2022. 287 σελ. // Amanda Michalopoulos: Warum ich meine beste Freundin tötete. Aus dem Griechischen von Michaela Prinzing. Wien, bahoe books 2022. 287 S.

ISBN 978-3-903290-78-5
€ 24

Birgit Hildebrand

Η Αμάντα Μιχαλοπούλου με το τέταρτο της μυθιστόρημα «Γιατί σκότωσα την καλύτερή μου φίλη» που δημοσιεύτηκε το 2003, επιχείρησε να κάνει κάτι το πρωτόγνωρο για τη γενιά της, καθώς μέσα από το έργο αυτό -με αυτοβιογραφικό υπόβαθρο- επικεντρώνεται σε επίκαιρα κοινωνικοπολιτικά θέματα. Φανερώνει ιδεολογικές και κοινωνικές τάσεις που επικράτησαν κατά την περίοδο 1975-2000, ενώ εξιστορεί τη θυελλώδη και περίπλοκη φιλία δύο γυναικών που ζουν στην Αθήνα και που έχουν εκ διαμέτρου αντίθετους χαρακτήρες.

Η Μαρία, από τη σκοπιά της οποίας η συγγραφέας αφηγείται την ιστορία, εργάζεται ως καθηγήτρια καλών τεχνών. Μια μέρα μπαίνει στο μάθημά της ένα άτακτο και ατίθασο κορίτσι που η ομοιότητα του με την παιδική της φίλη Άννα είναι προφανής. Πρόκειται για την κόρη της, Δάφνη. Η εμφάνισή της Δάφνης αποτελεί την αφορμή για αναδρομές στη ζωή των δύο γυναικών.

Πα πρώτη φορά συναντήθηκαν το 1976, δύο χρόνια μετά την πτώση της χούντας, ως δεκάχρονα κορίτσια σε ένα δημοτικό σχολείο της Αθήνας. Προέρχονται από τελείως διαφορετικά οικογενειακά περιβάλλοντα: Η Μαρία Παπαμαύρου μεγάλωσε σε μία εύπορη οικογένεια στη μετά-αποικιακή Νιγηρία, όπου ο πατέρας της εργαζόταν σε μία πετρελαϊκή εταιρία. Από την άλλη πλευρά, η Άννα Χορν μεγάλωσε στο Παρίσι, όπου μετανάστευσαν κατά τη διάρκεια της χούντας οι αριστεροί διανοούμενοι γονείς της που στο μεταξύ βρίσκονταν σε διάσταση. Με τον τρόπο αυτόν και τα δύο κορίτσια νιώθουν κάπως ξένες σε ένα ελληνικό σχολείο που είναι ακόμη πολύ συντηρητικό. Συνάπτουν μία φιλική σχέση, η οποία λειτουργεί ως ασπίδα προς τον έξω κόσμο. Η Μαρία είναι το λιγότερο όμορφο και δραστήριο κορίτσι που εξαρτάται πολύ από την αναγνώριση των άλλων. Γεμάτη φόβο και ξεριζωμένη αναζητά συνεχώς να βρει ένα υποκατάστατο για το χαμένο της αφρικανικό παράδεισο. Η Άννα είναι από μικρή προσανατολισμένη στην αντίσταση και στην ανταρσία. Είναι πολύ εμφανίσιμη, γεμάτη αυτοπεποίθηση και εξαιρετικά συμπαθής σε όλους. Επιβάλλεται στους άλλους και είναι πεισματάρη, δείχνει όμως μια απρόσμενη ασάθεια σε καταστάσεις κρίσεων. Αλλά και οι οικογένειές τους δεν θα μπορούσαν να είναι

Amanda Michalopoulos betrat mit ihrem 2003 erschienenen (vierten) Roman „Warum ich meine beste Freundin tötete“ für ihre Generation absolutes Neuland, weil sie sich darin, auch autobiografisch grundiert, aktuellen gesellschaftspolitischen Themen widmet und die zwischen 1975 und 2000 dominierenden ideologischen und sozialen Tendenzen sichtbar macht, während sie von der stürmischen, komplizierten Freundschaft zweier gegensätzlicher Frauen in Athen erzählt.

Maria, aus deren Perspektive erzählt wird, arbeitet als Lehrerin an einer Kunstschule. Eines Tages schneit ihr ein wildes, unbändiges Kind in den Unterricht. Die Ähnlichkeit mit ihrer ehemaligen Schulfreundin Anna ist unverkennbar: Es ist deren Tochter Dafni. Dies ist der Anlass für Rückblenden in das Leben der beiden Frauen.

Erstmals sind sie sich 1976, zwei Jahre nach dem Fall der Junta, als zehnjährige Mädchen in einer Athener Grundschule begegnet. Sie stammen aus völlig verschiedenen Hintergründen: Maria Papamavrou ist in einem wohlhabenden Haushalt im postkolonialen Nigeria aufgewachsen, wo ihr Vater in einer Ölfirma gearbeitet hat, Anna Horn in Paris, wohin ihre mittlerweile getrennt lebenden linksintellektuellen Eltern während der Junta emigriert sind. Insofern kommen sie gleichermaßen als Außenseiter in die noch sehr konservativ ausgerichtete griechische Schule und schließen eine Freundschaft, die auch eine starke Schutzfunktion nach außen beinhaltet. Maria ist das weniger hübsche, weniger unternehmungslustige Mädchen, sehr stark auf Anerkennung von außen angewiesen; ängstlich und entwurzelt sucht sie ständig nach einem Ersatz für ihr verlorenes afrikanisches Paradies. Die von jeher zu Widerstand und Rebellion indoktrinierte Anna hingegen sieht sehr gut aus, wirkt selbstsicher und kommt bei allen hervorragend an. Sie hat etwas Besitzergreifendes und Starrsinniges, reagiert in Krisensituationen allerdings überraschend labil. Die Familien könnten nicht unterschiedlicher sein: Maria wohnt jetzt allein mit ihrer depressiven, religiös gewordenen Mutter in einer engen Wohnung in dem Athener Viertel Exarchia, in der etwas später auch der mittlerweile pensionierte Vater eintrifft, ein kleinbürgerliches

πιο διαφορετικές: Η Μαρία μένει με την καταθλιπτική και βαθιά θρησκευόμενη μητέρα της σε ένα μικρό διαμέρισμα στην αθηναϊκή συνοικία των Εξαρχείων, όπου λίγο αργότερα καταφθάνει και ο συνταξιούχος πλέον πατέρας της. Πρόκειται για ένα μικροαστικό περιβάλλον προσανατολιζόμενο σε παραδοσιακές αξίες, κυρίως στο καθάρισμα, στο πλέξιμο και στην τηλεόραση. Εδώ δεν δίνεται πολύς χώρος στο κορίτσι για να καλύψει άλλες ανάγκες του. Η Άννα ζει το περισσότερο διάστημα σε ένα σπίτι στην Πλάκα με τη μητέρα της, Αντιγόνη, χορεύτρια μπαλέτου, η οποία δραστηριοποιείται στο αριστερό κίνημα γυναικών στην Αθήνα, ενώ ο πατέρας της, ένας ευκατάστατος φιλόσοφος, έχει παραμείνει στο Παρίσι. Ο μεγαλοαστισμός, ο κοσμοπολιτισμός, τα βιβλία, η στρατευμένη τέχνη, καθώς και ο πολιτικός δογματισμός διαμορφώνουν το πνευματικό υπόβαθρο της Άννας.

Η Μαρία περιμένει πολλά από αυτή τη φιλία, η οποία την οδηγεί σε έναν άλλο, πιο πολύπτυχο και δήθεν πιο φιλελεύθερο κόσμο. Η ίδια ωστόσο βιώνει μία συνεχή απογοήτευση, καθώς η φίλη της την χειραγωγεί και απαιτεί πολλά από αυτήν, χωρίς ωστόσο –στα μάτια της– να προσφέρει η ίδια τίποτα ισάξιο ως αντάλλαγμα. Παρόλα αυτά, δημιουργείται ένας στενός δεσμός μέσω της κλασικής κοριτσίστικης οικειότητας. Έτσι, μοιράζονται με λαχτάρα τα προσωπικά μυστικά της εφηβείας, επαναστατούν ενάντια στους κανόνες της παραδοσιακής ελληνικής κοινωνίας και εξερευνούν τα όρια της ελευθερίας τους. Η Μαρία ναι μεν αρχίζει να υποφέρει όλο και περισσότερο λόγω της φίλης της, δεν μπορεί όμως να ξεφύγει από τη γοητεία της και γι' αυτό βρίσκει ως έκφραση για την αμφίρροπη σχέση τους τη λέξη *Odiosamato* (σχέση μίσους και αγάπης) που θυμίζει τον περίφημο στίχο *Odi et amo* (μισώ και αγαπώ) του Κάτουλλου. Μεταξύ των δυο κοριτσιών αναπτύσσεται στο πέρασμα του χρόνου όλο και περισσότερη ζήλια και ανταγωνιστική συμπεριφορά, καθώς η Άννα παρεμβαίνει παντού και οικειοποιείται πολλά από τη ζωή της Μαρίας: ελκυστικούς άντρες, ιδέες, τις σπουδές των εικαστικών τεχνών. Έτσι, η Μαρία αισθάνεται πως η Άννα την εκμεταλλεύεται.

Κάθε φορά, όμως, που η Άννα βρίσκεται εκτός εαυτού λόγω κάποιας κρίσης (σεισμός, έκτρωση, ο θάνατος του πατέρα) και δραπετεύει προς το Παρίσι, η Μαρία καλείται να σπεύσει προς βοήθεια.

Κατά την ενηλικίωσή τους τα δύο κορίτσια βιώνουν όλες τις μορφές πολιτικής ριζοσπαστικότητας, από τις θέσεις του Φουκώ μέχρι τους «*situationnistes*» και τις ποικίλες πεποιθήσεις που επικρατούν στα κινήματα κατά της παγκοσμιοποίησης. Αυτή η περίοδος ριζοσπαστικότητας δεν σηματοδοτεί μόνο τα νεανικά και τα φοιτητικά τους χρόνια, αλλά και την περίοδο της ωρίμανσής τους.

Όσο όμως οι δύο φίλες ενηλικιώνονται, τόσο περισσότερο χωρίζουν οι δρόμοι τους. Η Μαρία μεγαλώνοντας καλλιεργεί ένα πιο σκληρό, «ροκάδικο» στυλ, ενώ η Άννα συμπεριφέρεται με περισσότερη θηλυκότητα. Η τελευταία εννοείται πως σπουδάζει στο Παρίσι, ενώ η Μαρία, που είναι τελικά πιο ταλαντούχα, παραμένει στην Αθήνα και καταφέρνει να μπει στην Ανωτάτη Σχολή Καλών Τεχνών. Από τη μία πλευρά, η Άννα μετά από μία μαοϊκή φάση επιδιώκει ασυνείδητα, παρά την έντονα ελεύθερη σεξουαλική της ζωή, την

Milieu, das sich an überkommenen Werten orientiert: Hier wird vor allem geputzt, gestrickt und ferngesehen, und das Mädchen findet wenig Raum für andere Bedürfnisse. Anna lebt größtenteils in einem Haus in der Plaka bei ihrer Mutter Antigoni, einer Balletttänzerin, die in der linken Frauenbewegung Athens aktiv ist, während der Vater, ein in großzügigen Verhältnissen lebender Philosoph, in Paris geblieben ist. Großbürgertum, Weltläufigkeit, Bücher und engagierte Kunst, aber auch politischer Dogmatismus prägen Annas Hintergrund.

Maria hat hohe Erwartungen an diese Freundschaft, die sie in eine andere, buntere und vermeintlich freiere Welt einführt, wird aber emotional immer wieder von neuem enttäuscht, da die Freundin sie gängelt und ihr einiges abverlangt, in ihren Augen jedoch selbst keine gleichwertigen Gegenleistungen bringt. Dennoch entsteht eine enge Verbindung mit den typischen Mädchenvertraulichkeiten: So werden etwa genussvoll die intimen Geheimnisse der Pubertät ausgetauscht. Sie lehnen sich gegen die Konventionen der traditionellen griechischen Gesellschaft auf und loten Spielräume aus. Maria beginnt zwar immer mehr unter der Freundin zu leiden, kann sich deren Faszination aber nicht entziehen und findet als Ausdruck für die zwiespältige Beziehung das an Catulls berühmtes *Odi et amo* erinnernde Wort *Odiosamato*. Zwischen den beiden entsteht im Lauf der Jahre immer mehr Neid und Konkurrenzverhalten, Anna mischt sich überall ein und nimmt Maria vieles weg, was sie gerne für sich hätte: anziehende Männer, Ideen, das Studienfach Bildende Kunst, sie fühlt sich ausgebeutet. Doch immer wenn Anna in Krisensituationen (Erdbeben, Abtreibung, Tod des Vaters) außer sich gerät und nach Paris flieht, muss Maria ihr sofort zu Hilfe kommen.

Während ihres Erwachsenwerdens durchlaufen die beiden Mädchen sämtliche Formen politischer Radikalität: von den Positionen Foucaults über die Situationisten bis zu den buntschillernden Überzeugungen der Antiglobalisierungskampagnen. Diese Radikalität prägt nicht nur ihre Jugend- und Studentenjahre, sondern auch ihre Reifezeit.

Doch je erwachsener die beiden Freundinnen werden, desto stärker gehen ihre Wege auseinander. Maria entwickelt einen härteren, rockigen Stil, Anna gibt sich weiblicher. Anna studiert ganz selbstverständlich in Paris, die letztlich begabtere Maria bleibt in Athen und bekommt einen Platz an der Kunstakademie. Während Anna nach einer maoistischen Phase trotz ihres betont freien sexuellen Lebens unbewusst nach der Sicherheit einer bürgerlicheren Existenz strebt und meistens Beziehungen zu erfolgreichen Männern pflegt, sucht die chaotischere Maria ihren Platz eher im alternativen Bereich als politische Aktivistin: sie hat vorübergehend eine lesbische Beziehung, dann lebt sie schmerzlich platonisch mit einem schönen afrikanischen Homosexuellen zusammen. (Hier hat die kosmopolitische Michalopoulou schon sehr früh das Ohr an der Aktualität: dies würde auch zu den heutigen diverseren Beziehungsentwürfen passen.) Auch in Kunst und Politik sind sich die zwei Frauen nicht einig. Doch gleichzeitig bildet eine intensive Suche nach unverbrauchten politischen

ασφάλεια μίας πιο αστικής ύπαρξης. Γι' αυτό φροντίζει ως επί το πλείστον να συνάπτει σχέσεις με πετυχημένους άντρες. Από την άλλη πλευρά, η χαοτική Μαρία αναζητά μια θέση μάλλον στον χώρο των εναλλακτικών ως πολιτική ακτιβίστρια. Συνάπτει μία παροδική λεσβιακή σχέση και στη συνέχεια συμβιώνει με επώδυνο τρόπο πλατωνικά με έναν όμορφο Αφρικανό ομοφυλόφιλο άντρα. (Στο σημείο αυτό, η κοσμοπολίτισσα Μιχαλοπούλου παρουσιάζεται διορατική, καθώς αυτός ο τρόπος ζωής θα ταίριαζε και με τις σημερινές ποικίλες μορφές σχέσεων.) Ακόμα και για την πολιτική και για την τέχνη οι δύο γυναίκες διαφωνούν. Ωστόσο, την ίδια περίοδο η εντατική αναζήτηση νέων πολιτικών λύσεων, μίας διαφορετικής, καλύτερης κοινωνίας και πιο μοντέρνων σχέσεων μεταξύ των φύλων διαμορφώνει και για τις δύο τη βάση της ύπαρξής τους και των καλλιτεχνικών τους δραστηριοτήτων – μόνο που ακολουθούν διαφορετικούς δρόμους. Όμως, οι δρόμοι αυτοί καταλήγουν συχνά σε πλάνες, αυταπάτες και υπερβολική ριζοσπαστικότητα. Αυτό κρατάει τη σχέση τους ζωντανή, παρά τον πόνο που προκαλούν η μία στην άλλη και παρά τις αμοιβαίες παρεξηγήσεις.

Το προσωρινό τέρμα στη φιλία τους έρχεται με μία τραυματική εμπειρία σε ένα ελληνικό νησί με έναν Αλβανό, ο οποίος σε μία παραλία επιτίθεται και στις δύο σεξουαλικά. Η Άννα τον ρίχνει στο νερό και έτσι καταφέρνουν να σωθούν. Λίγο αργότερα, τον βλέπουν να ανεβαίνει στην επιφάνεια του νερού νεκρός, μιας και προφανώς δεν ήξερε να κολυμπάει. Ξαφνικά, στο μυαλό της Μαρίας έρχεται η ανάμνηση μίας απαίσιας εμπειρίας από την πρώιμη παιδική της ηλικία στην Αφρική, που προκάλεσε μάλλον τον φόβο που είχε αργότερα για τη ζωή. Στο σημείο αυτό της μεγάλης εγγύτητας και του ακραίου πανικού, όταν η μία έχει ανάγκη την άλλη περισσότερο από ποτέ, η Άννα αποφασίζει ότι για λόγους ασφαλείας είναι ανάγκη να χωρίσουν αμέσως. Έτσι περνάνε χρόνια, χωρίς να έχουν νέα η μία για την άλλη, μέχρι που η κόρη της Άννας ενώνει ξανά τις δύο ηρωίδες στην ηλικία των τριανταπέντε και αναζωπυρώνει για μία ακόμα φορά την περίπλοκη φιλία τους.

Η Άννα, σύζυγος πλέον ενός εύπορου αρχιτέκτονα και στοργική μητέρα, επιζητά να έρθει και πάλι κοντά στη Μαρία, η οποία ωστόσο με την άστατη ζωή της ως ακτιβίστρια φοβάται μην πέσει πάλι θύμα εκμετάλλευσης. Ωστόσο, η Άννα αγκιστρώνεται στην παρέα της Μαρίας και στις καλλιτεχνικές τους δραστηριότητες, οι οποίες έχουν ως στόχο τη διαμαρτυρία κατά των απάνθρωπων μεγαλεπήβολων έργων στην πόλη της Αθήνας, καθώς και τη διατήρηση των παλιών αστικών βιοτόπων της Αθήνας. Όταν η Μαρία έχει κλειστεί για μία ακόμα φορά στον εαυτό της, η Άννα χάνει τη ζωή της κατά τη διάρκεια μίας διαδήλωσης. Όταν η Μαρία διαβάζει τα χειρόγραφα της Άννας, αποκτά μία πιο συμφιλωτική άποψη για τη φίλη της. Προς στιγμή μοιάζει σχεδόν σαν να μπορούσε στην ιδιωτική της ζωή να αντικαταστήσει την Άννα στον σύζυγο και στην κόρη της.

Η συγγραφέας τοποθετεί τις δύο κεντρικές φιγούρες σε μία πολύπλευρη και πλούσια σε χαρακτηρισμούς ιστορηματική δομή, που απεικονίζει τους πολιτικούς και προσωπικούς πειραματισμούς της γενιάς μετά την πτώση της χούντας, όπως σε ένα εικονογραφημένο φυλλάδιο. Η διορατικότητα της Μιχαλοπούλου για τις εσωτερικές διαμάχες και ο διασκεδαστικός της σαρκασμός δεν αφήνουν καμία

Lösungen, nach einer anderen, besseren Gesellschaft, nach moderneren Geschlechterbeziehungen für beide den Mittelpunkt ihrer Existenz und ihrer künstlerischen Aktivitäten – nur gehen sie dabei meist unterschiedliche Wege, die allerdings oft in Illusionen, Selbsttäuschung und übertriebener Radikalität enden. Dies hält die Beziehung trotz gegenseitiger Verletzungen und Missverständnisse aufrecht.

Den vorläufigen Endpunkt der Freundschaft setzt ein traumatisches Erlebnis auf einer griechischen Insel mit einem Albaner, der die beiden an einem einsamen Strand sexuell bedroht. Anna stößt ihn ins Wasser, sie können sich retten. Doch kurz darauf sehen sie ihn tot im Wasser treiben – offenbar konnte er nicht schwimmen. Bei Maria kommt plötzlich die Erinnerung an ein schlimmes Erlebnis aus ihrer frühen Kindheit in Afrika an die Oberfläche, das wohl für ihre Lebensangst verantwortlich ist. In diesem Moment großer Nähe und höchster Panik, in dem sich die beiden im Grunde am meisten brauchen würden, entscheidet Anna, dass aus Sicherheitsgründen eine sofortige Trennung notwendig sei. Daraufhin hören sie jahrelang nichts voneinander, bis Annas Tochter die beiden im Alter von 35 Jahren wieder zusammenbringt und ihre komplizierte Freundschaft noch einmal aufleben lässt.

Anna, unterdessen wohlhabende Architektengattin und fürsorgliche Mutter, sucht von neuem Marias Nähe, Maria mit ihrem ungeordneten AktivistInnenleben hat Angst, wieder zu stark vereinnahmt zu werden. Dennoch klinkt sich Anna in Marias Gruppe und deren künstlerische Aktivitäten ein, die den Protest gegen unmenschliche städtische Großprojekte und die Erhaltung von Athens alten urbanen Lebensräumen zum Ziel haben. Als Maria sich wieder einmal auf sich selbst zurückgezogen hat, kommt Anna bei einer Demonstration ums Leben. Die Sichtung von Annas Papieren bringt Maria schließlich zu einem versöhnlicheren Bild der Freundin, und es sieht fast so aus, als würde sie künftig in ihrem Privatleben deren Stelle bei Mann und Tochter übernehmen.

Die beiden Hauptfiguren werden von der Autorin in ein facetten- und personenreiches Romangefüge gesetzt, das die politischen und privaten Experimente der Generation nach dem Fall der Junta wie in einem Bilderbogen illustriert. Michalopoulos scharfer Blick für innere Widersprüche und ihr spielerischer Sarkasmus lässt dabei keine Gruppe völlig ungeschoren, die Linken werden ebenso damit bedacht wie etwa Marias lebenslang in den König verliebte Tante. Auch die Frauenbewegung bekommt ihren Teil ab, ebenso wie die Naturschützer oder die Globalisierungsgegner. Es gelingt der Autorin, die feinen Risse in der Oberfläche der gängigen Ideologien aufzuspüren und die darunterliegende Fehlbarkeit sichtbar zu machen. Ihr lebhaftes Interesse an zeitgenössischer Kunst als Mittel zu Selbstfindung und Protest findet auch hier wieder – wie schon in ihrem ersten Roman Γιάντες („Oktopusgarten“, Rotbuch Verlag, 2000) – seinen Ausdruck, allerdings geht es ihr diesmal mehr um die Frage, ob engagierte Kunst überhaupt als politische Handlung wirkungsvoll sein kann. Politik und persönliche Entwicklung werden immer wieder eng ineinander verzahnt, so hat

πολιτική ομάδα στο απυρόβλητο, καθώς οι αριστεροί βρίσκονται εξίσου στο στόχαστρο όσο η θεία της Μαρίας, που μία ζωή είναι ερωτευμένη με τον βασιλιά. Το ίδιο ισχύει για το γυναικείο κίνημα όπως επίσης για τους οικολόγους ή τους αντιπάλους της παγκοσμιοποίησης. Η συγγραφέας πετυχαίνει να εντοπίσει τις λεπτές ρωγμές στις επιφανείς των σημερινών ιδεολογιών και να καταστήσει ορατές τις κρυμμένες αστοχίες τους. Το έντονο ενδιαφέρον της για τη σύγχρονη τέχνη ως μέσον αυτογνωσίας και διαμαρτυρίας εκφράζεται και σε αυτό το έργο, όπως και στο πρώτο της μυθιστόρημα, το «Πιάντες». Ωστόσο, αυτή τη φορά την απασχολεί περισσότερο το ζήτημα αν η στρατευμένη τέχνη μπορεί να είναι αποτελεσματική ως πολιτική πράξη. Η πολιτικές και η προσωπικές εξελίξεις παραμένουν άρρηκτα συνδεδεμένες μεταξύ τους, καθώς η Μαρία, λόγω χάρη, κάνει για πρώτη φορά σεξ σε μία ταράτσα στην Αθήνα την ώρα που το ΠΑΣΟΚ γιορτάζει τη θριαμβευτική του νίκη. Η συγγραφέας βλέπει στις ανθρώπινες σχέσεις ανεκδήλωτους παραλληλισμούς με την πολιτική, καθώς, όπως στην πολιτική, έτσι και στις ανθρώπινες σχέσεις παρατηρούνται η άσκηση εξουσίας, η καταπίεση, η εκμετάλλευση, η τυραννία, άλλα και διαφορετικοί, πιο δημοκρατικοί τρόποι συμπεριφοράς ή δράσεις διαμαρτυρίας.

Αποτελούν αναμφίβολα σπουδαίες αρετές η γλώσσα της Αμάντας Μιχαλοπούλου με την απουσία συναισθηματισμών και με τη ζωηρότητά της, οι πειστικοί και μη επιτηδευμένοι διάλογοι, η οξυδέρκεια και η ειρωνική στάση της απέναντι στη δική της γενιά, τα ρεύματα και τις τάσεις του τελευταίου τέταρτου του 20ου αιώνα.

Εδώ πιθανώς θα προκαλέσει και στους αναγνώστες στη Γερμανία κάποιες ελαφρώς διασκεδαστικές αναμνήσεις. (Ποιά γυναίκα, για παράδειγμα, δεν θυμάται τις οδηγίες του γυναικείου κινήματος για την εξερεύνηση του δικού της σώματος;)

Οι αρετές του ελληνικού κειμένου αποτυπώνονται και στη μετάφραση της Michaela Prinzing. Η άνοδος των Σοσιαλιστών και η μετατροπή τους σε αναπόσπαστο κομμάτι του κρατικού μηχανισμού, η οικονομική και επαγγελματική επιτυχία των αριστερών του Μάη του '68 (αλλά και των μεταγενεστέρων), οι οποίοι ωστόσο δεν θέλησαν να ξεχάσουν το πολιτικό τους παρελθόν, καθώς και η αναβίωση της αριστεράς σε κινήματα χωρίς ιδεολογική συνοχή και χωρίς αναγνωρίσιμη πολιτική γλώσσα, αποτελούν ιστορικά στοιχεία που εκφράζονται με γλαφυρότητα στο μυθιστόρημα της Μιχαλοπούλου. Θα ήταν δύσκολο να βρει κανείς άλλους συγγραφείς στην Ελλάδα που να έχουν εκθέσει το ιδεολογικό και το υπαρξιακό χάος των Ελλήνων διανοουμένων μετά το τέλος της χούντας με ένα τέτοιο εναργές ύφος και μια τέτοια ευαισθησία όπως η εν λόγω συγγραφέας. Ο εκδοτικός οίκος αναφέρεται με ειρωνικό τρόπο στα χαρακτηριστικά αυτά παρουσιάζοντας στην εικόνα του εξωφύλλου τον Άγιο Σεβαστιανό σε γυναικεία μορφή.

etwa Maria während des überschäumenden Siegs der PASOK auf einer Athener Dachterrasse ihren ersten Sex. Die Autorin sieht in den menschlichen Beziehungen unausgesprochene Parallelen zur Politik: genau wie dort lassen sich Machtausübung, Unterdrückung, Ausbeutung und Tyrannei, aber auch demokratischere Formen oder Protestaktionen beobachten.

Amanda Michalopoulos unsentimentale, lebendige Sprache, die glaubhaften, ungekünstelten Dialoge, der wache ironische Blick auf die eigene Generation, der auch bei deutschen Lesern manchmal einen leicht amüsierten Widererkennungseffekt auslösen dürfte (wer erinnert sich zum Beispiel nicht an die frauenbewegten Anweisungen zur Erkundung des eigenen Körpers) und die Strömungen und Tendenzen des letzten Viertels des 20. Jahrhunderts unter die Lupe nimmt, all dies sind unzweifelhaft große Qualitäten, die sich auch in Michaela Prinzingers Übersetzung widerspiegeln. Der Aufstieg der Sozialisten und ihre Wandlung zu einem unabdingbaren Teil der Staatsmaschinerie, der wirtschaftliche und berufliche Erfolg der Linken vom Mai 68 (und noch später), die trotz alledem ihre politische Vergangenheit nicht vergessen wollten, sowie das Wiedererstehen der Linken in Bewegungen ohne ideologischen Zusammenhalt und ohne erkennbare politische Sprache, dies alles kommt in Michalopoulos Roman plastisch zum Ausdruck. In Griechenland wird man nur schwerlich andere Autorinnen oder Autoren finden, die mit vergleichbarer Klarsicht und Sensibilität das ideologische und existentielle Chaos der griechischen Intellektuellen nach dem Ende der Junta offengelegt hätten. Der Verlag nimmt darauf ironisch mit dem Titelbild eines weiblichen Heiligen Sebastian Bezug.

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ ΑΠΟ ΤΑ ΓΕΡΜΑΝΙΚΑ
ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΚΥΡΙΑΚΑΝΤΩΝΑΚΗΣ

Οι συνεργάτες του Εξάντα #38

Mitwirkende bei Exantas #38

Χανδρινός, Ιάσωνας, Δρ., επιστημονικός συνεργάτης του Κέντρου Τεκμηρίωσης της Ναζιστικής καταναγκαστικής εργασίας στο Βερολίνο. Το 2022 έκανε την υφηγησία του στο Πανεπιστήμιο του Regensburg με την εργασία «Φυλάκιση, καταναγκαστική εργασία, εργασιακή μετανάστευση. Οι Έλληνες στο Τρίτο Ράιχ 1939-1945».

Chandrinos, Iasonas, Dr., wissenschaftlicher Mitarbeiter beim Dokumentationszentrum NS-Zwangsarbeit in Berlin. Er wurde 2022 an der Universität Regensburg mit der Arbeit „Haft, Zwangsarbeit, Arbeitsmigration. Griechen im Dritten Reich 1939-1945“ habilitiert.

Δρόσου, Όλγα, γενν. στη Θεσσαλονίκη, σπούδασε Κοινωνικές Επιστήμες στο Πανεπιστήμιο του Göttingen. Μέχρι το 2012 εργάστηκε στο *Ίδρυμα Χάινριχ Μπελ* στο Βερολίνο στους τομείς Νέα Μέσα Επικοινωνίας και Μετανάστευση και μετά ως το 2020 διετέλεσε διευθύντρια του γραφείου του Ιδρύματος στην Ελλάδα με έδρα τη Θεσσαλονίκη. Μέλος του διοικητικού συμβουλίου του συλλόγου *Εξάντας* από τον Μάιο του 2022 και μέλος της συντακτικής επιτροπής του περιοδικού από τον Μάιο του 2023.

Drossou, Olga, geb. in Thessaloniki, studierte Sozialwissenschaften an der Universität Göttingen. Bis zum Jahr 2012 arbeitete sie als Referentin der *Heinrich-Böll-Stiftung* in Berlin in den Bereichen Neue Medien und Migration, danach war sie bis 2020 Leiterin des Stiftungsbüros in Griechenland mit Sitz in Thessaloniki. Sie ist Mitglied im Vorstand des Vereins seit Mai 2022 und Mitglied der *Exantas*-Redaktion seit Mai 2023.

Hildebrand, Birgit, γεννήθηκε στο Regensburg, ήταν λέκτορας στο Τμήμα Γερμανικής Φιλολογίας του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης. Από το 1989 μεταφράζει νεοελληνική λογοτεχνία, κυρίως πεζογραφία. Το 2001 τιμήθηκε με το ελληνογερμανικό Βραβείο Μετάφρασης, το 2014 έχει λάβει το Βραβείο Μετάφρασης Έργου Ελληνικής Λογοτεχνίας σε Ξένη Γλώσσα, ζει σήμερα στο Βερολίνο.

Hildebrand, Birgit, geb. in Regensburg; ehem. Dozentin an der Deutschen Abteilung der Aristoteles-Universität, Thessaloniki. Seit 1989 Übersetzungen neugriechischer Literatur, hauptsächlich Prosawerke. 2001 geehrt mit dem Deutsch-Griechischen Übersetzerpreis; 2014 ausgezeichnet mit dem Griechischen Staatspreis für Übersetzung griechischer Literatur, lebt heute in Berlin.

Ιωαννίδου, Καλλιρόη, ζει και εργάζεται σαν καλλιτέχνης στο Βερολίνο. Σπούδασε Χωροταξία και Ανάπτυξη στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης (2006-2012) και ζωγραφική στην *Ανωτάτη Σχολή Καλών Τεχνών Βερολίνου (UdK, 2013 – 2021)*. Αριστούχα μαθήτρια στο τμήμα ζωγραφικής του καθηγητή Mark Lammert και βραβείο του πρύτανη της UdK για αριστούχους μαθητές:τριες (2022). Ατομικές και συλλογικές εκθέσεις στην Γερμανία, Ελλάδα και Σουηδία.

Ioannidou, Kalirroï, lebt und arbeitet als Künstlerin in Berlin; studierte Raumplanung und -Entwicklung an der Aristoteles Universität Thessaloniki (2006-2012) und Malerei an der *Universität der Künste Berlin (UdK, 2013-2021)*. Meisterschülerin in der Malereiklasse Prof. Mark Lammert und Kunstpreis des Präsidenten der UdK für Meisterschüler:innen (2022). Einzel- und Gruppenausstellungen in Deutschland, Griechenland und Schweden.

Karl, Fred, ομότιμος καθηγητής Κοινωνικής Γεροντολογίας του Πανεπιστημίου του Κάσσελ και εκδότης του αγγλικού τόμου „*Ageing in the Crisis – Experiences from Greece*“ (Εκδόσεις LIT Ζυρίχη και Βερολίνο). Το τελευταίο του βιβλίο «*Επιζώντας δύο παγκόσμιους πολέμους και γερνώντας*» δημοσιεύτηκε το 2023 στις εκδόσεις Beltz.

Karl, Fred, Universitätsprofessor a.D. für Soziale Gerontologie an der Universität Kassel, ist Herausgeber des englischsprachigen Sammelbands „*Ageing in the Crisis – Experiences from Greece*“ (LIT-Verlag Zürich und Berlin, 2018). Sein neuestes Buch „*Zwei Weltkriege überleben und alt werden*“ ist 2023 im Beltz Verlag Weinheim und München erschienen.

Klemm, Ulf-Dieter, γεννήθηκε το 1946 στο Höxter της Βεστφαλίας. Το 1964 αποφοίτησε από τη Γερμανική Σχολή Αθηνών, σπούδασε Νομικά στο Βερολίνο, το Μονπελιέ και τη Χαϊδελβέργη. Από το 1977 μέχρι το 2011 διπλωμάτης. Μεταφράζει ελληνική λογοτεχνία και αρθρογραφεί για ελληνικά θέματα. Μέλος της συντακτικής επιτροπής του περιοδικού *Εξάντας* από τον Ιανουάριο του 2019.

Knapp, Martin, γενν. το 1958, σπούδασε κλασική Βυζαντινή και Νεοελληνική Φιλολογία και Ιστορία. Από το 1988 εργάζεται για το δίκτυο των γερμανικών εμπορικών επιμελητηρίων του εξωτερικού, μεταξύ άλλων σε Θεσσαλονίκη, Βελιγράδι, Βερολίνο και Αθήνα, όπου βρέθηκε ανάμεσα στις μολόπेत्रες της ευρωκρίσης, μια εμπειρία που αποτέλεσε έμπνευση για το μυθιστόρημά του «*Olymp*». Είναι μέλος του διοικητικού συμβουλίου του συλλόγου *Εξάντας* από τον Μάιο του 2022 και μέλος της συντακτικής επιτροπής του περιοδικού από τον Μάιο του 2023.

Κυριακωντάκης, Γεώργιος, γενν. στην Κρήτη το 2001. Είναι τελειόφοιτος του τμήματος Ξένων Γλωσσών, Μετάφρασης και Διερμηνείας του Ιονίου Πανεπιστημίου. Οι γλώσσες εργασίας του είναι τα Ελληνικά, τα Γερμανικά και τα Αγγλικά. Στο πλαίσιο του σπουδών του έχει συμμετάσχει στον εμπλουτισμό μίας από τις μεγαλύτερες βάσεις δεδομένων ορολογίας, την IATE.

Λάιος, Γιώργος, γενν. το 1984 στις Σέρρες, σπούδασε Κλασική Φιλολογία. Εργάζεται ως Projektleiter στον τομέα της ψηφιακής εκπαίδευσης και ζει στο Βερολίνο. Είναι μέλος του διοικητικού συμβουλίου και υπεύθυνος έκδοσης του *Εξάντα* από το 2019.

Lentz, Carola, καθηγήτρια Εθνολογίας στο Ινστιτούτο Εθνολογίας και Αφρικανικών Σπουδών του Πανεπιστημίου Mainz. Από το 2020 είναι Πρόεδρος του *Ινστιτούτου Γκαίτε*.

Klemm, Ulf-Dieter, geb. 1946 in Höxter, Westfalen, 1964 Abitur an der Deutschen Schule Athen, Jurastudium in Berlin, Montpellier und Heidelberg, von 1977 bis 2011 im diplomatischen Dienst, übersetzt griechische Literatur und schreibt zu griechischen Themen. Mitglied der Redaktion der Zeitschrift *Exantas* seit Januar 2019.

Knapp, Martin, geb. 1958, studierte klassische byzantinische und moderne griechische Philologie und Geschichte. Arbeitet seit 1988 für das Netz der deutschen Auslandshandelskammern, u.a. in Thessaloniki, Belgrad, Berlin und Athen, wo er zwischen die Mühlsteine der Eurokrise geriet, eine Erfahrung, die ihn zu seinem Roman „*Olymp*“ inspirierte. Mitglied im Vorstand des Vereins seit Mai 2022 und Mitglied der *Exantas*-Redaktion seit Mai 2023.

Kyriakantonakis, Georgios, geb. 2001 auf Kreta; er ist im Abschlussjahr seines Studiums bei der Abteilung für Fremdsprachen, Übersetzen und Dolmetschen der Ionischen Universität; seine Arbeitssprachen sind Griechisch, Deutsch und Englisch. Im Rahmen seines Studiums hat er an der Anreicherung einer der größten Terminologie-Datenbanken, IATE, teilgenommen.

Laios, Giorgos, geb. 1984 in Serres, Griechenland, studierte klassische Philologie. Er arbeitet als Projektleiter in der digitalen Bildung und lebt in Berlin. Mitglied des Vorstands von *Exantas*, und verantwortlicher Herausgeber der Zeitschrift seit 2019.

Lentz, Carola, Professorin für Ethnologie am Institut für Ethnologie und Afrikastudien der Universität Mainz. Seit November 2020 ist sie Präsidentin des *Goethe Instituts*.

Μήτρου, Λίλιαν, καθηγήτρια στο Τμήμα Μηχανικών Πληροφοριακών και Επικοινωνιακών Συστημάτων του Πανεπιστημίου Αιγαίου. Σπούδασε Νομικά στην Αθήνα και εκπόνησε τη διατριβή της στον τομέα της προστασίας Προσωπικών Δεδομένων με τον Καθ. Σπύρο Σημίτη στο πανεπιστήμιο της Φρανκφουρτης. Διδάσκει επίσης στο Οικονομικό Πανεπιστήμιο Αθηνών, στο Πανεπιστήμιο Πειραιά και στο Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο στο πρόγραμμα μεταπτυχιακών σπουδών και συμμετέχει σε πολυάριθμες διεθνές και ελληνικές επιτροπές.

Παπαδόπουλος, Βασίλης, γενν. το 1956 στην Θεσσαλονίκη. Σπούδασε αεροναυπηγική στο Πολυτεχνείο στο Βερολίνο, όπου ζει από το 1974. Εργάστηκε σαν μηχανικός στην κατασκευή στροβίλων για την παραγωγή ηλεκτρικής ενέργειας. Ιδρυτικό μέλος και πρόεδρος του γερμανοελληνικού πολιτιστικού συλλόγου *Εξάντας* 2005-2008 και από το 2018. Μέλος της συντακτικής επιτροπής του περιοδικού από τον Μάιο του 2023.

Παπούλια, Φανή Μαρίνα, ιστορικός, ασχολείται με θέματα της νεότερης ελληνικής ιστορίας του 19ου και 20ου αιώνα, δημοσιεύσεις, μεταξύ άλλων, στην ιστοριογραφία, την έρευνα της μεσαιας τάξης και την πολιτική μεταρρυθμίσεων. Μέλος της συντακτικής επιτροπής του περιοδικού *Εξάντας* από τον Ιανουάριο του 2019 και από τον Μάιο του 2023 συντονίστρια σύνταξης.

Παππάς, Γεώργιος, γενν. το 1960 στο Μικρό Σειρήνη Γρεβενών, σπούδασε πολιτικές επιστήμες στην Πάντειο και στο Μόναχο. Από το 1987 μέχρι το 2003 ρεπόρτερ, συντάκτης και παρουσιαστής στο ελληνόφωνο πρόγραμμα της Βαυαρικής Ραδιοφωνίας στο Μόναχο και συνέχεια στη Ντόιτσε Βέλλε (Deutsche Welle) στη Βόννη. Από το 2010 ανταποκριτής της ελληνικής τηλεόρασης EPT στο Βερολίνο και της εφημερίδας TA NEA. Ενδιάμεσα ανταποκριτής του Αθηναϊκού Πρακτορείου Ειδήσεων και της κυπριακής τηλεόρασης RIK και αρθρογράφος στην «Berliner Morgenpost». Από το 2020 Πρόεδρος της *Ένωσης Ξένου Τύπου στη Γερμανία (VAP)*.

Quassowski, Claus, γενν. το 1952 στο Bielefeld, σπούδασε νομικά στο Göttingen. Μέχρι αρχές του 2018 προϊστάμενος μονάδας στο Ευρωπαϊκό Τμήμα του Ομοσπονδιακού Υπουργείου Οικονομικών στο Βερολίνο, σήμερα ασχολείται με γενεαλογικές έρευνες στην Ανατολική και Δυτική Πρωσία. Είναι μέλος του διοικητικού συμβουλίου του συλλόγου και της συντακτικής επιτροπής του περιοδικού *Εξάντας* από το 2019.

Mitrou, Lilian, Professorin an der Ägäis-Universität im Fachbereich Information und Kommunikationssysteme. Sie studierte Jura in Athen und promovierte über das Thema Datenschutz an der Universität Frankfurt/M. bei Prof. Spiros Simitis. Sie unterrichtet ferner an der Athener Wirtschaftsuniversität, an der Universität Piräus und der Harokopio Universität im Postgraduate Studien Programm und ist in zahlreichen internationalen und griechischen Gremien tätig.

Papadopoulos, Vassilis, geb. 1956 in Thessaloniki, Studium der Luft- und Raumfahrttechnik an der TU in Berlin, wo er seit 1974 lebt. Arbeitete als Ingenieur beim Bau von Turbinen für die Stromerzeugung. Gründungsmitglied und Vorsitzender des deutsch-griechischen Kulturvereins *Exantas* e.V. von 2005 bis 2008 und ab 2018; Mitglied der Redaktion der Zeitschrift seit Mai 2023.

Papoulia, Fanny Marina, Historikerin, arbeitet zu Themen neugriechischer Geschichte des 19. und 20. Jahrhunderts, Veröffentlichungen u.a. zu Historiographie, Bürgertumsforschung und Reformpolitik; seit Januar 2019 Redaktionsmitglied der Zeitschrift *Exantas* und seit Mai 2023 Koordinatorin der Redaktion.

Pappas, Georgios, geb. 1960 in Mikro Sirini-Grevena (Griechenland), Studium der Politikwissenschaften an der Panteion Universität Athen und in München. Von 1987 bis 2003 Reporter und Redakteur beim griechischen Programm des Bayerischen Rundfunks in München, anschließend bei der Deutschen Welle in Bonn. Seit 2010 in Berlin als Korrespondent für das griechische Fernsehen ERT und die Athener Tageszeitung TA NEA. Zwischenzeitlich Korrespondent für die Athener Nachrichtenagentur ANA und das zyprische Fernsehen RIK und Kolumnist bei der «Berliner Morgenpost». Seit 2020 Vorsitzender des *Vereins der Ausländischen Presse in Deutschland e.V. (VAP)*.

Quassowski, Claus, geb. 1952 in Bielefeld, Jura-Studium in Göttingen, zuletzt bis 2018 Referatsleiter in der Europaabteilung des Bundesministeriums der Finanzen, Berlin, heute engagiert in Familienforschung in Ost- und Westpreußen; seit 2019 Mitglied im Vorstand von *Exantas* e.V. und in der Redaktion der Zeitschrift.

Schellinger, Andrea, μεταφράστρια λογοτεχνίας (Παπαδιαμάντης, Ρίτσος, Ροΐδης, Σεφέρης κ.α.) και επιστημονικών ιστορικών κειμένων (πρόσφατα: Hagen Fleischer, Krieg und Nachkrieg, 2020). Πολυάριθμες δημοσιεύσεις πάνω στην ιστορία της γερμανοελληνικής λογοτεχνικής μετάφρασης. *Βραβείο μετάφρασης Gingko-Biloba* για ποίηση 2018.

Βλάικος, Γιάννης, γενν. το 1947 και ζει στην Αλόνησο. Σπούδασε οικονομικά στην Ανωτάτη Σχολή Οικονομικών και Εμπορικών Επιστημών (Α.Σ.Ο.Ε.Ε.). Υπήρξε μέλος της Επιτροπής Περιβάλλοντος του Νομού Μαγνησίας (1994-1998), μέλος του Φορέα Διαχείρισης του Θαλάσσιου Πάρκου Αλοννήσου-Βόρειων Σποράδων (2006-2009), Πρόεδρος της Οικολογικής & Πολιτιστικής Κίνησης Αλοννήσου (1988-2009) και συνεργάτης του EURONATURE (1993-2007).

Βραζιτούλης, Γιώργος, γενν. το 1961 στα Πάννενα. Είναι διδάκτωρ τοπογράφος μηχανικός και ζει από το 2003 στο Βερολίνο. Υπήρξε για πολλά χρόνια μέλος του Δ.Σ. και της Συντακτικής Επιτροπής του *Εξάντα*. Η αρθρογραφία του στον *Εξάντα*, καθώς και σε άλλα έντυπα, αναφέρεται κυρίως σε λιγότερο γνωστές πτυχές των ελληνογερμανικών σχέσεων των τελευταίων δεκαετιών. (Διαδικτυακά μπορεί να τις βρει κανείς στο: <https://vrazitulis.hpage.com/>).

Βίγκελ-Μωραΐτου, Ελένη, γενν. και μεγάλωσε στην Αθήνα, εργάστηκε ως βοηθός ιατρού στο Βερολίνο μέχρι τη συνταξιοδότησή της. Υπήρξε ιδρυτικό μέλος και πολυετής πρόεδρος του συλλόγου *Frauen aktiv und kreativ*. Από τα τέλη της δεκαετίας του 1990 έχει αφιερωθεί στη μνήμη των Ελληνίδων που φυλακίστηκαν στο στρατόπεδο συγκέντρωσης Ravensbrück, μεταξύ άλλων, ίδρυσε τον *Ελληνογερμανικό Κύκλο Φιλίας* Ravensbrück. Λόγω της προσφοράς της, έγινε δεκτή ως εκπρόσωπος της Ελλάδας στη *Διεθνή Επιτροπή του Ravensbrück* τον Οκτώβριο του 2023.

Ζγκούρη, Ελσόν, γενν. στην Αλβανία, μετανάστευσε με την οικογένεια του σε μικρή ηλικία στην Ελλάδα. Σπούδασε Πληροφορική και Ενεργειακά και σήμερα ζει και εργάζεται στο Βερολίνο. Γράφει διηγήματα στα ελληνικά και αλβανικά.

Schellinger, Andrea, Übersetzerin von Literatur (Papadiamantis, Ritsos, Roidis, Seferis u.v.a.) und historischen Fachtexten (zuletzt: Hagen Fleischer, Krieg und Nachkrieg, 2020). Zahlreiche Publikationen zur Geschichte des deutsch-griechischen Literaturtransfers. *Übersetzerpreis Gingko-Biloba* für Lyrik 2018.

Vlaikos, Giannis, geb. 1947 in Alonnisos, wo er auch heute lebt; studierte Ökonomie an der Wirtschaftsuniversität Athen (AUEB), war Mitglied des Umweltausschusses der Präfektur von Magnesia (1994-1998), Mitglied des Verwaltungsausschusses des Meeresparks von Alonnisos-Nordsporaden (2006-2009), Vorsitzender der Ökologischen und Kulturellen Bewegung von Alonnisos (1988-2009) und Mitarbeiter von EURONATURE (1993-2007).

Vrazitulis, Georgios, geb. 1961 in Ioannina. Er ist promovierter Vermessungsingenieur und lebt seit 2003 in Berlin. Er war langjähriges Mitglied des Vorstands und der Redaktion von *Exantas*. Seine Artikel in *Exantas* sowie in anderen Publikationen befassen sich vor allem mit weniger bekannten Aspekten der deutsch-griechischen Beziehungen in den vergangenen Jahrzehnten. (Online sind sie zu finden unter: <https://vrazitulis.hpage.com/>).

Winckel-Moraitou, Eleni, geb. und aufgewachsen in Athen; bis zu ihrer Berentung arbeitete sie als Arzthelferin in Berlin. Sie war Gründungsmitglied und langjährige Vorsitzende des Vereins *Frauen aktiv und kreativ*. Seit Ende der 1990er Jahre engagiert sie sich für das Gedenken an die inhaftierten Griechinnen des KZ Ravensbrück und hat u.a. den *Deutsch-griechischen Freundeskreis* Ravensbrück ins Leben gerufen. Aufgrund ihres Engagements wurde sie im Oktober 2023 als Vertreterin Griechenlands in das *Internationale Ravensbrück Komitee* aufgenommen.

Zguri, Elson, wurde in Belsh, Albanien, geboren; in jungen Jahren wanderte er mit seiner Familie nach Griechenland aus. Er studierte Informatik und Energiewirtschaft und lebt heute in Berlin; er schreibt Erzählungen auf Griechisch und Albanisch.

Εξάντας / Exantas

Δεκέμβριος // Dezember 2023 τεύχος // Heft 38

Ο Εξάντας ιδρύθηκε το 2005 ως σύλλογος που στόχο του είχε να συμβάλει στην ενίσχυση του ελληνικού πολιτισμού στη Γερμανία καθώς και στην γερμανοελληνική πολιτιστική ανταλλαγή. Πλάι σε πολιτιστικά δρώμενα όπως μουσικές ή λογοτεχνικές βραδιές και καλλιτεχνικές εκθέσεις, ο Εξάντας διοργανώνει ομιλίες και συζητήσεις γύρω από πολιτιστικά και πολιτικά θέματα που αφορούν την Ελλάδα και τις γερμανο-ελληνικές σχέσεις.

Δυο φορές το χρόνο εκδίδεται το ομώνυμο περιοδικό, σε μια προσπάθεια καθορισμού της θέσης του συλλόγου μέσα στο πλέγμα των γερμανο-ελληνικών σχέσεων. Από τον Ιούλιο του 2019 το περιοδικό εκδίδεται πλήρως δίγλωσσο, έτσι ώστε όλα του τα άρθρα είναι προσβάσιμα και στις δύο γλώσσες.

Der Verein Exantas Berlin e.V. wurde 2005 mit dem Ziel gegründet, die griechische Kultur in Deutschland und den deutsch-griechischen Kulturaustausch zu fördern. Neben Kulturveranstaltungen wie Konzerte, Lesungen, Kunstausstellungen, organisiert er Vorträge und Diskussionen zu kulturellen und politischen Themen, die Griechenland und die griechisch-deutschen Beziehungen betreffen.

Seit seiner Gründung bringt der Verein zweimal im Jahr die gleichnamige Kulturzeitschrift Εξάντας (Exantas), auf Deutsch: Sextant, heraus. Seit der Antike nutzten Seeleute den Sextanten, um die Position ihrer Schiffe zu berechnen, der Sextant also als Instrument zur Standortbestimmung auf zahlreichen Gebieten im deutsch-griechischen Verhältnis. Seit dem Heft 29 (Juli 2019) ist die Exantas-Zeitschrift durchgehend zweisprachig, so dass alle Beiträge ohne Kenntnis der anderen Sprache gelesen werden können. Wer mag, kann zugleich seine Kenntnisse der anderen Sprache trainieren.

IMPRESSUM

Herausgeber:

exantas Berlin e.V. gemeinnütziger Verein

Grebenhainer Weg 13a
13435 Berlin
Tel.: 030 402 94 79

www.exantas.de
redaktion@exantas.de

Bank: Piraeus Bank S.A.,
IBAN: DE90 5242 0600 0156 4530 17
BIC: ABGRDEFF

Bei Spenden können abzugsfähige
Quittungen ausgestellt werden.

Verantwortlich i.S.d.P.:

Georgios Laios
Emanuelstr. 5, 10317 Berlin

Redaktion:

Ulf - Dieter Klemm / Georgios Laios
Fanny Marina Papoulia / Claus
Quassowski / Olga Drossou / Martin
Knapp / Vassilios Papadopoulos

Satz und Layout:

Vasileios Synanidis - Georgios Laios
Druck: CHROMA, 68-200 Zary, Poland
Vertrieb: IPS GmbH
Auflage: 1.000
Juli 2023

ISSN: 1865-6692

Erscheinungsweise: 2x im Jahr

Für namentlich gekennzeichnete
Beiträge übernimmt die Redaktion
keine Verantwortung.

Es ist nicht erlaubt, Texte ganz
oder teilweise in jeder Form
wiederzugeben, ohne die schriftliche
Erlaubnis der Redaktion.

Die Redaktion bedankt sich herzlich
bei den Inserenten dieses Heftes
sowie bei zahlreichen Freunden und
Freundinnen, die durch ihre Spenden
das Erscheinen von EXANTAS
ermöglicht haben.

MEDITERRANEAN

LEBENSMITTEL GMBH

FLEISCH
FRISCH & TK

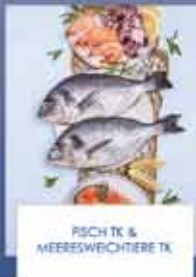
WILD &
GEFLÜGEL TK

GEMÜSE

TIEFKÜHLKOST

FISCH TK &
MEERESWEICHTIERE TK

Milchprodukte
und Käse

KONSERVEN & DIVERSE
DOSEN

GASTRONOMIEBEDARF

KAFFEE

SÜSSWAREN

WEIN

SPRITUOSEN

Teigwaren

Gewürze

OLIVEN & PEPPERONI

ÖL, ESSIG, SALZ

Mediterranean
Lebensmittel GmbH

Zum Kiesberg 34 h
14979 Großbeeren

Tel.: 033701 - 740650
Fax.: 033701 - 740654

E-mail: info@mediterranean24.de
Internet: www.mediterranean24.de

Öffnungszeiten:

Montag - Freitag 08:00 - 18:00
Samstag 08:00 - 12:00

Studiengang Neogräzistik (Bachelor, Master) an der Freien Universität Berlin ab Wintersemester 2023/2024

- ☛ Du interessierst Dich für Sprachen, Geschichte und Literatur?
- ☛ Du suchst nach einem Studiengang mit griechischem Schwerpunkt in einer europäischen Perspektive?
- ☛ Du hast eine persönliche oder familiäre Beziehung zu Griechenland und willst entsprechende Fachkenntnisse erwerben?
- ☛ Du möchtest an einer Exzellenzuniversität studieren, die das Fach Neogräzistik in allen Studienvarianten im Bachelor und Master anbietet?

Kombiniere Neogräzistik als Kern- oder Nebenfach mit weiteren **Bachelor-Studienangeboten** der Freien Universität Berlin, lerne die neugriechische Sprache und mache dich in engem Austausch mit Fachexpert*innen mit der Geschichte, Literatur und Kultur Griechenlands und Zyperns vertraut. Oder erwirb im **Masterstudiengang** forschungsnah Kenntnisse und Fertigkeiten aus dem breiten Spektrum der Neogräzistik und profitiere von der internationalen Ausrichtung des Studiums. Ein hochwertiges und breites Netzwerk, Begeisterung und Vielfalt machen die Berliner Neogräzistik rund um das Centrum Modernes Griechenland (CeMoG) aus.

Ausführliche Informationen und Bewerbung:

www.fu-berlin.de/neograezistik

www.osa.fu-berlin.de/neograezistik/start/startseite/index.html

